

ISSN 0453-8048

ISSN 0320-8281

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

№ 965

Серія «ІСТОРІЯ»

Випуск 43

Заснована у 1964 р.

Харків 2011

УДК 93(082)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 7 від 24 червня 2011 р.)

ЗМІСТ

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, професор
канд. іст. наук, доцент
канд. іст. наук, професор
канд. іст. наук, доцент
д-р іст. наук, професор
д-р іст. наук, професор
канд. іст. наук, професор
д-р іст. наук, професор
д-р іст. наук, професор
канд. іст. наук, професор
канд. іст. наук, доцент
д-р іст. наук, професор
д-р іст. наук, професор
канд. іст. наук, доцент
д-р іст. наук, професор
д-р іст. наук, професор

С. І. Посохов (відп. редактор)
Ю. В. Буйнов
В. М. Духопельников
В. Ю. Іващенко
В. І. Кадеєв
В. В. Калініченко
С. М. Куделко
В. В. Лантух
С. О. Наумов
Є. П. Пугач
О. А. Ручинська (відп. секретар)
І. П. Сергєєв
С. Б. Сорочан
О. П. Чижов
О. О. Чувпило
Б. А. Шрамко

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, пл. Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет.
Тел.: (057) 707-54-78; факс (057) 702-03-79
E-mail: istvestnik@gmail.com; сайт: <http://www-history.univer.kharkov.ua>

Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 965: Сер. Історія. – Вип. 43. – 304 с.

Матеріали «Вісника» відображають актуальні проблеми історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства.

Для викладачів, науковців, студентів і всіх, хто цікавиться історією.

Материалы «Вестника» отражают актуальные проблемы истории Украины, древней и средневековой истории, археологии, новой и новейшей истории, историографии и источниковедения.

Для преподавателей, научных работников, студентов и всех, кто интересуется историей.

Усі статті прорецензовано.

При оформленні Вісника були використані гравюри нідерландського живописця й графіка Пітера Брейгеля Старшого (Мужицького) (прибл. 1525–1569).

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825-696 ПР від 04.10.06

© Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, оформлення, 2011

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОГРАФІЯ

- Буйнов Ю. В.** О роли поздняковской и марьяновской культур в генезисе памятников малобудковского типа финала бронзового века 7
- Любичев М. В.** О хронологии позднезарубинецких – раннекиевских памятников в области днепро-донецкого водораздела 19
- Шпорт Г. М.** Біографія ремесла: гончарство і лозоплетіння – історія та сьогодення (на матеріалах Етнографічної виставки) 31

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

- Грибанов А. В.** Боспорское судопроизводство в эпоху правления Спартокидов: по материалам эпиграфики 42
- Каріков С. А.** Генеральні візитації в курфюршестві Саксонському у другій половині XVI ст. 51
- Пастушенко А. А.** О призовом праве Англии во второй половине XVI в. 59
- Сорочан С. Б.** Еще раз о базилике Крузе в византийском Херсоне 65
- Токарев А. Н.** «Традиционализм» и «республиканизм» в пропаганде Октавиана накануне Актийской битвы 72
- Янко А. А.** До інтерпретації назви єтрусської магістратури *zilaθ meχl rasnal* 81

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Арзуманова Т. В.** Заходи Російської Федерації з підтримки російської культури в Україні 92
- Бабкова Н. В.** Історичні традиції в символіці українського козацтва XX–XXI століття 100
- Мусієнко І. В.** Етнографічні групи лемків, бойків та гуцулів у сучасній історіографії 109
- Радченко Ю. Ю.** Формування 17-го східного батальйону та його дії на території Донбасу (1942–1943 рр.) 119

- Скляр В. М.* Динаміка чисельності сільського населення України: за матеріалами переписів 1989 та 2001 рр. 126
- Солошенко О. М.* Компаративний аналіз етнічного складу населення Харківської та Курської губерній наприкінці XIX століття: освітній аспект 136

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

- Волосник Ю. П.* Нова буржуазія: наслідки соціальної трансформації та умови виживання в роки непу 147
- Гоків О. О.* Форми здійснення військової розвідки Російської Імперії на мусульманському Сході в XIX ст. 154
- Елкін А. И.* Социально-экономическая адаптация русских беженцев в Польше в 20-30-е годы XX века 162
- Страшнюк С. Ю.* Під тиском Тіто та диктатом Сталіна: як у Болгарії з'явилася "македонська національна меншіна" 171
- Чернявський А. С.* Противостояние профсоюзов в борьбе за мир: эпизоды истории «холодной войны» (1949–1960 гг.) 180
- Чувпило О. О.* Деякі найважливіші джерела про участь індійських комуністів у національно-визвольному русі 190

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Бондаренко С. К.* Звіти Харківської громадської бібліотеки 1889–1918 рр. як джерело з історії читання 204
- Гречишкина М. В.* Ранній етап научних досліджень А. И. Тереножкина 211
- Киселёва Ю. А.* Историкографические сюжеты в творчестве ученых-историков Харьковского университета первой половины XIX века 219
- Сергеев И. П.* В. П. Бузескул и «революционный захват» Харьковского университета в октябре 1905 г. 229

НАШІ ПАРТНЕРИ

- Гуцун А. В., Левченков А. С.* Развитие украинистики в РГГУ – результаты и перспективы 238

РЕЦЕНЗІЇ

- Посохов С. I.* Порівняльний аспект університетської історії Європи [Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. – М.: Знак, 2009. – 640 с.] 244
- Ручинская О. А.* Современный взгляд на Афинскую демократию [Монева С. Атинската демокрация. Практика и институции. – Велико Търново: Университетско изд-во «Св. св. Кирил и Методий», 2009. – 347 с.] 247

MEMORIA

- Борис Кириллович Мигаль (1927–2010): Факультет должен помнить о нём 253
- «На том стою и не могу иначе». Памяти Юрия Алексеевича Голубкина (1941–2010) 256

ПІДСУМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

- Івашенко В. Ю., Миколенко Д. В.* Звіт про результати науково-дослідної роботи на історичному факультеті ХНУ імені В. Н. Каразіна за 2010 р. 261
- Івашенко В. Ю.* Хроніка подій на історичному факультеті у 2010 р. 267

ПУБЛІКАЦІЇ ВИКЛАДАЧІВ, СПІВРОБІТНИКІВ ТА АСПІРАНТІВ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ХНУ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗИНА У 2010 Р.

- Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків 274
- Кафедра нової та новітньої історії 279
- Кафедра історії України 284
- Кафедра історії Росії 287
- Кафедра історіографії, джерелознавства та археології 290
- Музей археології та етнографії Слобідської України 297
- Музей історії університету 299
- Список скорочень 300
- Відомості про авторів 301

О роли поздняковской и марьяновской культур в генезисе памятников малобудковского типа финала бронзового века

Буйнов Ю. В.

Буйнов Ю. В. Про роль поздняківської та мар'янівської культур у генезі пам'яток малобудківського типу фіналу доби бронзи. Головна проблема пропонованої теми пов'язана з генезою бондарихинської культури, ранній період якої репрезентовано пам'ятками малобудківського типу. Автор статті в черговий раз робить спробу довести існування єдиної мар'янівсько-бондарихинської етнокультурної лінії розвитку доби пізньої бронзи в Дніпро-Донському Лісостепу. Наявні археологічні дані повністю спростовують гіпотезу про участь племен Поволзько-Окського басейну у генезі бондарихинської культури.

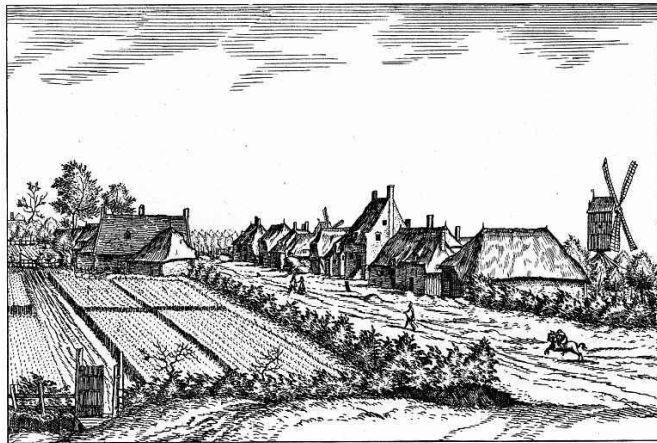
Ключові слова: поздняківська культура, мар'янівська культура, бондарихинська культура, фінал доби бронзи.

Буйнов Ю. В. О роли поздняковской и марьяновской культур в генезисе памятников малобудковского типа финала бронзового века. Основная проблема данной темы связана с генезисом бондарихинской культуры, ранний период которой представлен поселениями типа Малые Будки. Автор Статьи в очередной раз пытается доказать существование единой марьяновско-бондарихинской линии этнокультурного развития позднего бронзового века в Днепро-Донской Лесостепи. Имеющиеся археологические данные не подтверждают какого-либо участия племен Волго-Окского региона в происхождении бондарихинской культуры.

Ключевые слова: поздняковская культура, марьяновская культура, бондарихинская культура, финал бронзового века.

Bujnov Y. On the role of Pozdnyakovskaya and Maryanovskaya cultures in the genesis of such monuments malobudkovskogo finals of the Bronze Age. The main problem of this topic is related to the genesis of bondarihiniskoy culture, the early period is represented populations such as small booth. Author of the article once again tries to prove the existence of a single-Maryanovsky bondarihiniskoy lines of ethnic and cultural development of the Late Bronze Age in the Dnieper-Don Steppe. Available archaeological data do not support any involvement of the tribes of the Volga-Oka region in the origin bondarihiniskoy culture.

Keywords: Pozdnyakovskaya culture, Maryanovskaya culture, Bondarihiniskaya culture, Final of Bronze Age.

Обозначенная в названии данной статьи тема, относится к наиболее сложной и дискуссионной проблеме – поиску генетических корней бондарихинской культуры (далее БК) финала бронзового века Днепро-Донского региона. Историографический анализ по данному вопросу проводился уже неоднократно [9, с. 15-17; 19, с. 3-12], что избавляет нас от повторения соответствующего исследования. Обратим внимание читателей лишь на то, что в научной литературе существуют две диаметрально противоположные гипотезы, касающиеся происхождения памятников малобудковского типа (далее МБТ), представляющих собой ранний этап БК. Согласно одной из них, данный тип памятников генетически связан с марьяновской культурой (далее МК) Левобережного Полесья и Восточнoукраинской Лесостепи позднего бронзового века. Содержание второй гипотезы сводится к признанию генетической связи памятников типа поселения Малые Будки с поздняковской культурой (ПК) второй половины II тыс. до н.э. Волго-Окского региона.

Два года назад в «Вестнике ХНУ им. В. Н. Каразина» была опубликована моя статья, в которой были выделены три компонента, занявших в разной степени важности место в происхождении БК – малобудковский, постсрубный и студенокский [6, с. 7-17]. Роль суперстрата автор статьи отвел памятникам МБТ. Поднятая нами тема оживила дискуссию, которая нашла отражение в выходе двух статей А. В. Корохиной, в которых была поставлена под сомнение гипотеза о существовании единой марьяновско-бондарихинской культуры, а так же было высказана поддержка идей Б. Н. Гракова, С. И. Воловика и С. В. Кузьминых о ведущей роли ПК или синкретических поздняковско-раннетекстильных групп памятников в генезисе бондарихинской древности [18, с. 13-18; 19, с. 3-11].

В связи с появлением этих публикаций, автор данной статьи вынужден в очередной раз вернуться к указанной теме и определить место и роль каждого из указанных компонентов в сложении раннебондарихинских (малобудковских) памятников.

Начнем с анализа второй гипотезы. Такой алгоритм нашего исследования позволит более глубоко осмыслить суть понятия марьяновско-бондарихинской линии этнокультурного развития в эпоху поздней бронзы, на реальности существования которой мы настаиваем. По мнению Б. Н. Гракова, изложенному в учебном пособии для студентов-археологов МГУ «Ранний железный век» [16, с. 199]: «В верхних слоях отдельных селищ поздняковской культуры на Цне, в пределах Тамбовской области появляются сосуды бондарихинских форм». Далее он формулирует проблемный вопрос: «... не имеем ли мы основания полагать, что культурные варианты, получившие название малобудковской и бондарихинской стадии, представляют собой позднейшее развитие поздняковской культуры?». Очень важно

дальнейшее его замечание: «Не исключено, конечно, и иное, а именно: бондарихинские племена шли близким путем развития с поздняковскими, то есть это более западный вариант слияния пришлых срубных племен с неолитообразными по культуре лесными соседями, постепенно вытеснившими чисто срубное население. Родство бондарихинской и поздняковской культур представляется очень возможным, но пока еще остается все-таки гипотетично».

Как видим в этих цитатах, Б. Н. Граков только создал проблемную ситуацию в студенческой и научной аудитории, высказав две версии своего видения решения данной проблемы. Второй вариант его размышлений нам представляются наиболее реалистичным [11, с. 15-16; 12, с. 4-12]. В связи с этим замечанием, обратим внимание на то, что на реках Цна, Мокша и Ока (среднее течение) обнаружена керамика бондарихинского типа с некоторыми малобудковскими признаками (гребенчатые расчески, зубчатый штамп, но без «жемчужного» орнамента) и без какой-либо стратиграфической связи с ПК [1, с. 98-116; 17, с. 23-39; 25, с. 98, рис. 3]. Отмеченное дает нам основание утверждать, что именно из Днепро-Донского региона шло передвижение «бондарихинцев» на Среднюю Оку, а не наоборот. Судя по находкам некоторых бронзовых изделий на этих памятниках, инфильтрация бондарихинских племен в Поочье приходится на период XII-X вв. до н.э.

Первую версию о происхождении БК, которую высказал Б. Н. Граков, без учета высказанных выше замечаний поддержал С. И. Воловик [14, с. 23-28], но с внесением своих дополнений. При защите кандидатской диссертации он сделал попытку доказать, что в сложении памятников МБТ, кроме носителей ПК приняли участие и носители культуры с раннетекстильной керамикой, а так же: приказанской, позднесрубной, сабатиновской, белозерской, белогородской, сосницкой, фатьяновской и абашевской культур.

Оценка данному выводу была дана С. В. Кузьминых. Без излишних комментариев приведем цитату из тезисов его доклада, прочитанного в 1996 г. на конференции в Донецке: «Такого рода заключение можно было бы принять, если бы методическая сторона исследования С. И. Воловика была безупречной. Однако все эти построения требуют иной системы доказательств, основанной не только на интуиции, но, прежде всего, на сравнительно-типологическом анализе памятников малобудковского типа с древностями поздняковской культуры текстильной керамики и других культур позднего бронзового века... Замена такого анализа отрывочными и внесистемными аналогиями, которые совершенно не вызывают доверия, а на проверку оказываются зачастую неправдоподобными, фактически дискредитируют идею Б. Н. Гракова» [21, с. 99-100].

В то же время он высказал идею об участии носителей поздняковских и синкретических поздняковско-раннетекстильных памятников в формировании БК. В качестве доказательств своей гипотезы он указал на якобы существующие признаки поздняковской и ранней текстильной керамики на посуде малобудковского типа, а так же упомянул о каком-то сходстве в погребальной обрядности между этими этнокультурными образованиями. Он же утверждает, что в XV–XIII вв. до н.э. произошло «широкое переселенческое движение» из бассейна Оки в Доно-Донецкую Лесостепь.

Все эти идеи с некоторыми нюансами положительно восприняли Я. П. Гершкович и А. В. Корохина. Они так же не исключают и прямое переселение части этноса из Поволжского бассейна в бассейн Северского Донца [15, с. 78-81; 19, с. 5-6]. А. В. Корохина признает факт наличия памятников МК в Доно-Донецкой Лесостепи, но из-за их малочисленности не видит оснований для выделения второго этапа в ее развитии в указанном регионе. По ее мнению следует говорить лишь об инфильтрации из ареала «классической» МК незначительных групп населения в среду бондарихинских племен [19, с. 4-5]. Анализируя материалы поселения Малые Будки, она же приходит к выводу о том, что в его керамическом комплексе имеются лишь единичные проявления марьяновских традиций, что не дает оснований для утверждения генетической связи между МК и малобудковскими памятниками. В случае нахождения на одном из самых поздних марьяновских поселений Ивановка-Майоров Бугор 2 на Сейме в значительной части керамики малобудковского типа и некоторых экземпляров керамики с синкретическими марьяновско-малобудковскими традициями, А. В. Корохина делает попытку объяснить эту ситуацию контактом между этими «чуждыми» культурными образованиями.

По ее же мнению, мелкозубчатые расчески, мелкозубчатый штамп и «жемчужины», которые являются диагностическими для орнамента малобудковской керамики, не имеет прототипов в МК. Отсюда следует второй ее вывод – истоки указанных признаков следует искать в ПК или синкретических поздняковско-раннетекстильных группах памятников на Средней Оке. В качестве доказательств этому она ссылается только на одно поздняковское поселение Ерахтур 5, керамический комплекс которого «содержит значительную группу фрагментов сосудов, аналогичных малобудковским» [19, с. 5-6]. Более того, даже классический бондарихинский орнамент в виде «виноградной грозди», выполненный тычками, по ее мнению, имеет прототип только в культурных образованиях Поволжья.

Все эти аргументы сторонников гипотезы о генетической связи памятников МБТ с культурами Волго-Окского бассейна, по нашему убеждению, не выдерживает критики.

Во-первых, имеющиеся археологические данные не подтверждают сколь-нибудь заметные передвижения «поздняковцев» или носителей культуры с раннетекстильной керамикой в ареал БК. В Днепро-Донском регионе нет ни одного памятника МБТ, где бы была обнаружена керамика с «раннетекстильной», «сетчатой», «ложнотекстильной» или «ниточно-рябчатой» фактурой.

Во-вторых, совершенно несостоятельной является попытка С. В. Кузьминых провести аналогию между погребальными памятниками ПК и БК. Данная тема рассматривалась нами в специальной статье, поэтому нет необходимости к ней возвращаться [12, с. 65-66]. Напомним лишь то, что для ПК характерны подкурганые и грунтовые захоронения, совершенные по обряду ингумации с очень малым количеством кремаций, а в малобудковско-бондарихинском ареале господствуют грунтовые кремационные погребения. С. И. Воловик и С. В. Кузьминых абсолютно ошибочно связывают малобудковские трупосожжения с «домиками мертвых» в Поволжье. Для этого нет никаких оснований.

Большие сомнения вызывают выводы А. В. Корохиной о генетической связи между поздняковской и малобудковской керамикой. Согласно данным О. Н. Бадера и Т. Б. Поповой, судьба «поздняковцев» связана не с населением Днепро-Донского региона, а с носителями культуры раннетекстильной керамики в Среднем Поочье [2, с. 135]. На раннем и развитом этапах ПК наблюдается высокая степень ее близости к срубной культуре и незначительная примесь «сетчатой» керамики в XIV-XIII вв. до н.э. Заметно некоторое увелечение керамики с раннетекстильной фактурой и наиболее далекое распространение поздняковских памятников на север, вглубь лесной зоны. К третьему этапу (конец II – рубеж II/I тыс. до н.э.) начинают преобладать сосуды баночных форм и крупные горшки удлинённых пропорций.

Последнее замечание достаточно красноречиво отражено в материалах поздняковского поселения Ерахтур 5, которое А. В. Корохина отнесла к переходному периоду от Поздняково к Малым Будкам [19, с. 5-6]. По нашим подсчетам горшковидные сосуды на этом памятнике составляют 58,4 %, а банки – 41,6 %. Из них 47,4 % орнаментированы «жемчужинами». Эти данные совершенно несопоставимы ни с одной малобудковской керамической коллекцией. «Жемчужный» орнамент в них не превышает 10 %, а баночные сосуды едва ли достигают 1 % от общей совокупности комплекса.

Особо обратим внимание на то, что в поздняковской керамике отсутствуют образцы керамики с многорядными тычковыми вдавлениями или «жемчужинами» в сочетании с мелкозубчатым штампом и гребенчатыми расчесами на одном экземпляре, нанесенными по всему корпусу сосуда (рис. 1). Если на

малобудковских памятниках такое сочетание составляет до 45-50 %, то на поселение Ерхатур 5 – только 3 фрагмента из 486 украшены двумя рядами «жемчужин». Различна и технология приготовления глиняной массы в поздняковской и малобудковской культурах. В первой из них преобладает шамот, а во второй – чаще использовался кварцевый песок.

Нельзя согласиться с А. В. Корохиной по поводу появления на малобудковских сосудах «жемчужного» орнамента в результате воздействия только носителей ПК. На этом же основании она высказала мысль о генетической связи лебедовской культуры Левобережного Полесья и Среднего Поднепровья с культурами Волго-Окского бассейна. На поспешность решения интересующего нас вопроса в таком направлении, уже давно обращал внимание Я. П. Гершкович. В одной из своих статей он писал: «не следует впрочем, так же забывать, что орнамент в виде глубоких вдавлений, «жемчужин» встречается на посуде «воротничкового» типа в Поволжье.., а так же в лесостепной зоне Правобережной Украины – в комаровской и восточно-тшинецкой культурах» [15, с. 81].

Не обошел вниманием данный вопрос и С. И. Берестнев. В своей монографии, посвященной Восточнукринской лесостепи эпохи бронзы, он отметил, что данный вид орнамента присутствует в материалах поздне-срубных поселений этого региона, на керамике поздне-сосницкой, белогородовской, лебедовской культур на территории Украины, а так же на посуде хвалынского, нурского типов, халасюцкого этапа балановской культуры, в материалах финальной бронзы на южном Урале, Зауралье, в Западной Сибири и Восточном Казахстане [5, с. 107-108]. По его мнению, в данном случае речь должна идти о явлении стадийного порядка, такого же масштаба, как распространение валиковой керамики в эпоху поздней бронзы. Обратим внимание на тот факт, что на поздне-сосницком поселении у хутора Пустынка было обнаружено более 40 фрагментов с «жемчужной» орнаментацией [3, с. 106].

А. В. Корохина утверждает, что этот вид орнамента на малобудковской посуде не имеет генетических корней марьяновской керамики. Это явная ошибка. Еще почти 40 лет назад С. С. Березанская писала: «Истоки появления в восточно-тшинецкой культуре жемчужного орнамента пока не ясны. В предшествующий период... он известен на керамике марьяновской культуры» [4, с. 122]. Действительно, «жемчужины» в виде наколов изнутри зафиксированы на Волынцевском поселении, Суботовском городище (рис. 2, 8-9) и на селище Велика Тополяха 5 [8, с. 17, рис. 2, 9, 13]. Против происхождения «жемчужной» орнаментации в малобудковском керамическом комплексе из ПК свидетельствует и тот факт, что ни на одном раннебондарихинском (малобудковском) памятнике бассейна

Среднего Дона и Средней Оки его нет. Значит, его истоки следует искать в иной этнокультурной среде. Но об этом речь пойдет ниже.

В отношении орнамента в виде «грозди винограда» следует обратить внимание на следующее. Он часто использовался в разных культурах Поволжья, в том числе и в срубной. Дело в том, что этот вариант декора еще ни разу не зафиксирован на малобудковских сосудах и появляется только на посуде классического бондарихинского типа. Скорее всего, его корни следует искать в среде срубной керамической традиции бассейна Северского Донца. К примеру, «гроздь винограда» украшала горшки заключительного этапа срубной общности из кургана у с. Сухая Гомольша [7, с. 89, рис. 2, 5, 20] и поселения Студенок 6 [13, с. 221, рис. 1, 11].

Как ни странно, сложнее решается вопрос о появлении в малобудковском керамическом комплексе орнамента выполненного оттисками мелкозубчатого штампа и гребенчатых расчесов на внешней поверхности сосудов. На ранних марьяновских горшках их нет. Однако почти на всех поселениях в Днепро-Донской Лесостепи, на которых имеется марьяновская керамика, украшенная «гусеничным» штампом или оттисками в виде «колючей проволоки», присутствуют и указанные малобудковские признаки в сочетании из многорядных тычковых или округлоямочных вдавлений.

В отношении марьяновской культуры написано уже много. После исследований В. Е. Куриленко и В. В. Отрощенко [22, с. 45-55] не осталось сомнений в реальности ее существования. В. И. Неприна аргументированно доказала, что на раннем этапе МК в Левобережном Полесье постоянно изменялась [24, с. 17-28] от раннего Волынцевского до позднего Ивановского поселения. На последнем из них в одном культурном слое отмечено совместное залегание керамики марьяновского и малобудковского типов (!). Напомним, что все отложения с керамикой марьяновского типа в этом регионе перекрываются комплексами сосницкой культуры XV – начала XII вв. до н.э., что указывает на вытеснение «марьяновцев» в иные районы. Судя по имеющимся данным, носители МК переселились в Днепро-Донское междуречье, где в настоящее время обнаружены 15 пунктов с керамикой МК. Как и на Ивановском поселении, здесь всегда марьяновская керамика встречается совместно с малобудковской в одном культурном слое. Автор статьи склонен видеть в этих памятниках факт наличия второго этапа в развитии МК [11, с. 4-12]. На керамике этих позднейших марьяновских поселений появляются «жемчужины», мелкозубчатый штамп, гребенчатые расчески и тычки.

К сожалению, МК и БК обделены изделиями из металла, поэтому, сравнение можно проводить только по керамике и каменным орудиям труда, а также, типам памятников. Их объединяет традиция использования кварцита для изготовления сельскохозяйственных и

других бытовых предметов. Много общего у них в домостроительстве и погребальном обряде.

Новации в позднемарьяновской керамике, скорее всего, следует связать не с эволюционным, а с трансформационным путем развития. С. С. Березанская в этом процессе видит влияние внешнего фактора, идущего со стороны срубной культуры [4, с. 121], а А. В. Корохина – в генетической связи с ПК. Кто из них прав – на данный момент судить трудно. Тем не менее, отметим, что гребенчатый орнамент и соответствующая штриховка на внешней поверхности на поздняковской посуде встречается крайне редко [25, с. 133-187]. Нельзя забывать и о том, что эти элементы орнаментации присутствуют и на сосницкой керамике Марьяновского поселения [23, с. 198, рис. 4, 1-2; рис. 5, 13-15], а в сочетании с иными малобудковскими признаками на поселении у с. Волынцево (урочище Попова Левада) [4, с. 41, 214, табл. XIII, 4-5, 9].

Отмеченное не позволяет однозначно связывать диагностические признаки керамики малобудковского типа только с поздняковской культурой и иными группами Волго-Окского региона. Как видим, они могли иметь и местные корни в сосницкой, позднесрубной, постсрубной культурах или студенокской группе памятников.

Таким образом, выводы В. А. Ильинской и С. С. Березанской о генетической связи марьяновской культуры с памятниками малобудковского типа имеют значительно большее количество достоверных аргументов, чем у сторонников гипотезы о поздняковских истоках ПК. Близость посуды марьяновского и малобудковского типов не вызывает сомнений. Общими для них являются форма сосудов, их сплошная орнаментация, основными элементами которой служат горизонтальные елочные композиции, разделенные рядами ямок различных форм (рис. 1). На ряде малобудковских памятников (Малые Будки, Алексеевка, Ницаха, Малая Рублевка 2, Родной Край 1 и др.) встречаются фрагменты керамики, украшенные на манер марьяновской традиции «гусеничным» штампом.

В связи с вышеизложенным, автор статьи не видит оснований для отрицания существования марьяновско-бондарихинской линии этнокультурного развития периода поздней бронзы в Днепро-Донской Лесостепи. Еще раз обратим внимание на то, что на всех позднемарьяновских памятниках от Сейма до Северского Донца и от Днепра до Верхнего Дона зафиксировано совместное залегание керамики указанных типов – марьяновского, малобудковского и бондарихинского. Этот факт не отрицает и А. В. Корохина, но интерпретирует его по-своему, не приводя достаточно обоснованных аргументов [20, с. 18]. В перспективе для решения данной проблемы необходимо сосредоточить внимание на определении хронологических

рамок существования позднемарьяновских памятников в указанном регионе.

Примечания

1. *Алихова А. Е.* Некоторые древние городища Мордовской АССР / А. Е. Алихова // Из древней и средневековой истории мордовского народа. – Археологический сборник. – Саранск, 1959. – Т. II.
2. *Бадер О. Н.* Поздняковская культура / О. Н. Бадер, Т. Б. Попова // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. – Археология СССР. – М., 1987.
3. *Березанская С. С.* Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре / С. С. Березанская. – К., 1974.
4. *Березанская С. С.* Средний период бронзового века в Северной Украине / С. С. Березанская. – К., 1972.
5. *Берестнев С. И.* Восточноукраинская Лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.) / С. И. Берестнев. – Х., 2001.
6. *Буйнов Ю. В.* К вопросу об этногенезе племен бондарихинской культуры / Ю. В. Буйнов // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2009. – № 852. – Вип. 41.
7. *Буйнов Ю. В.* Курган срубной культуры у с. Сухая Гомольша на Харьковщине / Ю. В. Буйнов, В. К. Михеев // Вестник Харьк. ун-та. – 1989. – № 343. – Вып. 23.
8. *Буйнов Ю. В.* Материалы позднего бронзового века из поселения Великая Тополяха на Северском Донце / Ю. В. Буйнов // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 816. – Вип. 40.
9. *Буйнов Ю. В.* О культурно-хронологической принадлежности памятников малобудковского типа эпохи бронзы / Ю. В. Буйнов // Древности. – Х., 1994.
10. *Буйнов Ю. В.* О марьяновской линии этнокультурного развития населения Левобережной Лесостепной Украины и Полесья бронзового века / Ю. В. Буйнов // Проблеми історії і археології України: матеріали міжнарод. научн. конф. – Х., 2001.
11. *Буйнов Ю. В.* Пам'ятки мар'янівської культури в Лівобережній Лісостеповій Україні / Ю. В. Буйнов // Вісник Харківського університету. – 2000. – № 485. – Вип. 32.
12. *Буйнов Ю. В.* Поховальні пам'ятки та поховальний обряд племен бондарихинської культури / Ю. В. Буйнов // Археологія. – 2006. – № 4.
13. *Буйнов Ю. В.* Срубная культурно-историческая общность и бондарихинская культура: вопросы хронологии и взаимосвязей / Ю. В. Буйнов // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. – Самара, 2001.
14. *Воловик С. И.* Бондарихинская культура (проблема происхождения): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 «Археология» / С. И. Воловик. – М., 1996.

15. Гершкович Я. П. Этнокультурные святы в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье – Северо-Восточное Приазовье – Подонцовье) / Я. П. Гершкович // Археологический альманах. – Донецк, 1998. – № 7.
16. Граков Б. Н. Ранний железный век (Культуры Западной и Юго-Восточной Европы) / Б. Н. Граков. – М., 1977.
17. Іллінська В. А. Андрофаги, меланхлени, будини або скіфи? / В. А. Іллінська // Археологія. – 1970. – Т. 23.
18. Корохіна А. В. До походження бондарихинської культури / А. В. Корохіна // Археологія. – 2009. – № 3.
19. Корохіна А. В. Деякі проблеми вивчення генези та розвитку бондарихинської культури / А. В. Корохіна // Археологія. – 2010. – № 1.
20. Корохіна А. В. Керамічний комплекс поселення Іванівка – Майорів бугор-2 на Сеймі та проблема формування бондарихинської культури / А. В. Корохіна // Проблеми історії археології України: матеріали VII Міжнародної научної конференції. – Х., 2010.
21. Кузьменых С. В. О некоторых дискуссионных проблемах изучения бондарихинской культуры / С. В. Кузьменых // Северо-Восточное Приазовье в системе Евразийских древностей (энеолит – бронзовый век): материалы междунар. конф. – Донецк, 1996. – Ч. 2.
22. Куриленко В. Є., Отрощенко В. В. Динаміка культурних змін за доби бронзи у Мезенському мікрорайоні на Десні / В. Є. Куриленко, В. В. Отрощенко // Археологія. – 1998. – № 1.
23. Морачевський Я. Кераміка мар'янівської стації / Я. Морачевський // Антропологія. – 1930. – № 3.
24. Неприна В. И. Неолитические традиции в культуре ранней бронзы на северо-востоке Украины / В. И. Неприна // Каменный век на территории Украины. – К., 1990.
25. Попова Т. Б. Значение орнаментальных мотивов и керамических форм для датировки поздняковской культуры на Средней Оке / Т. Б. Попова // Труды ГИМ. – М., 1985. – Вып. 60.
26. Розенфельд И. Г. Северный мыс городища Старая Рязань / И. Г. Розенфельд // Археология Рязанской земли. – М., 1974.

Приложения

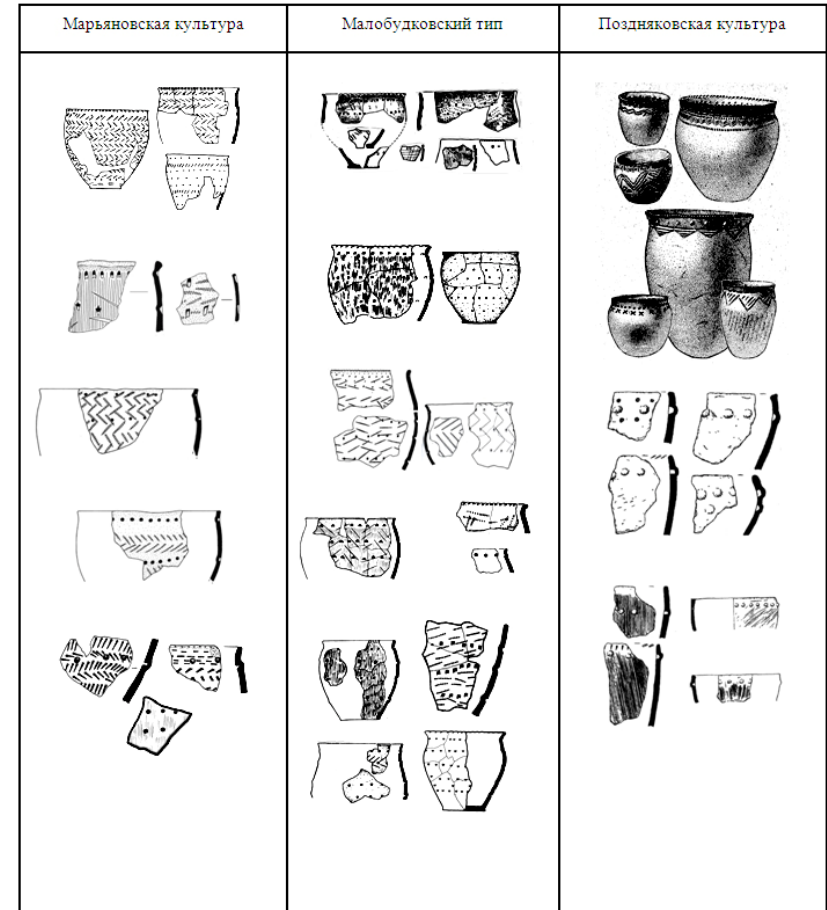

Рис. 1. Сравнительная таблица керамики марьяновской, поздняковской культур и малобудковского типа.

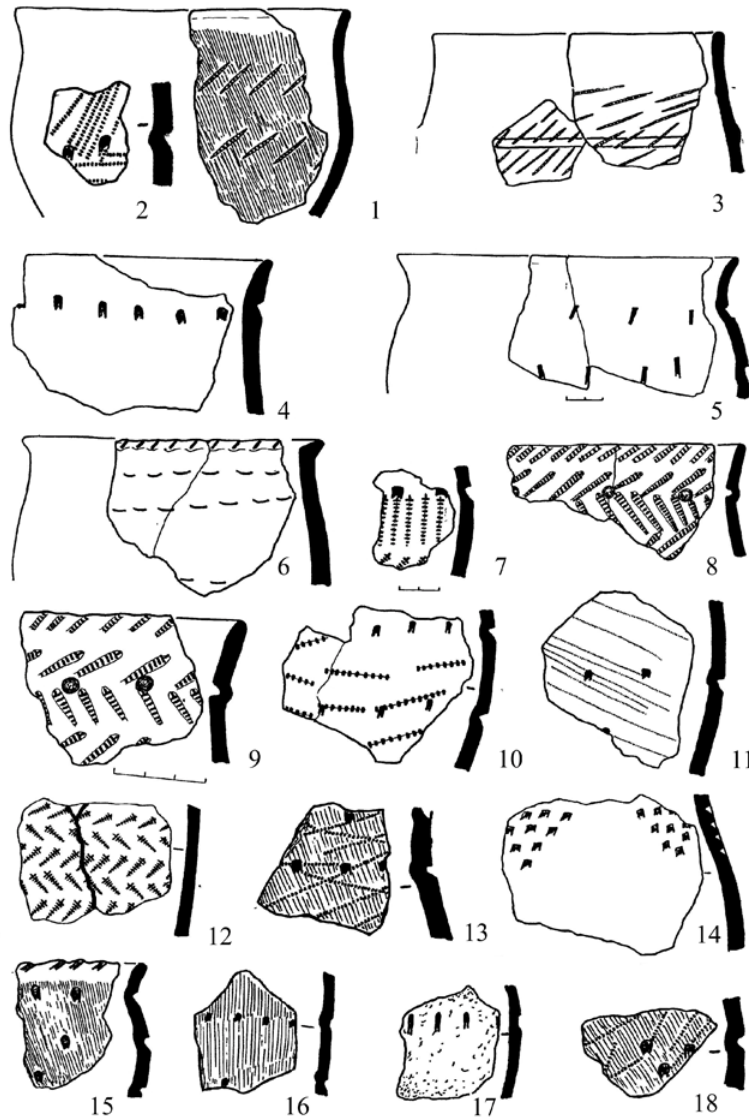

Рис. 2. Кераміка марьяновського, малобудківського і бондарихинського типів із нижнього горизонту Субботівського городища

УДК 903.4 (477.5) «638.5»

О хронологии позднезарубинецьких – раннекиївських пам'яток в області дніпро-донецького водорозділа

Любичев М. В.

Любичев М. В. Про хронологію пізньозарубинецьких – ранньокіївських пам'яток у області дніпро-донецького вододілу. Датування означених культурних угруповань пам'яток серединою I – серединою III ст. (ступені B1-C1a) викликає сумнів. На підставі датуючих речей з комплексів поселень можливо стверджувати, що пізньозарубинецькі пам'ятки у регіоні відносяться до середини II – початку III ст. (ступені B2/C1, частково C1a). Ранньокіївські пам'ятки належать до останньої чверті II – середини III ст. (ступені B2/C1, C1a) і не створюють чітко відокремленої культурної та хронологічної групи.
Ключові слова: пізньозарубинецький горизонт, ранньокіївські пам'ятки, римський час.

Любичев М. В. О хронологии позднезарубинецьких – раннекиївських пам'яток в області дніпро-донецького водорозділа. Датировка указанных групп памятников серединой I – серединой III вв. (ступени B1-C1a) вызывает сомнение. На основании датировочных вещей из комплексов поселений можно утверждать, что позднезарубинецькие памятники в регионе относятся к середине II – началу III вв. (ступени B2/C1, частично C1a). Раннекиевские памятники относятся к последней четверти II – середине III вв. (ступени B2/C1, C1a) и не образуют четко выделенной культурной и хронологической группы.
Ключевые слова: позднезарубинецький горизонт, раннекиївські пам'ятки, римское время.

Lubichev M. V. About chronology of Late Zarubinec – Early Kiev monuments in the field of a Dnepr-Donets watershed. Dating of the specified groups of monuments by the middle of the I – the middle of the III centuries (stage B1-C1a) gives rise to doubt. For the reason of dating things from complexes of settlements it is possible to assert that Late Zarubinec culture monuments in region concern the middle of the II – the beginning of the III centuries (step B2/C1, partially C1a). Early Kiev culture monuments concern last quarter of the II – the middle of the III centuries (step B2/C1, C1a) and don't form accurately dedicated cultural and chronological group.

Key words: Late Zarubinec horizon, Early Kiev monuments, the Roman period.

В сводных работах, касающихся археологических памятников римского времени – начала эпохи Великого переселения народов Среднего Поднепровья – Днепровского Левобережья, позднезарубинецкие памятники типа Картамышево 2 – Терновка 2 и раннекиевские типа Шишино 5 – Шмырево в восточной части указанного региона, а именно в области днепро-донецкого водораздела, датированы соответственно серединой/третьей четвертью I – концом II вв. и рубежом II/III – серединой III вв. [21, с. 71-74, 82; 18, с. 7-14, 17-18, 25; 19, с. 2-13, 15, 17, 20; 25, с. 28-30, 44]. За их нижний хронологический рубеж принимается распад латенизированной зарубинецкой культуры в Среднем Поднепровье, а за верхний – появление в регионе фибул Гороховский А, Альмгрен VII, светлоглиняных узкогорлых амфор Шелов D.

При публикации и анализе материалов эталонного памятника – селища Картамышево 2 В. М. Горюнова выразила сомнение в столь широкой датировке позднезарубинецких («постзарубинецких») древностей в регионе и ограничила период их бытования второй половиной или последней четвертью II в. [10, с. 49]. Тем самым вопрос хронологии этих древностей стал дискуссионным [11] и требующим дальнейшей разработки, оценки хронологических возможностей отдельных памятников, чему и посвящена настоящая публикация.

Построение хронологии указанных культурных групп имеет свои весьма существенные особенности, а именно: 1) позднезарубинецкие памятники представлены исключительно поселениями [21, с. 11, 13]; 2) несколько раннекиевских могильников состоят из незначительного количества погребений – кремаций, в которых фактически отсутствуют датированные находки, что не позволяет считать их полноценными закрытыми комплексами; 3) датированный материал позднезарубинецких/раннекиевских поселений отличается редкостью находок фибул, античного импорта и при этом отсутствует уверенность в том, что эти немногочисленные вещи обозначают весь период существования каждого конкретного памятника [21, с. 13]. Следовательно, каждый памятник и культурные группы возможно лишь соотносить с хронологическим этапом в целом [21, с. 13].

Немногочисленный датированный материал на позднезарубинецких/раннекиевских памятниках подразделяется на две группы: 1) украшения круга «выемчатых эмалей», основной период распространения которых на территории восточноевропейской лесостепи приходится именно на позднезарубинецкий горизонт и ранний этап киевской культуры [23, с. 122] (рис. 1: 1-3; 2: 1, 2, 6, 7, 9); 2) вещи «общеευропейских» форм, распространенные в Центральной и Восточной Европе: гривны, пряжки, фибулы, бусы, подвески (рис. 2: 5). К группе украшений «выемчатых эмалей» относятся: сильнопрофилированные фибулы (тип 1), перекладчатые фибулы

(тип 2), треугольные фибулы с эмалью (тип 3) (рис. 1: 1, 2); треугольные фибулы без эмали или с эмалью, но с некоторыми упрощениями элементов (тип 4), подковообразные фибулы (тип 5); лунницы; браслеты с треугольными выступающими ребрами без эмали и с эмалью (рис. 1: 3), трапециевидные подвески (рис. 2: 3, 4, 8), различные лунницы (рис. 2: 2, 6, 7, 9) [23, с. 114-120].

Выделены три стадии развития восточноевропейских украшений с выемчатыми эмалями, которые приблизительно соотнесены с абсолютными датами: 1) Вещи без отростков и прорезных полей с небольшими по размерам вставками эмали – красного цвета (втор. пол. II в.); 2) Крупные изделия с эмалью различных цветов, отростками, дополнительными полями, прорезной орнаментацией, кольцами (конец II – середина/вторая половина III вв.); 3) Украшения с прорезной орнаментацией без эмалевых вставок с отсутствием стилистического единства (с середины III в.) [23, с. 122-123; 7; 8]. Из некоторых условно-закрытых комплексов происходят украшения, относящиеся к различным стадиям развития. Например, из жилища 4 поселения Гочево 1 известны лунницы ранней и средней стадий развития стиля [23, с. 123]. Специалистами признано, что основной период распространения украшения этого круга на территории восточноевропейской лесостепи приходится на позднезарубинецкий горизонт и ранний этап киевской культуры [23, с. 122]. Рассмотрим хронологию позднезарубинецких-раннекиевских памятников по трем группам: позднезарубинецкие типа Картамышево 2 – Терновка 2 и типа Грини, раннекиевские типа Шишино 5 – Шмырево.

Памятники типа Картамышево 2 – Терновка 2. Из культурного слоя *Картамышево 2* происходит фрагмент крупной стеклянной бирюзовой бусины с накладным глазком [2, рис. 5: 12], близкой к тем, которые датированы от эллинистического времени до I в. и даже II в. [2, с. 51-73, 54, 56]. Там же обнаружена плитчатая бусина из глухого красного стекла [10, рис. 5: 15]. В постройке 7 найдена бочонковидная бусина глухого стекла охристо-желтого цвета [10, рис. 5: 11], близкая к типу 57 с широкой датой I–IV вв. и узкой датой I–III вв. [2, с. 67, табл. 33: 15]. Из заполнения жилища 7 происходит бронзовая глазчатая фибула прусской серии Альмгрен 61 или типа BIV по Р. Ямке (рис. 2: 5), несущая следы длительного использования. Такие фибулы датированы по материалам Центральной Европы рубежом I–II – последней четвертью II вв. [10, с. 48]. Из жилища 8 и культурного слоя происходят целая и фрагментированная трапециевидные подвески круга «выемчатых эмалей», украшенные композициями их двойных концентрических окружностей (рис. 2: 3, 4) [10, рис. 5: 7, 20]. В заполнении жилища 8 найдена плоская подвеска-лунница (рис. 2: 2) [10, рис. 5: 16]. В яме 24 найдена лунница с дуговидным корпусом и двумя круглыми гнездами-вставками с красной эмалью на дисковидных концах с тремя округлыми

выступами (рис. 2: 1) [10, рис. 5: 14]. Лунница представляет один из самых ранних типов украшений данного вида и относится к типу I-B1 [27, с. 111-115], а глазчатая фибула свидетельствует в пользу отнесения даты памятника к ступени B2a [22, с. 163].

Для датировки позднезарубинецкого горизонта поселения нельзя привлечь фрагмент двустольной ручки красноглиняной амфоры, который тяготеет к группе позднескифских находок, концентрирующихся в центральной, северной, северо-западной частях поселения. Хронологический разрыв между бытованием амфоры до середины I в. и появлением фибулы Альмгрен 61 с рубежа I–II вв. не позволяет включить ручку амфоры в состав датирующих вещей позднезарубинецкого горизонта Картамышево 2 [10, с. 49]. «Перекрытие» фибулы Альмгрен 61 и подвески-лунницы с эмалевыми вставками могло произойти во второй половине – последней четверти II в. Следовательно, поселение нельзя датировать ранее середины II в. [10, с. 49].

Из постройки 2 *Терновки 2* происходит обломок обоймы из листовой бронзы с циркульным пуансонным орнаментом [17, рис. 10: 27], из культурного слоя происходят четыре бусины: три из красного глухого стекла [17, рис. 10: 11-13], у четвертой слой красного глухого стекла наложен на основу из прозрачного стекла желтоватого оттенка [17, рис. 10: 15]. По своей форме две бусины близки к параллелепипеду [17, рис. 10: 11, 12], одна имеет цилиндрическую форму [17, рис. 10: 23], двухцветная бусина имеет округлую форму [17, рис. 10: 15]. Две красные пастовые бусины отнесены к типу Алексева 104. Пластинчатые бронзы со штампом в виде концентрических окружностей характерны для периода распространения украшений круга «выемчатых эмалей». В Мощинском кладе красные пастовые бусы в форме параллелепипеда составляют около половины изделий подобного типа [20] и датируются по Е. М. Алексеевой II–III вв. [3, с. 24]. Считается, что поселение вряд ли могло возникнуть намного раньше времени формирования комплекса украшений круга «выемчатых эмалей» и его вероятнее всего можно датировать второй половиной II в. [17, с. 23].

Из *Бобравы 3* («Сильник») происходят фрагменты пластинчатой и эмалевой лунницы, последняя отнесена к средней стадии развития этих украшений и поселение отнесено к первой половине III в. [11, с. 211]. Из *Осиповки* (урочище *Пляж*) известны 23 фрагмента определяемых частей светло- и красноглиняных амфор. Фрагменты светлоглиняных амфор отнесены к типам В, С, Д. Согласно Д. Б. Шелову, тип В датируется второй третью I–II вв., тип С: II – началом III вв., тип Д II–III вв. (преимущественно первой половиной III в.) [29, с. 18-19]. Венчики красноглиняных амфор принадлежат сосудам типа 4 по И. С. Каменецкому, а фрагменты ручек – типу 1. Амфоры таких типов бытовали в Танаисе в I–II вв. [14, табл. I: 26-28, IV: 1, 2, с. 140; 21, с. 73]. Датировка этих амфор позволяет назвать вторую половину II в., как

время существования данного поселения. С этого памятника, а также с поверхности поселения *Родной Край 1* происходят пластинчатые двурогие лунницы с узкими концами (рис. 2: 9). Подобные изделия не включены в состав набора с украшениями, декорированными эмалью [23, с. 119]. Печь из другого поселения возле Осиповки в урочище Лиман археомагнитным способом датирована II в. н.э. [21, с. 138-139].

В жилище 1 *Приоскольского 1* найдена удлиненная бусина призматической формы синего глухого стекла типа Алексева 125 [21, с. 135]. Подобные бусы были характерны для II–III вв. [3, с. 70, табл. 33: 36]. В сооружении 51 селища *Жерновец* обнаружен фрагмент литой лунницы с полями красной эмали и кольцом в ушке [18, с. 20, 22]. Ее можно отнести к первой стадии развития лунниц – с эмалевыми полями на концах, без отростков [23, с. 119] и соответственно к первой стадии развития вещей круга выемчатых эмалей, то есть приблизительно ко второй половине II в. [23, с. 123].

Из поселения *Головино 1* происходит фрагмент бронзовой гривны с окончанием в виде рельефной шишечки (или «грибовидным» окончанием). Данные изделия имеют многочисленные аналогии в Восточной Прибалтике и М. Михельбарташ по материалам Литвы датирует их ступенями B2/C1 и C1a [1, с. 268]. По своим типологическим признакам фибула круга «выемчатых эмалей» из Головино 1 наиболее близка к первой серии и особенно к протитипам – фибулам Альмгрен 84 [1, с. 268]. Поскольку фибула из Головино 1 стоит в самом начале типологического ряда серии 1, то ее датировку следует определять ближе к прототипу – около рубежа II–III вв. [1, с. 268]. Также на памятнике обнаружены конические свитые из стеклянного жгута навершия для булавок типа Кемптен, которые находятся в комплексах римского времени Западной Европе преимущественно I–II вв. Соотнесение датировок этих вещей заставляет относить поселение Головино 1 ко второй половине II – началу III вв. [1, с. 268].

На поверхности поселения *Колесники* найдены литая бронзовая лунница, обломок подобной лунницы, нижняя часть треугольной фибулы и фрагмент фибулы, которые относятся к заключительному этапу развития стиля варварских украшений с выемчатыми эмальями, то есть к периоду около середины III в. [13, с. 50, рис. 1: 2; 23, с. 136-137, рис. 145: 5, 148: 7, 149: 7, 10].

Памятники типа Грини.

На поселении *Вовки* с остатками глинобитного пола жилища 6 [9, рис. 13: 3] связывается верхняя часть сильнопрофилированной двучленной бронзовой фибулы с округлой спинкой, высоким гребнем и крючком для тетивы, высоким приемником и кнопкой на конце ножки Альмгрен 84 [30, Taf. IV: 84] или группы 10 подгруппы 2 Амброза [5, с. 36, 38-39, табл. 7, 13]. Подобные фибулы происходят восточнее Днепра с поверхности позднезарубинецких поселений *Ковалевка* [24;

15, с. 48], *Рудяки* [28, рис.1; 2: 22], *Пасечная* [28, рис. 1; 2: 21]. Они являлись провинциально-римскими изделиями в области Среднего Дуная и в этом плане могут рассматриваться как импорт, но одновременно являются и варварскими подражаниями, связанными с фибулами IV группы О. Альмгрена и дериватами сильнопрофилированных фибул [31, S. 103-104].

Опираясь на 10 закрытых комплексов на территории Польши, эти фибулы возможно отнести к фазе B2b, вероятно к концу этой фазы и к фазе C1a [31, S. 106-107]. Такие фибулы относят к ступеням B2/C1 или C1a, что в абсолютных датах обозначает вторую половину II – первую треть III вв., при этом подобные фибулы особенно характерны для второй половины II в. [21, с. 82; 8, с. 133-134; 28, с. 91].

Раннекиевские памятники. Большинство датирующих вещей поселения Гочево 1 сосредоточено в постройке 4. К кругу украшений «выемчатых эмалей» относятся: бронзовая пластинчатая трапециевидная подвеска с шестью «глазками», двумя дужками и приклепанным ушком (Рис. 2: 8); две бронзовые литые парные лунницы с красной эмалью на концах соединенные витым кольцо (Рис. 2: 6), бронзовая литая лунница с десятью гнездами со следами красной эмали (Рис. 2: 7) [26, рис. 4: 1, 2, 5]. Идентичные лунницы находились в составе Мощинского клада и могут датироваться в пределах III в. [26, с. 57, 58]. Считается, что две эмалевые лунницы относятся к еще более неразвитым формам, чем на поселении Картамышево 2 [10, с. 50].

Из постройки 4 происходят две бусины: 1) стеклянная темно-синяя с белыми глазками; 2) янтарная усеченно-коническая [26, с. 58, Рис. 4: 3, 4] типа 10 по Е. М. Алексеевой, датируемая I/II-III вв. [3, с. 24]. На полу постройки 2 найдены пластинчатые несомкнутые колечки с продольным ребром, относимые к кругу «выемчатых эмалей» [26, с. 59]. В культурном слое найдены железный трехлопастный наконечник стрелы и железная шпора с коническим шипом, утолщенными концами дужки [26, Рис. 10: 4, 6]. Следы заклепок для крепления ремней отсутствуют. Шпора представляет вариант (или дериват) «стуловидных», относящихся к ступени B2 [10, с. 50], распространенных до ступени B2/C1 [26, с. 59, 60].

Все датирующие находки из Гочево 1 входят в рамки второй половины II–III вв. [26, с. 60]. Считается, что весь набор датирующих вещей памятника по хронологии аналогичен Картамышево 2: группа эмалей не ранее B2/C1 и вещь предшествующего периода B2, который выклинивается к расцвету B2/C1 [10, с. 50].

В погребении 1 *могильника Шишино 5* обнаружены три бусины: 1) сердоликовая типа Алексеева 2а. Бусы такого типа зарождаются в предримское время, доживают до III в., но наиболее характерны для I–II вв., когда они встречаются повсеместно [18, рис. 4: 1; 4, с. 15]; 2) цилиндрическая белого глухого стекла Алексеева 55. Бусы такого

типа найдены в комплексах второй половины I–III [18, рис. 4: 2; 4, с. 67]; 3) округлая синяя с тремя глазками с белой обводкой типа Алексеева 33а. Подобные бусы употреблялись в предримское время и в I в., но встречаются позднее, во II в. [18, рис. 4: 3; 2, с. 56]. По бусам погребение 1 относят ко второй половине I–II вв. [1, с. 20].

В слое раскопа Б *поселения Шишино 5* найдена бронзовая пряжка с прямоугольной рамкой, железным язычком и пластинчатой обоймой [18, с. 19-20, рис. 4: 4]. Она близка к пряжкам типа 3 (является подражанием), найденным на могильнике вельбаркской культуры Брест-Тришин, где они датированы второй половиной I–II вв., допуская возможность существования и в III в. [16, табл. 6: 1, с. 48]. Пряжка из Шишино 5 имеет не двухчастную (отдельные рамка и шпенек, на который крепится язычок), как пряжки группы F типа 8 из центральноевропейского Барбарикума [32, Taf. 12], а одночастную схему (единая рамка, на которой прикреплен язычок). Но по остальным характеристикам (прямоугольная рамка, прямой язычок, выгнутые концы рамки) она является подражанием пряжкам группы F типа 8 – так называемым Ktempenschnallen [32, Taf. 12, S. 43]. В Центральной Европе эти пряжки связаны с вельбаркской культурой (там они встречены в комплексах с фибулами Альмгрена 211), распространены в Северной Европе (в том числе на острове Готланд) и датируются ступенью C1, хотя первые экземпляры появляются на ступени B2 [32, S. 44-45]. Исходя из того, что пряжа из Шишино 5 является не копией типа 3, а подражанием ему, допускается возможность ее отнесения не к раннему этапу, а к финалу отрезка ее датирования [18, с. 20].

Две ажурные фибулы с гнездами эмали, массивный литой браслет из клада в слое поселения Шишино 5 относятся к средней стадии развития варварских украшений с эмалью, то есть приблизительно к концу II – середине/второй половине III вв. [23, с. 133-134, рис. 18: 1, 2; 13: 1-3] (Рис. 1: 1-3).

Из ямы 5 раскопа 1 происходит бронзовый браслет с едва расширенными концами [18, рис. 4: 5]. Подобные браслеты известны в комплексах раннеримского периода могильников юго-западного Крыма (Бельбек 2, Бельбек 3, Бельбек 4, Скалистое 3), где отнесены к I–II вв. [12, Рис. 3: 1, 8, 10; 4: 7, 24, 25; 7: 15; 17: 37; 6, рис. 2: 50; 5: 29; 8: 72; 9: 12, 29].

Найденная на поверхности поселения *Рябовка 1* с находящимися рядом следами кремации на поверхности подковообразная фибула, относится к последней фазе (фазе C) эволюционного ряда развития подковообразных фибул и может быть отнесена приблизительно к концу II – началу III вв. [23, с. 132, Рис. 146: 7]. Ромбикрестовидная подвеска, находившаяся над ямой погребения 3 могильника *Приоскольское 2* относится к заключительному этапу развития стиля варварских украшений (около середины III в.) [23, с. 131, рис. 38: 9].

Приведенный выше материал дает основание утверждать, что датирующие вещи из слоя и условно-закрытых комплексов поселений указывают на ступень В2/С1, как дату существования всех изученных раскопками памятников (Картамышево 2, Терновка 2, Бобрава 3, Осиповка, Приоскольское 1, Жерновец, Головино 1). Селища Бобрава 3, Приоскольское 1, Головино 1 могли существовать и позднее – на ступени С1а. Следовательно, период бытования позднезарубинецких памятников следует относить к ступеням В2/С1 с заходом в С1а, то есть в абсолютных датах приблизительно к середине II – началу III вв. Нет никаких оснований нижнюю дату этих памятников опускать ниже середины II в. В этом наши взгляды совпадают с выводами В. М. Горюновой [10, с. 49-50]. Вывод о существовании позднезарубинецких древностей типа Картамышево 2 – Терновка 2 с середины-третьей четверти I в. в днепро-донецкой лесостепи основан пока лишь на чисто гипотетическом заключении о подобии ситуации в нашем регионе той, что сложилась в области Среднего Поднепровья, где по фибульным датировкам на зарубинецких могильниках и позднезарубинецких поселениях время прекращения существования зарубинецких памятников и появления позднезарубинецких определено именно серединой – третьей четвертью I в.

По очень немногочисленным датирующим материалам раскопанные в самом мизерном количестве памятники типа Грини следует относить к ступеням В2/С1, С1а, то есть приблизительно к середине II – первой четверти/середине III в. Подобная датировка отличается от «традиционной», где памятники типа Грини связаны с концом I – началом III вв., а более узко – со второй половиной II в. [21, с. 82]. При этом исследователи опираются на материалы Среднего Поднепровья, где на поселении Грини 1 возле жилища 1 найден фрагмент краснолаковой чашечки и бусины с выступами – глазками типа Алексеева 64а, относящихся к I–II вв. [21, с. 82].

Раннекиевские памятники относятся к ступени В2/С1 и в отличие от позднезарубинецких «уверенно» заходят в ступень С1а. В абсолютных датах они могут быть отнесены к последней четверти II – первой четверти/середине III вв. Датировки позднезарубинецких памятников в регионе и раннекиевских перекрывают друг друга и последние не образуют четко выделенного хронологического этапа.

Примечания

1. *Абашина Н. С., Кухарская Е. Н., Обломский А. М.* Позднезарубинецкий горизонт поселения Головино I под Белгородом / Н. С. Абашина, Е. Н. Кухарская, А. Н. Обломский // *Stratum plus*. – 2001–2002. – № 4.
2. *Алексеева Е. М.* Античные бусы Северного Причерноморья / Е. М. Алексеева // *САИ*. – 1975. – Вып. 1-12.

3. *Алексеева Е. М.* Античные бусы Северного Причерноморья / Е. М. Алексеева // *САИ*. – 1978. – Вып. 1-12.
4. *Алексеева Е. М.* Античные бусы Северного Причерноморья / Е. М. Алексеева // *САИ*. – 1982. – Вып. 1-12.
5. *Амброз А. К.* Фибулы юга Европейской части СССР / А. К. Амброз // *САИ*. – 1966. – Вып. Д1-30.
6. *Богданова Н. А., Гущина И. И., Лобода И. И.* Могильник Скалистое 3 в юго-западном Крыму / Н. А. Богданова, И. И. Гущина, И. И. Лобода // *СА*. – 1976. – № 2.
7. *Гороховский Е. Л.* Хронология украшений с выемчатой эмалью Среднего Поднепровья / Е. Л. Гороховский // *Материалы по хронологии археологических памятников Украины*. – К., 1982.
8. *Гороховський Є. Л.* Підковоподібні фібули Середнього Подніпров'я з виїмчастою емаллю / Є. Л. Гороховський // *Археологія*. – 1982. – № 38.
9. *Горюнов Е. А.* Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья / Е. А. Горюнов. – Л., 1981.
10. *Горюнова В. М.* Поселение Картамышево II (постзарубинецкая эпоха) / В. М. Горюнова // *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье*. – СПб., 2004.
11. *Горюнова В. М.* О дате позднезарубинецких памятников типа Картамышево 2 – Терновка 2 (по материалам поселения «Сильник»-Бобрава 3) / В. М. Горюнова // *Труды II (XVIII) АС*. – М., 2008. – Т. 2.
12. *Гущина И. И.* Население сарматского времени в долине р. Бельбек в Крыму / И. И. Гущина // *Археологические исследования на юге Восточной Европы*. – М., 1974. – С. 54-68.
13. *Дідик В. В., Любичев М. В.* Прикраси з виїмчастими емаллями у басейні Сіверського Дінця: нові знахідки / В. В. Дідик, М. В. Любичев // *АЛЛУ*. – 1998. – № 1-2.
14. *Каменецкий И. С.* Опыт изучения массового керамического материала из Танаиса / И. С. Каменецкий // *МИА*. – 1969. – № 154.
15. *Кулатова И. М., Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В.* Пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко, Р. В. Терпиловський. – Київ-Полтава, 2005.
16. *Кухаренко Ю. В.* Могильник Брест-Тришин / Ю. В. Кухаренко – М., 1980.
17. *Обломский А. М.* Позднезарубинецкое поселение Терновка 2 / А. М. Обломский // *МИАДЛ*. – Курск, 1990.
18. *Обломский А. М.* Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I–V вв. н.э / А. М. Обломский. – Москва-Сумы, 1991.
19. *Обломский А. М.* Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время / А. М. Обломский. – М., 2002.

20. *Обломский А. М., Гороховский Е. Л.* О дате Мошинского, Межигорского кладов / А. М. Обломский, Е. Л. Гороховский // Проблемы древней истории Верхнего Поочья. – Калуга, 1986.
21. *Обломский А. М., Терпиловский Р. В.* Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский. – М., 1991.
22. *Обломский А. М., Терпиловский Р. В.* О связях населения Центральной Европы и востока Днепровского Левобережья в латенское и раннеримское время / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Kultura puzeworska. – Lublin, 1994.
23. *Обломский А. М., Терпиловский Р. В.* Предметы убора с выемчатыми эмальями на территории лесостепной зоны Восточной Европы / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский // Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III – начало V вв. н.э.). – М., 2007.
24. *Сапегін С. В.* Фібула сарматської доби з Ковалівки / С. В. Сапегін // АЛЛУ. – 1998. – Ч. 1-2.
25. *Терпиловский Р. В.* Славяне Поднепровья в перв. пол. I тыс. н. э. / Р. В. Терпиловский. – Lublin, 2004.
26. *Тихомиров Н. А., Терпиловский Р. В.* Поселения Гочево 1 и 2 на р. Псел / Н. А. Тихомиров, Р. В. Терпиловский // МИАДЛ. – Курск, 1990.
27. *Фролов И. К.* Лунницы с выемчатой эмалью / И. К. Фролов // Из древнейшей истории балтских народов. – Рига, 1980.
28. *Циндровська Л. О.* Про деякі типи фібул перших століть нашої ери на Середньому Подніпров'ї / Л. О. Циндровська // Археологія. – 1982. – № 37.
29. *Шелов Д. Б.* Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков н.э. / Д. Б. Шелов // КСИА. – 1978. – Вып. 156.
30. *Almgren O.* Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen / O. Almgren // Mannus – Bibliothek. – 1923. – Bd. 32.
31. *Dąbrowska T.* Die späten kräftig profilierten Fibeln (Almgren Typ 84) in Polen / T. Dąbrowska // Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latenezeit bis Frühmittelalter. – Krakow, 1992.
32. *Madyda-Legutko R.* Die Gürtelschnallen der römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum / R. Madyda-Legutko // BAR. International Series. – 1986. – № 360.

Приложения

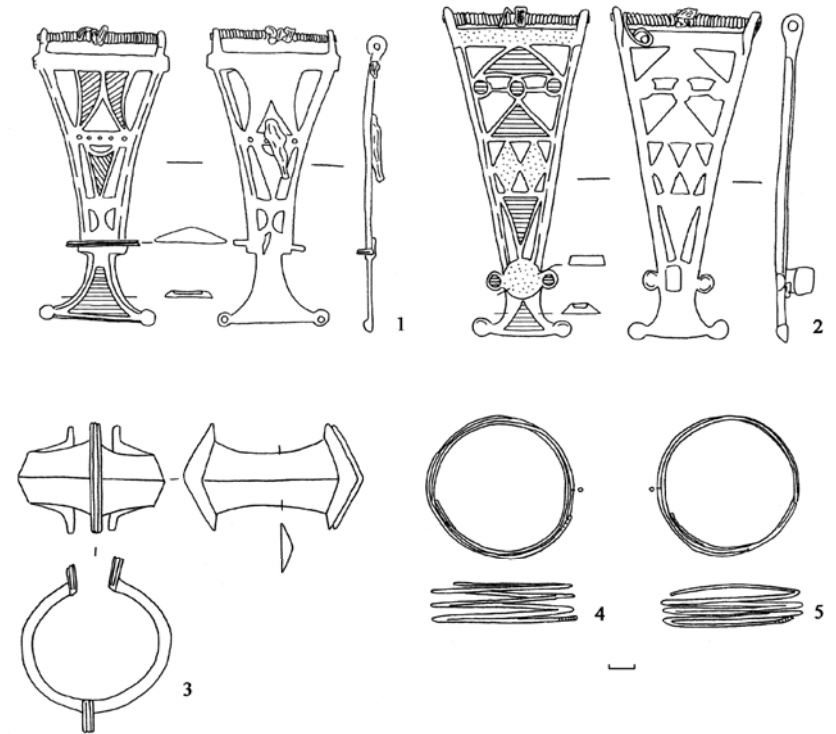

Рис. 1. Клад бронзовых вещей круга «выемчатых эмалей» из слоя раннекиевского поселения Шишино 5 (Обломский, Терпиловский, 2007, Рис. 18, 19).

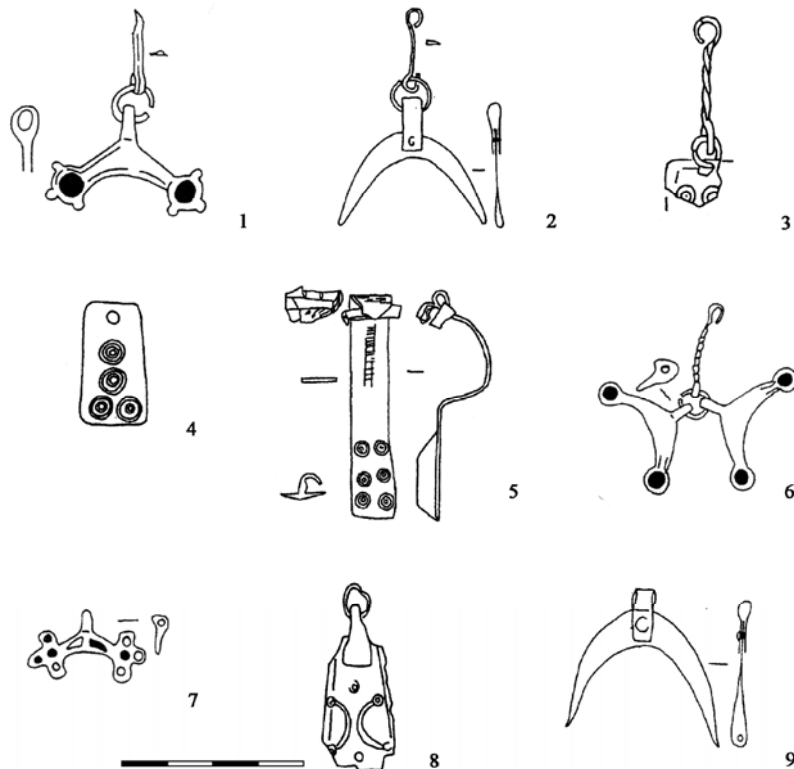

Рис. 2. Украшения круга «выемчатых эмалей», происходящие из раскопок: 1-5 – Картамышево 2 (1 – яма 24; 2, 4 – жил. 8; 3 – слой; 5 – яма 7); 6-8 – Гочево 1 (постройка 4); 9 – Осиповка (Пляж) (слей) (1-5 – Горюнова, 2004, Рис. 5: 1, 7, 14, 16, 20); 6-8 – Тихомиров, Терпиловский, 1990, Рис. 4: 1, 2, 3; 9 – Телгін, Беляєва, 1975, Рис. 2: 20).

УДК 39: [738+746.7] (477.54/.62)

Біографія ремесла: гончарство і лозоплетіння – історія та сьогодення (на матеріалах Етнографічної виставки)

Шпорт Г. М.

Шпорт Г. М. Біографія ремесла: гончарство і лозоплетіння – історія та сьогодення (на матеріалах Етнографічної виставки). Інтерес дослідників до вивчення «рукодільних ремесел» цілком обґрунтований. Гончарство та лозоплетіння можна з повною підставою зарахувати до затребуваних місцевих занять населення. Гончарні і лозяні вироби Слобожанщини слугують не тільки цінним джерелом з історії ремесла як такого, але й доповнюють, наочно ілюструють матеріал по сім'ї та побуту, є частиною вітчизняної етнографічної спадщини.

Ключові слова: ремесло, гончарство, лозоплетіння, традиція, новація, вітчизняна етнографічна спадщина.

Шпорт А. М. Біографія ремесла: гончарство и лозоплетение – история и современность (на материалах Этнографической выставки). Интерес исследователей к изучению «рукодельных ремесел» вполне обоснован. Гончарство и лозоплетение можно с полным основанием причислить к востребованным местным занятиям населения. Гончарные и лозяные изделия Слобожанщины являются не только ценным источником по истории ремесла как такового, но и в значительной степени дополняют, наглядно иллюстрируют материал по семье и семейному быту, являются частью отечественного этнографического наследия.

Ключевые слова: ремесло, гончарство, лозоплетение, традиция, новация, отечественное этнографическое наследие.

Shport A. The craft Biography: pottery and lozopletenie – history and the present (on materials of the Ethnographic exhibition). Interest of researchers to studying of "amateur crafts" is quite proved. Pottery and lozopletenie can be ranked as demanded local employment of the population with good reason. The richest biographic data potter's and lozianykh products of Slobozhanshchiny is not only a valuable source on craft as to that, but also substantially supplements, visually illustrates a material on a family and a family life, and also brings up respect and interest at rising generation to a domestic ethnographic heritage.

Key words: craft, pottery, lozopletenie, tradition, an innovation, a domestic ethnographic heritage.

«Кустарная промышленность не остается неподвижною, а изменяется в зависимости от изменения местных условий, влияющих так или иначе на данное производство»
(Кустарные промыслы. Текущая статистика за 1895/6 сельскохозяйственный год. – СПб, 1897. – Предисловие)

15 -16 травня 2007 р. в конференц-залі Центральної наукової бібліотеки (ЦНБ) ХНУ ім. В. Н. Каразіна проходила етновиставка «Біографія ремесла: гончарство і лозоплетіння – історія та сьогодення», приурочена до Дня музеїв. Співорганізаторами виставки виступили Музей археології та етнографії Слобідської України історичного факультету ХНУ, Музей народного мистецтва Слобожанщини, Музей лози (єдиний в Україні на сьогодні), шкільний Музей народного побуту Слобожанщини гімназії № 172 м. Харкова, ЦНБ. Матеріал, який наводиться нижче, являє собою історичну довідку до цієї виставки.

Традиційно термін «біографія» пов'язують з людиною. Проте ремесло також проживає своє життя, тобто має свою біографію. І від нас, дослідників залежить, наскільки повною вона є чи буде.

Про значимість гончарного ремесла та лозоплетіння в повсякденному житті слобожан свідчила наявність спеціальних кустарно-ремісничих навчальних закладів у Харківській губернії з підготовки ремісників-гончарів, лозівників, які були засновані державою (1904 р.: Слов'янська школа керамічного виробництва – м. Слов'янськ Ізюмського повіту, спеціальність – «гончарство»), повітовими або земськими управами (1893 р.: Кустарний клас при Новософіївському училищі – с. Нова Софіївка Богодухівського повіту, спеціальність – «плетіння з лози, соломки»; 1905 р.: Боромлянська навчальна майстерня – слобода Боромля Охтирського повіту, спеціальність – «кошикарство»), церквою (1875 р.: Нововодолазька парафіяльна гончарна школа – сл. Нова Водолага Валківського повіту, спеціальність – «гончарство») чи приватними особами (1902 р.: Гребінниківська навчальна майстерня – сл. Гребінниківка Сумського повіту, заснована землевласником М. М. Толстим, спеціальність – «лозоплетіння»; майстерня при Верхньо-Писарівському лісництві – с. Верхня Писарівка Вовчанського повіту, заснована землевласником В. Г. Колокольцевим, спеціальність – «плетіння з лози, соломки»; 1903 р.: Хотмизька навчальна майстерня – с. Хотен Сумського повіту, заснована землевласницею О. Д. Строгановою, спеціальність – «плетіння з лози, соломки»).

Гончарство було найбільш поширеним і необхідним у побуті слобожан ремеслом. В пореформений період й на початку ХХ ст. більше 85% населення Харківської губернії було саме сільським за місцем проживання і понад 80% – селянами за становим станом [29,

с. 95; 14, с. 4]. Саме сільське населення виступало основним споживачем продукції дрібної промисловості через дешевизну, доступність і традиційність як самих кустарних товарів, так і смаків їхніх споживачів.

Поклади високоякісної гончарної глини зустрічались майже на території всієї Харківщини, насамперед по Сіверському Донцю та його притоках [10, с. 405]. За масштабістю та кількістю ремісників-гончарів Харківська губернія поступалась в Російській імперії лише Полтавській, Московській і частково Чернігівській губерніям [15, с. 94; 4, с. 147, 148]. Так, за даними перепису 1897 р. частка «горшечників» Харківщини становила близько 4% (більше 1,5 тис. осіб) від загальної кількості майстрів 50-ти губерній європейської частини Росії [20, с. 260-262]. А за станом на 1913 р. загальна кількість гончарів Харківщини складала більше 1600 осіб [19, с. 114, 115; 21, с. 10-20].

У 60-80-ті рр. ХІХ ст. – 1913 р. своїми умільцями славились далеко за межами Харківської губернії слободи Нова Водолага, Просяна, хутір Піски, міста Валки та Люботин Валківського повіту, села Густинівка, Кобилівка, Станичне Богодухівського повіту, с. Стецьківка Сумського повіту, м. Охтирка та сл. Боромля, Котельва Охтирського повіту, сл. Межиріч, Олешня, хутір Костеве Лебединського повіту, хутір Гаврилівка, сл. Гороховатка Куп'янського повіту, сл. Ямпол, Гнадівка, Пісунівка, Миколаївка, Рай-Олександрівка, Рай-Городок, Гончарівка, хутір Попівка Ізюмського повіту, сл. Євсуг Старобільського повіту [12, с. 178-179; 21, с. 18-19 та ін.]. Особливо виділялась Нова Водолага, де гончарство мало багаті традиції ще за дореформених часів [17, с. 237, 238; 27, с. 100; 21, с. 18-19 та ін.].

Наприкінці ХІХ-го – початку ХХ ст. гончарство на Харківщині, продовжуючи розвиватись, «осіло» головним чином у 4-х повітах: Валківському (25% від загальної кількості гончарів губернії), Ізюмському (19%), Старобільському (14%) та Охтирському (8%) [25, с. 96; 16, с. 274; 21, с. 10-20].

Гончарство, як ремесло, було не тільки суто чоловічим заняттям. Так, за реєстрацією 1913 р. у Боромлянській волості серед 48 гончарів була одна жінка-майстриня, в Євсугській волості – 3, в селі Станичне Тарасівської волості та Литвинівській волості їх кількість сягала вже до 4 осіб, а в сл. Олешні поряд з чоловіками-гончарами працювало 11 жінок [21, с. 38, 43, 67, 69].

Асортимент керамічних виробів був досить багатим – побутовий та декоративний посуд, оздоблювальні плитки, кахлі, вироби скульптурної пластики тощо. Харківські умільці виготовляли за допомогою гончарного круга (до 1861 р. користувалися переважно ручним гончарним кругом, а в пореформенні часи домінував вже ножний) в основному простий глиняний посуд, інколи полив'яний («муравленний»): горшки, горщики, горнятка, тарілки, миски, кухлі,

кухлики, різноманітні глечики, баклажки, макітри, покришки, форми для пасок, слоїки, «шевники» (кухлі для пиття води) тощо, а вручну – люльки для паління, горщики для квітів, прикраси, статуетки, іграшки-свистунці для дітей у вигляді вершників на конях, різних домашніх тварин, птахів [8, с. 23; 12, с. 179].

Загальне наочне уявлення про розмаїття харківської гончарної продукції кінця XIX-го – початку XX-го ст. дала Етнографічна виставка XII-го археологічного з'їзду (Харків, 1902 р.) [1, таблиця LI].

Своїм «зеленим посудом» була відома далеко за межами Слобожанського краю слобода Євсуг Старобільського повіту [10, с. 408]. Особливо міг пишатися майстрами Валківський повіт зі своїм незмінним лідером – Новою Водолагою.

Глазурований («поливний») посуд починає з'являтися на Харківщині десь з середини 70-х рр. XIX ст. Першу керамопродукцію, покриту непрозорою поливою, почали виготовляти саме нововодолазькі гончарі. Такі вироби, більш міцні й естетичні, цінились на ярмарках та базарах у 5-6 разів дорожче, ніж прості неглазувані [28, с. 232; 18, с. 10-12]. Для приготування поливи харків'яни використовували здебільшого кварцовий пісок та свинець [9, с. 7]. При цьому вироби набували чавунного (темно-сірого) кольору. Саме таким посудом славилась «столиця горшків» – слобода Ямпол Ізюмського повіту, чий посуд за свою високу якість користувався великим попитом не тільки серед місцевого населення [26, с. 53]. Використовувались також глет, скло, сурик, мідна окалина (остання надавала поливі зеленого кольору). У Котельві Охтирського повіту виготовляли грубий фаянсовий посуд – чашки, блюдця, чайники («заварники»), тарілки, миски тощо.

Наприкінці 80-х рр. XIX ст. – 1887-й рік – у дрібних виробників гончарної продукції з'явився гідний конкурент – Ново-Харківська фабрика фарфорових та фаянсових виробів М. С. Кузнецова (с. Буди) [10, с. 411; 7, с. 2; 2, с. 20-25], де згодом почали виготовляти понад 70 найменувань фаянсових виробів (чашки більше 10 сортів, блюдця, тарілки та глечики десь біля 100 гатунків тощо). На жаль, влітку 2006 р. Акціонерне товариство закритого типу «Будянський фаянс» припинило свою діяльність.

Як місцеву ознаку харківської гончарної продукції можна виділити таку особливість: мокрий спосіб покриття поливою, коли всі подрібнені складові глазурі змішували з водою і в цю суміш занурювали чи обливали нею виготовлений виріб [11]. Інший спосіб глазурунок – сухий – домінував переважно в губерніях європейської частини Росії, Сибіру (включаючи переселенців-слобожан), а в Слобожанському регіоні тільки там, де проживали новосели-кур'яни, москвичі, орловчани та ін. [6, с. 8-15].

Більша частина гончарної продукції реалізовувалась на місцевих ярмарках та базарах, в суміжних повітах сусідніх губерній [3]. Вироби продавались за готівку (безпосередньо виробниками) чи обмінювались на

інші продукти. Із тих районів Харківщини, де гончарство було найбільше розвинуте, гончарні вироби вивозились до Катеринославської, Полтавської, Таврійської губерній. Посуд, виготовлений у Пісках, Попівці Ізюмського повіту, в Котельві Охтирського повіту, традиційно везли «гузем», тобто волами чи кіньми, на Південь, до Донської області. Могли перевозити й залізницею. Крім сухопутних маршрутів, гончарна продукція із Ізюмського повіту вивозилась водою, по Донцю [12, с. 180]. Звичайно, займалися таким вивозом не безпосередні виробники-майстри, а скупники.

Славетні традиції минулого продовжують нинішні майстри-керамісти Харківщини – харків'янин М. М. Замбрицький, валків'яни Ф. І. Гнідий, Б. М. Цибульник, З. Б. Грунь. На етнографічній виставці були представлені окремі роботи Ф. І. Гнідого, Б. І. Цибульника та З. Б. Грунь.

Гнідий Федір Іванович (1893-1980 рр.) – заслужений майстер народної творчості України (1967 р.), родом з Валківщини. Улюбленим видом гончарного посуду для Федора Івановича були куманці. Багато в його доробку дзбанів, різних за формою, розміром, характером декору. Не оминув Ф. І. Гнідий у своїй творчості й теми мирного селянського життя: «Обід у полі», «Косарі на обіді», «Весілля» тощо. На виставці експонувались його 8 робіт: іграшки-свищики («Баранець», 1950 р., «Бичок», 1950 р., «Козеня», 1950 р.), кругла скульптура «Весілля», 1960-ті рр., масельничка «Три богатири», 1960-ті рр., куманець (1967 р.) та вареничниця, 1970-ті рр.

Цибульник Борис Миколайович (1952 р. н.) – член Національної спілки майстрів народного мистецтва України, заслужений майстер народної творчості України – народився і мешкає в Шарівці Валківського району. У творчій біографії майстра багато різноманітних виробів: побутовий та декоративний посуд, сюжетні композиції (кругла скульптура «Землероб», 1974 р., «Гончар», 1976 р. тощо), виконані з добрим гумором, анімалістична скульптура, ілюстрована на етновиставці композиціями із баранців (скарбничка «Баранець, що лежить», 1970 р.), коників та іграшок-свищиків тощо. Глечики, що створює майстер, також оригінально декоровані, а «Чоловік Борис» (1996 р.) та «Сварлива жінка» (1996 р.), дещо гумористичного плану, внесли веселу нотку в етновиставку.

Грунь Зоя Борисівна – член Національної спілки майстрів народного мистецтва України, перша на Валківщині жінка-гончарівна, 1951 р. н., родом з с. Заміського, що на Валківщині. Творча спадщина майстрині багата оригінальними творами, які часто поєднують декоративність з утилітарністю. Такими є свічники, де підставкою під свічки може бути ваза або куманець чи будь-яка інша композиція (безпосередньо на виставці був представлений свічник «Тополя», 1979 р.).

Для оздоблення своїх виробів З. Б. Грунь використовує кольорові поліхромні поливи. Роботи пройняті добрим гумором, надзвичайним відчуттям пластики, фантазією. Улюблена тема – жартівливі побутові

сценки. Імпонують художниці також образи з народних пісень, легенд, казок («Баба Яга на пенсії» – цей витвір також був серед виставкових експонатів), з творів Лесі Українки, М. В. Гоголя, Т. Г. Шевченка.

Таким чином, й сьогодні на Харківщині гончарство продовжує жити й розвиватись, виконуючи переважно естетичні функції.

Давнім селянським ремеслом Слобожанщини по праву вважається кустарне лозоплетіння, характерне також для інших регіонів України. Найявність сировини на місцях, постійний ринок збуту, сприяння місцевої влади й приватних осіб (фінансування, створення кустарно-ремісничих навчальних закладів, проведення виставок тощо) обумовлювали його життєдіяльність.

Сировиною служили місцеві різновиди лози, насамперед т. зв. кошикова верба. Ще в 30-ті рр. XIX ст. на території Харківщини проводились інтенсивні пісокотримуючі роботи – саджали верби, шелюгу, сосни, тополі. Як результат: наприкінці XIX – початку XX ст. різновидами лози було засаджено близько 25 тис. десятин [5, с. 34, 35; 30, с. 194].

Традиційно можна виділити два центри розповсюдження кошикарського ремесла на Харківщині: I. Куп'янський повіт (напередодні першої світової війни «зібрав» до 46 % усіх кустарів-лозівників: хутір Заоскілля Куп'янської волості, хутори Кулагівка, Кучерівка, Оливень, Синьківка, сл. Петропавлівка Петропавлівської волості, сл. Покровка Покровської волості, сл. Кремінна, сл. Пристань) [22, с. 2] і Старобільський (Боровенська волость) (тут кошикарство доволі давнього походження, «тому що нинішні кустарі – 1914 р. – навіть не можуть згадати, коли це заняття виникло, і стверджують, що дісталось їм від батьків») і II: Харківський повіт (39 % від загальної кількості лозівників Харківщини: сл. Жихор, Дергачі, Безлюдівка, сєла Дворічний Кут, Григорівка, Бабаї, Веселе, Пересічне, Основа, Ольшани), куди воно було занесене, за словами місцевих лозівників, вихідцями з Підмосков'я: «спочатку до приміської слободи Жихорь, а звідти – до Дворічного Кута жихорськими майстрами, котрі закуповували у дворічан лозу» [22, с. 3; 21, с. 10, 60, 62, 68-69 та ін.]. В інших повітах Харківської губернії кількість ремісників цього профілю була незначною – від 1 до 39 осіб на повіт, або навіть «зовсім нема кошикарів» [22, с. 2].

Між іншим, два вищеназвані осередки розповсюдження кошикарства на Харківщині – Куп'янський та Харківський – розрізнялися не тільки за часом виникнення, асортиментом продукції (у першому домінували вироби крупних розмірів – скрині, валізи, корзини трьох розмірів тощо), а й утворювали два райони із зовсім протилежним характером цього ремесла. Так, у Південно-східному (переважно Куп'янщина) лозоплетіння було допоміжним заняттям населення, одним із джерел поповнення сімейного бюджету, тоді як в Центральному, навпаки, кошикарство було розраховане «на вилучення чистого прибутку» і займалися ним «безперервно, майже круглий рік»

[22, с. 3, 5]. До того ж наприкінці XIX-го – початку XX ст. Куп'янський повіт виходить на перше місце й перемагає Харківський – лідера пореформених часів [13, с. 345].

Сировину (використовувалась тільки однолітня шелюга) мали свою або ж купували у скупників кошикарської продукції, селян, громади чи орендували лозняк [22, с. 9-10; 12, с. 178]. Бували випадки подвійної оренди, коли місцеві кустарі-лозівники орендували значну площу лозняка у громади, щоб потім самим здавати його в оренду невеликими ділянками. Звичайно, що ціни на лозу взимку були вищі, ніж осінню. Заготовляли лозу весною (під час Великого посту), восени (вересень, жовтень) та взимку (на Пилипівку). За кращими сортами лози їздили навіть до Києва.

Лозоплетіння – вид ремесла, яким могли займатися майже весь рік, за винятком нестачі або дорожнечі сировини, заняття сільськогосподарськими справами чи домашньою роботою (ремонткування житлових та господарчих будівель, заготівка дров, поїздки у справах господарства тощо). Кустар-кошикар працював по 13–15 годин на добу. Якщо дозволяв майновий стан, то майстер користувався дорогими машинками для очистки лози, спеціальними різакми, металевими жамками і швайками, верстаками, а бідніші обходились переважно саморобною сокирою, уламком старої коси, ножем, дерев'яними колодками та обручами замість верстатів. Заможні майстри також мали куби «для варіння лози (середня ціна одного куба з піччю складала 6-9-15-25 крб.)» [22, с. 12]. Фарби та лак, необхідні для більш дорогих виробів з лози та рогозу, купували у місцевій крамниці чи сусідньому повітовому містечку.

Техніка плетіння – проста, ажурна тощо – обумовлювалась багатьма чинниками: місцевими традиціями, майстерністю ремісника, якістю сировини, асортиментом лозяної продукції.

Майстри виготовляли різноманітні побутові предмети: місткості для зберігання продуктів, інших вжиткових речей, сита, решета, меблі (плетені столи, стільці, крісла, дитячі ліжка), складові вбрання (головні убори, пояси, взуття), посуд, іграшки. В асортименті продукції куп'янських та старобільських майстрів переважали скрині розмірами від 8-10 до 28-30 вершків довжини (вершок = 4,45 см) і різногабаритні валізи 12-видів – від 8x5x5 вершків до 28x17x15, із більш дрібних – кошелі трьох розмірів зі своїми різновидами [22, с. 13].

Умільці з Харківського повіту, навпаки, виготовляли майже виключно невеличкі кошики «під різними назвами і для різного призначення» – хлібні, для білизни, парні, укладі, (корзини, які укладались одна в одну; таких кошиків могло бути два або послідовних розмірів і тоді вони називались парними, або ж 3-4-х розмірів, позначених номерами: верхній – зовнішній – найбільший, перший уклад – менше, другий – ще менше і т. д.), «недомірки» (не стандартні), дитячі корзинки. А об'ємними тут плели лише корзини круглої або

довгастої форми для риби. Серед господарських корзин частіше за інші виготовляли «базарниці», дорожні кошики, уклади [22, с. 14].

Напередодні Першої світової війни (1913 р.) на Харківщині, за неповними даними, було зареєстровано майже 2000 лозівників, тобто у порівнянні з 1904 р. їх кількість значно збільшилась – майже на 40% [21, с. 10; 24, с. 114, 115; 25, с. 96]. Основну масу склали чоловіки – 86 %, а жінки та діти – відповідно 6,8 % і 7,2 %.

Лозівники Харківщини за кількістю річної продукції навіть випереджали кустарів Чернігівської губернії, яка вважалася лідером з цього ремесла. Та й за продуктивністю праці харків'яни не поступались чернігівцям. Поступово виробу з неочищеної лози стали витіснятися більш якісними, естетичними – з очищеного (наприклад, т. зв. «білі» корзини Харківського повіту) й пофарбованого прута, розширювався їх асортимент [12, с. 176; 13, с. 350].

Майже вся продукція кошикарства задовольняла місцевий попит і тому збувалася в основному на місцях виготовлення, місцевих та довколишніх ярмарках і базарах, а надлишок розвозився по всій Харківській губернії, відправлявся до сусідніх Катеринославської, Полтавської й Курської губерній, до Донської області [12, с. 177]. Деякі лозяні вироби плели за спеціальним замовленням, наприклад, «прості» корзини (з неочищеної лози) з Харківського повіту «мандрували» на Південь, переважно на рибні промисли, а куп'янські кошики відправлялися скупниками до Ростова-на-Дону, Маріуполя, Бердянська, Сіська, Катеринославля та інших міст південної Росії.

Лозоплетіння, як ремесло, побутує і в наші дні на Харківщині. Проте його географія, функції, звичайно, дещо інші. Теперішні харківські умільці працюють з п'ятьма видами верби, придатної для лозоплетіння. Найкращим серед них вважається краснотал (шелюга, червоний верболіз, верба гостролиста, красноталь). Добре тонується верба козяча, а для плетіння мініатюрних виробів майстри використовують здебільшого плакучу іву.

Лоза, як матеріал, може поєднуватися з рогозом, деревом, тканиною, а тоновану лозу нерідко комбінують з фарбованим рогозом [23]. Із рогозу виготовляють капелюхи, сумки, кашпо на любий смак, різноманітні декоративні підставки, сувеніри, іграшки; він, як матеріал, зручний також для виготовлення скульптури. Вироби з лози та рогозу, за умови правильного зберігання (лозяну продукцію покривають лаком, а рогозяну – пропитують 50%-м розчиною клею ПВА чи фарбують), живуть досить довго, хоча з часом лоза темніє, а рогіз вигорає.

На етнографічній виставці були представлені роботи з Харківського Музею лози, створеного в листопаді 2002 р. на базі гуртка «Плетіння з лози» ЦДЮТ Київського району м. Харкова. Колекція музею налічує на сьогодні понад 160 оригінальних дитячих робіт, які зайняли призові місця на різних виставках-конкурсах. Навчають школярів цьому

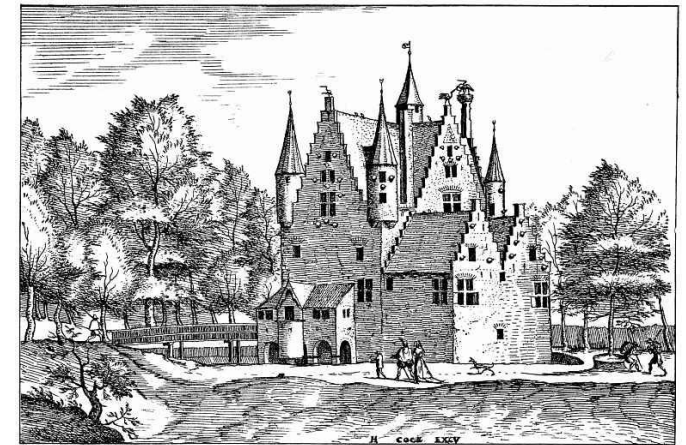
ремеслу (поєднання інноваційних методів навчання на спеціальних тренажерах і навчання способам плетіння на природному матеріалі – лоза, рогіз) подружжя Пилєнкових, засновників Музею лози, членів Національної спілки майстрів народного мистецтва України. На виставці експонувалася різноманітна за розмірами, призначенням, технікою виконання лозяна та рогізна продукція: розетки, вази, вазони, кошики, козуби, хлібниці, фруктівниці, таці, шумівки, ложки, баклажки, шкатулки, дитячі іграшки, сувенірна продукція тощо.

За дводенну плідну роботу виставки її відвідало понад 300 осіб: викладачі, студенти різних вузів Харкова, школярі. Серед почесних гостей виставки – радник з питань культури Відділу в Україні посольства Хашемітського королівства Йорданії в Російській Федерації Ясір Момані, директор Інституту соціології Угорської Академії наук (Будапешт), доктор соціології Пал Тамаш, гостя з сусідньої Росії д. і. н., проф. Російського інституту стратегічних досліджень (РІСІ, Москва) Т. С. Гузенкова та ін. Ці факти – яскраве підтвердження того, що зацікавленість до вітчизняної етнографічної спадщини зростає, що на сучасному етапі народні ремесла Слобожанщини, відновлюючи зв'язок з минулим, гідно продовжують справу майстрів Слобожанського краю, поєднуючи традиції з новаціями, і привносять творчий та естетичний початок в наш сьогоденний побут.

Примітки

1. *Альбом* виставки XII археологического съезда в Харькове / Под ред. и с объяснит. текстом проф. Е. К. Редина/. – М., 1903. – Фото № 165 (Этнографический отдел выставки. Гончарные изделия Харьковской, Екатеринославской и Полтавской губерний).
2. *Безрукова Т. М.* Буди – фаянсова столиця України / Т. М. Безрукова // Краєзнавчі замальовки, присвячені 350-річчю Харкова. – Х., 2005.
3. *Географічно* Харківщина межувала з Курською та Воронезькою губерніями на півночі, Полтавською на заході, Катеринославською на півдні та Областю Війська Донського на сході.
4. *Денисюк Н. Ф.* Кустарная Россия / Н. Ф. Денисюк. – Пг., 1918.
5. *Доклад* Ахтырскому 44-му Очередному Уездному земскому собранию 1908 года. По агрономическому отделу. – Ахтырка, 1908.
6. *Доклады* Харьковской губернской земской управы губернскому собранию 1908 года: Об развитии кустарной промышленности. – Х., 1908.
7. *Дорошенко Г. Д.* Описание фарфорово-фаянсовой фабрики товарищества М. С. Кузнецова, находящейся в селе Будах / Г. Д. Дорошенко. – Х., 1895.
8. *Журнал* Совещания о нуждах гончарной кустарной промышленности. – СПб., 1905.
9. *Иванов В. В.* Гончарное производство / В. В. Иванов. – Х., 1891.

10. *Королев Ф. Н.* Кустарное гончарство в Полтавской, Харьковской и Черниговской губерниях / Ф. Н. Королев // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб., 1892. – Т. 1.
11. *Кустари* Валковского уезда // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1901. – 29 ноября.
12. *Кустарные промыслы.* Текущая статистика за 1895/6 сельскохозяйственный год. – СПб., 1897.
13. *Лозовской В. В.* Корзиноплетение и дужное производство в Харьковской, Курской, Рязанской и других губерниях / В. В. Лозовской // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб., 1900. – Т. 6.
14. *Местные промыслы* населения Харьковской губернии. – Х., 1905.
15. *Начало* индустриализации и разложения крепостного права. – М., 1927.
16. *Обзор* деятельности земств по кустарной промышленности. – СПб., 1913. – Ч. 1.
17. *Олейников П. Т.* Гончары в Смоленской, Харьковской и Пензенской губерниях / П. Т. Олейников // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб., 1898. – Т. 5.
18. *Отчеты* Харьковской губернской земской управы за 1907 год по оценочно-статистическому отделу. – Х., 1908.
19. *Отчеты* Харьковской губернской земской управы о развитии кустарных промыслов в губернии. – Х., 1914.
20. *Первая* всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. Харьковская губерния. – Спб., 1904. – Т. 47.
21. *Промыслы* и занятия земледельческого населения Харьковской губернии. – Х., 1919.
22. *Промыслы* населения Харьковской губернии. Корзиночный промысел. – Валки, 1918.
23. *Розі* – це болотна рослина, яка представлена в Харківській області трьома видами в залежності від ширини листя (вужьке, середнє, широке).
24. *Рыбников А. А., Орлов А. С.* Кустарные промыслы и сбыт кустарных изделий / А. А. Рыбников, А. С. Орлов. – М., 1913.
25. *Статистический справочник* по Харьковской губернии. – Х., 1914.
26. *Труды* комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб., 1880. – Т. 5.
27. *Труды* комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб., 1881. – Т. 7.
28. *Труды* комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб., 1883. – Т. 9.
29. *Харьковская губерния* // Энциклопедический словарь. Изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. – СПб., 1903. – Т. XXXVII.
30. *Цветков М.* Изменение лесистости Европейской России с конца XVII столетия по 1914 год / М. Цветков. – М., 1957.

Історія стародавнього світу та
середніх віків

Боспорское судопроизводство в эпоху правления Спартокидов: по материалам эпитафии

Грибанов Д. В.

Грибанов Д. В. Боспорське судочинство в епоху правління Спартокидів: за матеріалами епіграфіки. Стаття присвячена проблемі боспорського судочинства, яка розглядається в контексті інформації, що міститься в defixiones. Аналіз цієї важливої категорії епіграфічних джерел дозволяє прийти до висновку, що боспорський суд підкорявся звичайним грецьким нормам судочинства. Основними принципами боспорського судочинства були відкритість суду і конкуренція сторін.

Ключові слова: Боспор, Спартокиди, суд, позивач, відповідач, свідок.

Грибанов Д. В. Боспорское судопроизводство в эпоху правления Спартокидов: по материалам эпитафии. Статья посвящена проблеме боспорского судопроизводства, которая рассматривается в контексте информации, содержащейся в defixiones. Анализ этой важной категории эпитафических источников позволяет прийти к выводу, что боспорский суд подчинялся общегреческим нормам судопроизводства. Основными принципами боспорского судопроизводства были открытость суда и состязательность сторон.

Ключевые слова: Боспор, Спартокиды, суд, истец, ответчик, свидетель.

Gribanov D. V. Bosporan legal proceedings in the period of Spartokids' rule: by the epigraphical data. This paper is devoted to the problem of Bosporan legal proceedings which is considered in the context of the information containing in defixiones. The analysis of this important type of epigraphical sources allows coming to conclusion that the Bosporan court submitted to the universal Greek standards of the legal proceedings. The openness of the court and the competitiveness of the litigants were the main principles of Bosporan legal proceedings.

Key words: Bosporos, Spartokids, trial, plaintiff, respondent, witness.

Судебные институты являлись важнейшим элементом греческой государственности и занимали исключительное место в социально-политической жизни полиса, причём, не только в Афинах, граждане которых были известны своей филодикией (**filodikja** – страсть к суду: Schol. ad Aristoph. Acham., 374), но и в таких отдалённых регионах ойкумены, как Северное Причерноморье [6, с. 237-258; о единстве греческого права см.: 32, р. 59-90; 23, р. 29-40]. Тем не менее, в исследовании традиций судопроизводства, существовавших в севернопонтийских полисах, ещё

достаточно белых пятен. В частности, слабо изученной остаётся организация судебной власти на Боспоре в спартокидовский период, хотя некоторые аспекты данной проблемы затрагивались в работах отечественных историков [1, с. 116-130; 4, с. 61-62; 9, с. 178]. Пожалуй, наиболее подробный анализ боспорского судопроизводства представлен в недавней статье М. В. Скржинской, посвящённой деятельности судебной власти в полисах Северного Причерноморья, но даже в ней основное внимание было уделено не Боспору, а Ольвии [11, с. 4-11]. Это легко объяснить относительной малочисленностью нарративных источников, содержащих информацию о деятельности суда в Боспорском государстве. Однако недостаток литературных источников может быть компенсирован за счёт более глубокого изучения эпитафических документов, в частности магических наговоров против оппонента в суде (defixiones, **kat=desmo-**). Кроме того, необходимо отметить, что магические наговоры позволяют взглянуть на функционирование суда с позиции непосредственного участника процесса. Благодаря этому, данный тип источников, как и судебные речи афинских ораторов, лишён той субъективности, которая характерна для античных мыслителей, рассматривающих древнегреческое судопроизводство с точки зрения заранее избранной теоретической парадигмы, зачастую далёкой от исторической реальности [18, р. 33-46; 35, р. 97-111].

К эпохе правления Спартокидов принадлежит несколько боспорских надписей на свинцовых табличках, которые могут быть отнесены к разряду судебных наговоров. Впрочем, в современной историографии вопрос о количестве и значении этих документов для характеристики боспорского судопроизводства остаётся открытым. Так, С. Ю. Сапрыкин и В. Н. Зинько, предполагая судебное назначение как минимум пяти боспорских defixiones, приходят к заключению о том, что сходство этих надписей с аналогичными афинскими наговорами свидетельствует о сходстве судебной процедуры в Афинах и на Боспоре [10, с. 270]. С другой стороны, В. П. Яйленко в своём каталоге магических надписей Боспора только одно defixio безоговорочно относит к судебным, отмечая многочисленность подобных надписей в Афинах, и объясняя это количественное отличие тем, что на Боспоре суд вершила администрация Спартокидов [13, с. 479-480]. По его мнению, в Боспорском государстве «конфликты решались не столько по закону, сколько «по понятиям», как в нынешней советско-российской действительности» [13, с. 480]. Вопрос о том, какие из боспорских defixiones могут считаться судебными наговорами, будет рассмотрен нами отдельно, однако доводы В. П. Яйленко, основанные на сравнении количества подобных надписей, найденных на Боспоре и в Афинах, не кажутся нам убедительными, так как в данном отношении афинский пример не может являться определяющим. Большинство греческих defixiones судебного назначения

имеют афинское происхождение, в других полисах находки таких наговоров единичны [см.: 24, р. 116-150]. По оценкам К. Фэрона к классическому и эллинистическому периодам относятся 28 судебных наговоров из Афин, 5 из Ольвии (по мнению В. П. Яйленко – только 2-3 надписи [13, с. 479]), 4 из городов Сицилии, 2 из Мегар, по одному с Мелоса, Керкиры и из Эмпориона в Испании, а также два defixiones неизвестного происхождения [21, р. 30, п. 72; ср.: 25, р. 5-46, № 1, 5, 12, 14, 15, 22, 24 (Аттика), № 38-40 (Пидна), № 46 (Аретуза), № 48-50 (Лесбос), № 78 (Лилебей), № 83 (Локры Эпизефирские)]. Поэтому сравнительная малочисленность боспорских судебных наговоров не обязательно является следствием неразвитости судебной системы Боспора и замены традиционных судебных институтов «судом правителя» [ср.: 11, с. 10]. Скорее наоборот, обнаружение хотя бы одного defixio судебного назначения является важным показателем развития боспорского судопроизводства. Иначе следовало бы признать, что практически во всём греческом мире, за исключением Афин, судебные институты находились в зачаточном состоянии, а это было не так. Например, в соседней с Боспором Ольвии, вопреки мнению В. П. Яйленко, существовала достаточно развитая судебная система, о чём свидетельствуют данные археологии и эпиграфики [9, с. 178-179; 11, с. 4-11]. В связи с этим возникает закономерный вопрос: какие из боспорских магических наговоров действительно были связаны с судебной процедурой и как они характеризуют боспорское судопроизводство?

К числу подобных документов принято относить defixio, которое в 1899 году было приобретено известным собирателем боспорских древностей А. В. Новиковым у керченского торговца антиквариатом Е. Запорожского, а ныне хранится в Эрмитаже [12, с. 68, прим. 2]. Текст наговора, представлявшего собой двухстрочную надпись, впервые опубликовал Е. М. Придик [8, с. 118, № 2]. Затем этот документ неоднократно переиздавался в различных собраниях греческих defixiones (13, с. 478-480, № 10; 15, № 90; 36, р. XVIII, п. 1; 37, S. 235, № 2). Вариант прочтения надписи, предложенный Е. М. Придиком, был принят всеми исследователями и не вызывает особых сомнений:

Ιεροκλ1α, Χαβρjαν, | τοV- sundjko~

Гиерокла, Хабрия, | синдигов

Текст наговора составлен по традиционной форме подобных документов [3, с. 28 (там же ссылки на многочисленные примеры)]. Имена проклинаемых лиц перечисляются в Acc. sing., а предполагаемый в таком случае управляющий глагол **katadlw** («связываю, проклинаю» – см.: LSJ, р. 889) опущен из-за лаконичности надписи [13, с. 479]. Единственная сложность, возникающая при переводе данного наговора – это точная трактовка термина **sundjko~**. Большинство исследователей, изучавших надпись из коллекции А. В. Новикова, переводят это слово как «адвокат, защитник в суде» [8, с. 118, № 2; 10, с. 269; 13, с. 479].

Значение «адвокат», как один из вариантов перевода данного термина, приведено в словаре Лидделла-Скотта (LSJ, р. 1703). Его можно встретить и в работах некоторых западных историков (хотя в научной литературе чаще упоминается синонимичный по значению термин **sun/goro~**: [34, р. 94-95]). Тем не менее, нам представляется более обоснованным мнение Э. В. Диля, который, комментируя боспорское defixio, предложил расширенную трактовку слова **sundjko~** – в значении «помощник в суде» [2, с. 50; ср.: 37, S. 235, № 2 (Rechtsbeistand)]. В пользу такого понимания свидетельствует и этимология данного слова (**sun** + **dikh** – «тот, кто помогает другому в судебном процессе» [16, р. 8]; ср. LSJ, р. 1703: one who helps in a court of justice), и специфика использования этого термина в греческом административно-юридическом лексиконе [14, р. 11-18; 19, р. 1582-1583; 26, S. 1331-1332]. В Афинах в IV в. до н.э. термин **sundjko~** применялся в нескольких значениях: 1) член судебной комиссии, создававшейся в ходе процедуры **graf\ paran3mwv** для оценки законности предложенного или уже принятого декрета (Dem. XX, 146; 152-153); 2) представитель коллегии магистратов, которая занималась разрешением имущественных споров, возникших после свержения 30 тиранов и восстановления демократии в 403 г. до н.э. (Lys. XVI, 7; XVII, 10; XVIII, 26; XIX, 32); 3) государственный посланник, участвующий в разрешении международного спора (Dem. XVIII, 134-135); 4) государственный обвинитель, выступающий в суде от имени полиса в тех делах, которые затрагивают интересы всей общины (Aesch. I, 19; 21); 5) помощник на судебном процессе по частному обвинению (And. I, 150; Dem. XXIII, 206; XXIX, 23; XXXII, 12; XXXIV, 12; XLI, 84; Is. IV, 3; Lys. XXX, 11; 14). Причём, в частном судебном процессе синдики могли выступать не только на стороне защиты, но и на стороне обвинения. Зачастую они являлись близкими друзьями или родственниками участника судебного процесса, принадлежали к той же филе или фиасу (And. I, 150; Dem. XXIII, 206; XXIX, 23). Фукидид отмечал, что одной из функций афинской гетерии в конце V в. до н.э. было совместное участие в суде (Thuc. VIII, 54, 4). При этом афинские законы запрещали оплачивать услуги синдигов, в идеале их деятельность должна была основываться на добровольных началах (Dem. XLVI, 26). Поэтому стоит согласиться с теми исследователями, которые при трактовке термина **sundjko~** отдают предпочтение не terminus technicus «адвокат», а более общему значению – «помощник в суде» [5, с. 201-202; 29, р. 31, 36; 30; 33, р. 152].

С учётом данного уточнения, текст наговора следует переводить следующим образом: «Проклинаю (связываю) Гиерокла, Хабрия, помощников в суде». Имя Гиерокл в боспорской ономастике больше не встречается, а имя Хабрий предположительно (сохранились только первые три буквы) восстанавливалось В. В. Латышевым в тексте пантикапейской эпитафии, датированной им «не позднее 2-й половины IV в. до Р. Хр.» [7,

с. 45-46, № 12; КБН № 169 – в полном согласии с восстановлением и датировкой первоиздателя]. Учитывая хронологическую близость интересующих нас надписей и редкость имени Хабрий для боспорской ономастики, можно предположить, что в наговоре и эпитафии, которые были найдены в Керчи, речь идёт об одном и том же человеке.

В историографии высказывались разные мнения по поводу назначения данного наговора. Е. М. Придик, считал, что автор наговора либо «связывал» своих противников в будущем суде, либо проклинал судей и адвокатов (своих или оппонента) после неудачного исхода уже состоявшегося судебного процесса [8, с. 118]. Исследователи, обращавшиеся к анализу надписи после Е. М. Придика, исходили из «предупредительного» характера наговора [2, с. 50, прим. 5; 12, с. 68, прим. 2]. Следует отметить, что в современной историографии греческие «связывающие» наговоры судебного характера ассоциируются именно с начальным этапом процесса, когда стороны только готовились к выступлению в суде [20, р. 151, п. 9; 21, р. 15, 29, п. 67; 22, р. 115]. Этому подходу соответствует и точка зрения С. Ю. Сапрыкина и В. Н. Зинько, по мнению которых в пантикапейском *defixio* было «сокрыто обращение к судьям и адвокатам завершить разбирательство в пользу автора наговора» [10, с. 269]. Впрочем, В. П. Яйленко отверг это предположение, указав на неизбежно негативный характер подобных заклинаний [13, с. 479]. Вероятнее всего, данный наговор был составлен с целью получения преимущества над оппонентами в предстоящем судебном заседании. В научной литературе вплоть до последнего времени было распространено мнение о том, что магические приёмы, обычно, использовались стороной защиты, и только в том случае, если обвиняемый был неуверен в благоприятном для себя исходе судебного процесса [2, с. 48-49; 24, р. 118; ср. наговор против иска (*pr̄Axī-*): 25, р. 21, № 78]. В связи с этим один из ведущих современных специалистов по истории греческой магии К. А. Фэрзон весьма образно называл таких участников судебного процесса, прибегавших к услугам чёрной магии, «вечными аутсайдерами» (*perennial underdogs*) [21, р. 20]. Однако в своей недавней статье он предложил иной подход, который не исключает использования магии и в рамках агрессивной судебной стратегии [22, р. 115-118]. В то же время, аргументы К. А. Фэрзона, подтверждающие использование связывающих заклинаний стороной обвинения, сводятся к особому типу судебных дел – политическим процессам в афинском суде, где ставки были столь высоки, что применение магии и истцом, и ответчиком не должно вызывать удивления. Поэтому осмелимся предположить, что Гиерокл и Хабрий, всё же являлись обвинителями, а автор наговора – ответчиком в судебном процессе, хотя настаивать именно на такой трактовке не станем, осознавая гипотетический характер любых подобных выводов. Упоминание в данном наговоре сразу двух обвинителей, а также синдигов, причём во множественном числе,

свидетельствует о том, что в судебный процесс могло быть вовлечено множество людей – не только непосредственные участники дела и их судебные помощники, но и свидетели, которые могли предоставить суду важные сведения по существу дела (15, № 87; 36, № 25, 65, 68, 94), родственники и друзья, чьё присутствие в дикастерии было продиктовано, в первую очередь, желанием оказать психологическую поддержку истцу или ответчику [5, с. 204-205, 239-240; 22, р. 111-112]. Кроме того, судьи, при вынесении вердикта, не только оценивали выступления всех участников процесса, в том числе синдигов и свидетелей, но и соизмеряли возможный приговор с представлениями о социальной справедливости и гуманизме, чему, конечно, благоприятствовало присутствие на судебном процессе родственников, которые, со свойственной грекам южной экспансивностью, взывали к жалости (*Aesch. II, 179; Dem. XIX, 281; XXI, 99, 186; XXV, 84; XXXVII, 48; Нур. IV, 41; Lys. XXVII, 12*). В этом смысле интересно замечание Э. В. Диля, который указал на определённое сходство пантикапейского наговора из коллекции А. В. Новикова и ольвийского судебного *defixio*, «связывающего» противников по суду (*katadlw gl9ssa~ #ntidjkwv*), свидетелей оппонента (*martvrwn*), а также отдельно его четырёх сыновей и «всех других, кто вместе с ним» (*toV~ Âllou~ toV~ met~ a8to\$ p=nta-*) [2, с. 46, 50, 54]. Возможно, за безликими синдиками, упомянутыми в пантикапейском наговоре, скрывалась в действительности такая же разнородная «группа поддержки», которую афинские авторы называли *periesthke* («стоящие вокруг» – *Aristoph. Acham., 915; Aesch. II, 5; III, 55-56; Dem. XVIII, 196; XIX, 309; XX, 165; Din. I, 66*) [27, р. 183-189]. Следует отметить, что намёк на активную роль этих неформальных судебных объединений, содержится и в рассказе Полиэна о боспорских триерархах, которые, согласно сообщению античного автора, явились в суд в сопровождении своих родственников (*Polyaen. VI, 9, 3, 12*). Участие в судебном процессе такой «группы поддержки», безусловно, было следствием открытости суда, его теснейшей взаимосвязи с социально-политической жизнью полиса, что не вполне характерно для современного судопроизводства [17, р. 172-186].

Разумеется, принцип открытости суда, никак не согласуется с предположениями некоторых исследователей о том, что судебные решения принимались самими Спартокидами или их администрацией [13, с. 479-480; в несколько смягчённой форме – 11, с. 10]. Против такой оценки боспорского судопроизводства свидетельствует ещё одно *defixio*, которое можно отнести к разряду судебных наговоров. Это надпись на свинцовой пластине, которая была найдена в 1878 году в Керчи и некоторое время хранилась в коллекции И. К. Суручана. Надпись опубликовал Е. М. Придик и позднейшие исследователи опирались на сделанную им копию, так как местонахождение оригинала было неизвестно уже в начале XX века [8, с. 120]. Текст

надписи выполнены в три строки справа налево. Е. М. Придик смог прочитать лишь два слова во второй строчке: [k]akjsth Dionvs[ion]. Р. Вюнш уточнил это восстановление: [k]akjsth[n] Dionus[jou gl^ssan], отнеся надпись к концу III в. до н.э. [37, S. 236-237, № 5]. С. Ю. Сапрыкин и В. Н. Зинько отметили, что в начале надписи мог стоять или хотя бы подразумеваться (как в предыдущем defixio) глагол **katadlw** [10, с. 269]. С этим согласился В. П. Яйленко, дополняя список ««связываемых» частей тела», в соответствии с обычной формулой аттических defixiones, и восстанавливая надпись следующим образом: [katadlw ... yuc^n kaf | [k]akjsth[n] Dionus[jou gl^ssan ...] («связываю ... души и преподанный язык Дионисия ...»)] [13, с. 480-481]. «Связывание» души и языка типично, в первую очередь, для судебных наговоров, целью которых было «обезоружить» оппонента, лишив его возможности влиять на судей [2, с. 40-56; 21, р. 15; 24, р. 118]. Поэтому следует согласиться с С. Ю. Сапрыкиным и В. Н. Зинько, классифицировавшим данную надпись в качестве судебного наговора.

В судебных наговорах V-IV вв. до н.э. обычно подвергались «связыванию» язык, душа, ум и дела, причём «связывание» языка производилось во всех случаях, когда уточнялись отдельные «части тела», а остальные компоненты, видимо, по желанию автора проклятия [2, с. 46; 15, № 49, 87; 25, р. 11-15, № 22, 38, 40; 36, № 66, 68, 88, 105, 107]. Это легко объяснить тем, что язык, то есть речь, рассматривалась в качестве основного «орудия» в суде. Известно, что афинские судьи выносили своё решение, оценивая не только аргументацию сторон, доказанность или недоказанность вины, но и добродетельность, репутацию истца и ответчика, их социальное положение, возможные негативные последствия для родственников обвиняемого, в случае его осуждения, и даже фискальные интересы полиса [5, с. 249-259; 27, р. 112-123; 28, р. 41-74]. По этой причине судебный процесс фактически воспринимался в качестве ораторского агона, и значительную роль в благоприятном исходе для одной из сторон могла играть способность влиять на судей с помощью умелой риторики [31, р. 129-145]. Афинские судьи в Народном суде (гелизе) легко поддавались воздействию умелого оратора. Не случайно, Аристотель выделял риторические приёмы в отдельную категорию методов убеждения судей, которая по своей значимости, как минимум, не уступала свидетельским показаниям, клятвам, документам и законам (Rhet., 1355b35-39, 1375a23-24). Поэтому авторы судебных наговоров, если и прибегали к расширенной формуле проклятия, со связыванием отдельных «частей тела», то стремились в первую очередь «связать» язык своего противника [20, р. 151-152]. Это означало, что обе стороны – и истец, и ответчик – участвовали в конкурентной борьбе за расположение судей. Агональный характер подобных наговоров, был отмечен К. Фэрзоном, посвятившим изучению данного аспекта ранней греческой магии специальное исследование [21,

р. 15-17]. По его мнению, нацеленность судебных defixiones на ограничение вербальных и когнитивных способностей оппонента («связывание» языка, ума), отражало особенность греческой, и в частности афинской судебной системы, в рамках которой любой гражданин должен был уметь защищать себя в суде. Находки подобных наговоров в Пантикапее свидетельствуют о том, что данный вывод можно применить и к Боспорскому государству. Следовательно, судебный процесс на Боспоре сохранял характер ораторского агона, в котором участвовали не только истец и ответчик, но, как уже отмечалось нами, и целые «группы поддержки», состоявшие из синдиков, свидетелей, родственников и друзей.

Таким образом, исследование судебных наговоров позволяет скорректировать некоторые уже устоявшиеся в историографии выводы о правовой культуре спартокидовского Боспора. С учётом сведений, содержащихся в текстах defixiones, малоубедительным выглядит распространённое мнение о бюрократизации боспорского суда, его полном подчинении администрации Спартокидов или даже замене «судом правителя». Наоборот, использование жителями Боспора судебной магии свидетельствует о том, что боспорский суд подчинялся общегреческим нормам судопроизводства, лучше всего известным по деятельности афинской гелиэи. основополагающими принципами судопроизводства на Боспоре, как и в Афинах, были открытость суда и состязательность сторон. Следовательно, вопреки процессу формирования территориальной державы при монархической власти Спартокидов, на Боспоре сохранялись полисные традиции судопроизводства и принципы организации суда.

Примечания

1. Блаватская Т. В. Очерки политической истории Боспора в V–IV вв. до н.э. / Т. В. Блаватская. – М., 1959.
2. Диль Э. В. Ольвийская чаша с наговором / Э. В. Диль // ИАК. – 1915. – Вып. 58.
3. Кагаров Е. Г. Греческие таблички с проклятиями / Е. Г. Кагаров. – Харьков, 1918.
4. Колобова К. М. Политическое положение городов в Боспорском государстве / К. М. Колобова // ВДИ. – 1953. – № 4.
5. Кудрявцева Т. В. Народный суд в демократических Афинах / Т. В. Кудрявцева. – СПб., 2008.
6. Латышев В. В. Очерк греческих древностей. Ч. 1. Государственные и военные древности / В. В. Латышев. – СПб., 1888.
7. Латышев В. В. Греческие и латинские надписи, найденные в южной России в 1901 году / В. В. Латышев // ИАК. – 1902. – Вып. 3.
8. Придик Е. М. Греческие заклятия и амулеты из Южной России / Е. М. Придик // ЖМНП. – 1899. – Декабрь.

9. Ручинская О. А. Право и общество античных городов Северного и Западного Понта / О. А. Ручинская // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В. И. Кадеева. – Харьков, 1997.
10. Сапрыкин С. Ю., Зинько В. Н. Defixio из Пантикапея / С. Ю. Сапрыкин, В. Н. Зинько // ДБ. – 2003 – Т. 6.
11. Скржинська М. В. Судочинство в античних державах Північного Причорномор'я / М. В. Скржинська // УІЖ. – 2009. – № 5.
12. Шкорпил В. В. Три свинцовые пластинки с надписями из Ольвии / В. В. Шкорпил // ИАК. – 1908. – Вып. 27.
13. Яйленко В. П. Магические надписи Боспора / В. П. Яйленко // ДБ. – 2005. – Т. 8.
14. Andriolo N. Syndikoi / N. Andriolo // DHA. – 2002. – Vol. 28. – № 2.
15. Audollent A. Defixionum tabellae quotquot innotuerunt tam in Graecis Orientis quam in totius Occidentis partibus praeter Atticas in corpore Inscriptionum Atticarum editas / A. Audollent. – Paris, 1904.
16. Bonner R. J., Smith G. The Administration of Justice from Homer to Aristotle / R. J. Bonner, G. Smith. – Vol. 2. – Chicago, 1938.
17. Carey Ch. Legal Space in Classical Athens / Ch. Carey // G&R. – 1994. – Vol. 41. – № 2.
18. Carey Ch. Nomos in Attic Rhetoric and Oratory / Ch. Carey // JHS. – 1996. – Vol. 116.
19. Chapot V. Syndikus / V. Chapot // DAGR. – 1918. – Т. 4. – Vol. 2.
20. Faraone Ch. A. Aeschylus' *ἄνομιος* (Eum. 306) and Attic Judicial Curse Tablets / Ch. A. Faraone // JHS. – 1985. – Vol. 105.
21. Faraone Ch. A. The Agonistic Context of Early Greek Binding Spells / Ch. A. Faraone // Magika Hiera: Ancient Greek Magic and Religion / Ch. A. Faraone, D. Obbink. – New York; Oxford, 1991.
22. Faraone Ch. A. Curses and social control in the law courts of classical Athens / Ch. A. Faraone // Dike. – 1999. – № 2.
23. Gagarin M. The Unity of Greek Law / M. Gagarin // The Cambridge Companion to Ancient Greek Law / M. Gagarin, D. Cohen. – Cambridge, 2005.
24. Gager J. G. Curse Tablets and Binding Spells from the Ancient World / J. G. Gager. – New York; Oxford, 1992.
25. Jordan D. R. New Greek Curse Tablets (1985–2000) / D. R. Jordan // GRBS. – 2000. – Vol. 41.
26. Kahrstedt U. *Syndikus* / U. Kahrstedt // RE. – 1932. – Bd. 4.
27. Lanni A. Spectator Sport or Serious Politics? *ἄνομιος* and the Athenian Lawcourts / A. Lanni // JHS. – 1997. – Vol. 117.
28. Lanni A. Relevance in Athenian Courts / A. Lanni // The Cambridge Companion to Ancient Greek Law / M. Gagarin, D. Cohen. – Cambridge, 2005.
29. Lanni A. Law and Justice in courts of Classical Athens / A. Lanni. – Cambridge, 2006

30. Rubinstein L. Litigation and Cooperation: Supporting Speakers in the Courts of Classical Athens / L. Rubinstein. – Stuttgart, 2000.
31. Rubinstein L. Differentiated Rhetorical Strategies in the Athenian Courts / L. Rubinstein // The Cambridge Companion to Ancient Greek Law / M. Gagarin, D. Cohen. – Cambridge, 2005.
32. Sealey R. The justice of the Greeks / R. Sealey. – Ann Arbor, 1994.
33. Thür G. The Role of the Witness in Athenian Law / G. Thür // The Cambridge Companion to Ancient Greek Law / M. Gagarin, D. Cohen. – Cambridge, 2005.
34. Todd S. C. The Shape of Athenian Law / S. C. Todd. – Oxford, 1993.
35. Todd S. C. Law and Oratory at Athens / S. C. Todd // The Cambridge Companion to Ancient Greek Law / M. Gagarin, D. Cohen. – Cambridge, 2005.
36. Wunsch R. Defixionum tabellae in Attica regionem repertae (IG. Vol. III, 3. Appendix) / R. Wunsch. – Berlin, 1897.
37. Wunsch R. Neue Fluchtafeln / R. Wunsch // RhM. – 1900. – Bd. 55.

УДК 94 (430) „15”

Генеральні візитації в курфюршестві саксонському у другій половині XVI ст.

Каріков С. А.

Каріков С. А. Генеральні візитації в курфюршестві Саксонському у другій половині XVI ст. Статтю присвячено візитаціям у Саксонії після укладення Аугсбурзького релігійного миру. Визначено, що візитації в цей час стали одним з основних заходів контролю світської влади над священнослужителями і віруючими. Генеральні візитації 1555 і 1575 рр. охоплювали широке коло економічних, суспільно-політичних, релігійних питань. Звіти візитаторів вплинули на зміст евангелічних статутів, які зміцнили владу курфюрста в церковних справах.

Ключові слова: візитація, Саксонія, священнослужитель, курфюрст.

Каріков С. А. Генеральные визитации в курфюршестве Саксонском во второй половине XVI в. Статья посвящена визитациям в Саксонии после заключения Аугсбургского религиозного мира. Определено, что визитации в это время стали

одним из основных способов контроля светской власти над священнослужителями и верующими. Генеральные визитации 1555 и 1575 гг. охватывали широкий круг экономических, общественно-политических, религиозных вопросов. Отчеты визитаторов повлияли на содержание евангелических уставов, укрепивших власть курфюрста в церковных делах.

Ключевые слова: визитация, Саксония, священнослужитель, курфюрст.

Karikov S. A. General Visitations in the Electorate of Saxony in the Second Half of the XVIth Century. The visitations in the Electorate of Saxony after the conclusion of the Peace of Augsburg in the article are considered. It is devoted that visitations became one of basic measures of the authority's control over evangelical clergymen and believers. General visitations of 1555 and 1575 embraced the wide circle of economic, social, religious questions. The reports of visitators influenced upon the matter of evangelical orders which infixed strength of elector's power in church problems.

Key words: visitation, Saxony, clergyman, elector.

Характерною рисою історії Німеччини другої половини XVI ст. є становлення і подальший розвиток низки соціальних інститутів, які виникли в часи Реформації. Після укладення Аугсбурзького релігійного миру в евангелічних територіях відбувається легітимізація цих інститутів, що призводить до зростання їх впливу на суспільство. Поряд із цим спостерігаємо певну трансформацію і тих соціальних структур, які існували в німецьких землях ще до Реформації. Складна взаємодія старих та нових інститутів у політичних, економічних, релігійно-церковних, освітніх питаннях може бути визначена як соціальний зміст конфесіоналізації в Німеччині.

Однією зі складових лютеранської конфесіоналізації в Німеччині є візитації. Ці перевірки стану евангелічної церковної організації на місцях почали здійснюватися вже у другій половині 20-х рр. XVI ст. Центром візитацій у цей час стало курфюршество Саксонське. Згодом візитації поширилися в інших евангелічних територіях, однак їх структура та зміст в основному наслідували саксонській моделі. Необхідність визначення сутності й загального перебігу візитацій у Саксонії визначає актуальність цієї статті.

Дослідники Реформації приділили певну увагу здійсненню візитацій у курфюршестві Саксонському. Уже в 1879 р. К. А. Буркхардт видав працю, присвячену цим подіям, однак його монографія охоплює лише початковий період візитацій у Саксонії – з 1524 р. до 1545 р. [4]. У статті Г. Мюллера схарактеризовано різновиди візитаційних документів як історичних джерел, проте автор не приділяє увагу особливостям саксонських візитацій [12]. Деякі аспекти перевірок евангелічної церковної організації курфюршества Саксонського у XVI ст. висвітлено у працях Г. Юнгханса [5], Г. Вартенберга [16] і

Е. Коха [10], але ці автори не розглядають візитації в Саксонії як окремих предмет наукового дослідження.

У вітчизняній історіографії питання візитацій у Саксонії також досі залишається малодослідженим. Спеціальну розвідку цієї проблеми присвятив лише Ю. О. Голубкін, який детально визначив позицію Мартіна Лютера і князівської влади в 1526–1528 рр. – під час підготовки та здійснення перших візитацій у Саксонії [1]. Що ж до візитацій у курфюршестві Саксонському у другій половині XVI ст., то можна констатувати, що їх проведення ще не стало предметом спеціального наукового розгляду. Мета цієї статті – визначити головні риси генеральних візитацій у курфюршестві Саксонському в 1555 і 1575 рр., а також схарактеризувати їх наслідки. Джерельна база дослідження – звіти саксонських візитаторів, підготовані за результатами огляду парафій.

Проведення візитацій територіальної евангелічної церковної організації, яка лише почала формуватися, у Саксонії розпочалося в 1526 р. У 1528 р. Філіп Меланхтон розробив «Настанову візитаторів пасторам курфюршества Саксонського», передмову до якої написав Мартін Лютер. Цим документом було визначено головні обов'язки священнослужителів евангелічної церковної організації та регламентовано умови їх діяльності. Найближчим часом у курфюршестві Саксонському були здійснені дві загальні церковні візитації – в 1528–1531 рр. та в 1533–1534 рр. За результатами цих перевірок були підготовані інструкції (генералії) для здійснення візитацій, що стосувалися всіх міст та сіл курфюршества, а також спеціальні інструкції, призначені для сільських парафій [13, Т. 1, С. 36].

Відносна стабільність розвитку евангелізму в регіоні була порушена подіями Шмалькальденської війни 1546–1547 рр. Після перемоги католицького угруповання володіння курфюршества Саксонського були передані під управління альбертинської лінії князівської династії Веттінів [16, С. 83; 14, С. 100]. За час правління першого представника цієї лінії Моріца Саксонського (1547–1553) візитацій на території курфюршества не відбувалося [13, Т. 1, С. 48]. Можливо, це пояснюється загальною ситуацією в Саксонії того періоду, коли як світські, так і духовні особи, які повинні були готувати й здійснювати ці перевірки, мали дещо інші пріоритети. Головні інтереси курфюрста та його оточення на той час полягали в якнайшвидшому утвердженні своєї влади на нових територіях, а евангелічні священнослужителі – потурбуватися про збереження лютеранства як такого, оскільки Аугсбурзький Інтерим 1548 р. зводив його до права мирян причащатися під двома видами та скасування целібату [9, С. 132].

З перемогою евангелічного угруповання у «князівській війні» 1552 р. й укладенням Пассауського мирного договору Аугсбурзький Інтерим в евангелічних територіях було скасовано. Після загибелі Моріца в битві під Зіверсгаузеном у червні 1553 р. саксонським

курфюрстом став його брат Август. Від імені нового правителя 17 червня 1554 р. було видано інструкцію для проведення візитацій на території курфюршества. Г.-В. Крумвіде підкреслює деякі суттєві положення, які відрізняли її зміст від аналогічної інструкції 1527 р. Це, зокрема, наголошення на необхідності захисту євангелічного вчення від «численних еретичних помилок та заблуджень». До таких поглядів автори інструкції 1554 р. зараховують, зокрема, цвінгліанство, анабаптизм, ідеї Кальвіна, Озіандера, Майора, Швенкфельда, Буллінгера. Інструкція 1554 р. забороняла поширення творів цих авторів на території курфюршества [11, S. 134]. На нашу думку, така вимога є виразним проявом формування лютеранської ортодоксії. Характерними ознаками ортодоксії, на думку Е. В. Цеседена, постають великі догматичні суми, компендіуми зі Священного Писання, творів Лютера, сповідних книг, що створювали цілісне вчення, в якому були поєднані питання релігійної, соціальної, природної етики [17, S. 212].

Обов'язки проведення візитації були покладені на суперінтендентів та синод. Інструкція вимагала від священників наглядати за присутністю всіх місцевих мешканців на богослужінні, а також за їх причащенням. Контролю візитаторів підлягали знання євангелічними священнослужителями «закону та Євангелія», уміння проповідувати й викладати громаді лютерівський Малий Катехізис. Подібні вимоги були висунуті й до інших служителів місцевої церковної організації.

Про те, наскільки реальність відповідала цим вимогам, свідчать звіти саксонських візитаторів. Схема цих звітів у 50-70-х рр. XVI ст., як і раніше, містила такі головні пункти: характеристика проповідника та дякона, опис церковного майна, регулярності відправи і змісту богослужіння, діяльності школи. Крім того, у донесеннях саксонських візитаторів другої половини XVI ст. відображено вік, рівень освіти, матеріальний стан священнослужителів, а також зроблено деякі зауваження щодо їх особистих якостей.

Зокрема, матеріали візитацій свідчать, що в парафії міста Преттін в 1555 р. відправляли службу четверо осіб – проповідник Валентин Кюне, дякон Христофор Леман, вчитель Фредерік Вінклер, кантор Філіп Коці. Всі четверо мали університетську освіту. Проповідник Кюне навчався в Лейпцигу, пройшов ординацію у Віттенберзі, після чого 9 років служив у Преттіні дяконом і 3 роки – проповідником. Дякон Леман, завершивши п'ятирічне навчання у Віттенберзі, здобув учений ступінь магістра, після чого 9 років служив у Преттіні вчителем і 3 роки – дяконом. Син міського писця Вінклер, завершивши навчання у Віттенберзькому університеті, здобув ступінь бакалавра і на час проведення візитації вже 3 роки працював вчителем. Сином місцевого службовця був і кантор Коці, який 2 роки навчався у Лейпцигу і 1 рік – у Віттенберзі. Крім того, у Преттіні на посаді вчителя для дівчаток працював місцевий бюргер Якоб Грефе, під керівництвом якого навчалось 10 школярок [13, Т. 3,

S. 11]. На нашу думку, для невеликого містечка, яким був Преттін, ця чисельність священнослужителів та вчителів (з урахуванням їх рівня освіти) може бути визначена як така, що загалом задовольняла потреби церковної общини.

Звіт підтверджує: головним джерелом фінансування служби священників і вчителів залишалися внески членів общини до «спільних кас», які беруть початок у часи Реформації. Крім того, проповідник отримував платню від Ради міста, а також певні суми за треби від бюргерів. Вчитель же здобував додаткову платню від батьків кожного учня [13, Т. 3, S. 12-15].

Водночас візитатором було зазначено, що через виконання різних видів робіт та полювання в недільні дні значна частина селян – членів общини з міської округи відсутні на богослужінні і «тижнями не чули жодної проповіді». Священнослужителі повинні були виправити цю ситуацію [13, Т. 3, S. 18]. Однак можна висловити припущення, що подібні заклики за умов збереження численних феодалних повинностей, які не залишали селянам багато вільного часу, окрім неділі, для задоволення власних життєвих потреб, не були ефективними.

Місцевим учителям було поставлене завдання турбуватися про ретельне відвідування учнями школи. Ця вимога, яку зустрічаємо і при перевірці інших парафій, доводить, що шкільна освіта в регіоні перебувала у складній ситуації. Підрахунки С. Карант-Нанн засвідчують, що в Саксонії на початку 60-х рр. XVI ст. реформовані школи діяли тільки у 18% парафій. Дії влади, орієнтовані на збільшення чисельності шкіл, хоч і давали зовнішній ефект (після візитації 1575 р. кількість парафій, охоплених школами, зросла з 19 % до 48 % лише за 3 роки), але не призводили до якісного покращення становища. Школи часто діяли тільки протягом здійснення візитацій. Подекуди у школах учні або загалом були відсутні, або їх чисельність коливалась від 1 до 3 осіб [7, S. 133].

Діяльність візитаційних комісій створила ґрунт для укладення «Генеральних статей», виданих від імені курфюрста Августа 8 травня 1557 р. Цей документ поєднував розгляд соціально-економічних проблем (передусім, матеріального забезпечення священнослужителів) з визначенням догматики і культу євангелічної церковної організації. За основу було взято принципи «Аугсбурзького віросповідання» 1530 р. та «Саксонського віросповідання» 1551 р. [16, S. 88]. Провідну роль у підготовці «Генеральних статей», як і згаданих вище документів, відіграв Філіп Меланхтон [3, S. 117].

Поряд із візитаціями, які організовував євангелічний синод, із 1539 р. на території курфюршества Саксонського була організована вища судова інстанція для духовенства – консисторія [15, S. 14]. Служба в консисторії, як і виконання інших обов'язків священнослужителів, повинна була оплачуватися. Ця обставина дозволяє зробити висновок, що в євангелічній церковній організації курфюршества Саксонського з часів пізньої Реформації функція контролю вже не поєднувалась з іншими, а стала

самостійною: її виконання займало весь час відповідних категорій службовців. Постійний характер діяльності консисторії, на думку Г. Кірхнера, свідчить про її своєрідну конкуренцію функціям візитаційних комісій, що проводили інспекції протягом заздалегідь визначеного часу (за винятком надзвичайних ситуацій, що потребували негайної перевірки) [8, S. 46]. Слід зазначити, що за складом консисторія і візитаційні комісії суттєво не відрізнялися: до них входили як священнослужителі, так і князівські юристи. Це доводить, що саксонські курфюрсти підпорядкували собі церковні справи, фактично посівши місце єпископів.

Остаточно таке становище було закріплене церковними статутами, укладеними за часів правління курфюрста Августа. Саме саксонський курфюрст мав право призначати склад консисторії у Дрездені, її філій у Віттенберзі та Лейпцигу. Курфюрст також мав право нагляду за роботою вищих церковних інстанцій і скликання синоду [2, с. 114].

У 1575 р. на території курфюршества Саксонського відбулася нова візитація. На нашу думку, її проведення було пов'язане з рішучим наступом влади на прибічників філіпізму – відгалуження лютеранства, яке, розвиваючи ідеї Філіпа Меланхтона, в окремих пунктах зближалося з реформатським (кальвіністським) віровченням. За рік до того за ініціативою курфюрста Августа було здійснене усунення з посад і вигнання за межі Саксонії групи впливових філіпістів – канцлера Георга Кракова, духівника курфюрста Крістіана Шютца, декількох професорів Віттенберзького університету (зокрема, медика Каспара Пойцера) [6, S. 144].

Можна припустити, що ворожість Августа до філіпізму визначалася не тільки його схильністю до ортодоксального лютеранства як до релігійного вчення, але й тим, що потенційне посилення впливу кальвінізму могло послабити політичну могутність курфюрста. Варто згадати, що у ставленні до світської влади євангелічне та реформатське віровчення суттєво розходилися: якщо в лютеранстві на цей час утвердився патріархальний ідеал князя як своєрідного старшини спільноти підданих [2, с. 236], то кальвіністи обстоювали общинну традицію церковної організації. Така перспектива була неприйнятною для курфюрста Августа – територіального правителя, який протягом свого правління виразно виявив прагнення до зміцнення особистої влади.

Візитація 1575 р. постійно спиралася на матеріали попередньої перевірки. Так, при огляді майна парафій Аннабург, Аксін, Баттін візитатори зазначають: «Церковний інвентар порівняно з попереднім не змінився», «Інвентар залишається старим» [13, Т. 3, S. 57], «Церковне майно і церковні прибутки... такі самі, як було зазначено в 1555 р.» [13, Т. 3, S. 77], «Парафіальні відносини є незмінними. Сплати від мешканців Баттіна такі самі, як і в 1555 р.» [13, Т. 3, S. 91]. В Аннабурзі детально схарактеризовано навіть місцеві фруктові рослини: «В саду при будинку проповідника немає вишень та горіхів; ростуть лише молоді яблуні та одна груша» [13, Т. 3, S. 57]. Така ретельність

візитаторів дозволяє простежити як фінансово-майнові відносини між священнослужителями та общиною, так і динаміку розвитку добробуту самих священнослужителів.

Ще один висновок, який дозволяють зробити матеріали візитації 1575 р. – поступове утвердження певних вимог для зайняття посад священнослужителів. Важливе місце серед цих вимог посідала університетська освіта; іншою характерною рисою є подальша практична діяльність в євангелічній організації. Так, 59-річний Вольфганг Кемпф (пастор в парафії Аксін) після чотирирічного навчання у Віттенберзі два роки служив учителем, три роки – дияконом, а в 1545 р. став проповідником [13, Т. 3, S. 77]. Були й інші шляхи до посади священнослужителя: так, проповідник Христофор Вальтер з парафії Хольцдорф раніше був коректором у відомій типографії Ганса Люффта [13, Т. 3, S. 195].

Спостерігаємо випадки переходу посад священнослужителів у межах однієї родини. Наприклад, у згаданій вище парафії Аннабург на цей час уже 13 років проповідником був Захарія Кайзер, який змінив на цій посаді свого батька Йоганна Кайзера, а до того був проповідником у Лебусі [13, Т. 3, S. 57]. В Аксіні Вольфганга Кемпфа замінив його син Каспар, що пройшов курс наук у школах Цербста і Грімми, а згодом став студентом Віттенберзького університету [13, Т. 3, S. 77-78]. Тож у цих випадках, на думку автора, мова йде не про вирішальний вплив сімейственності, а про здатність нащадків продовжити справу батьків завдяки набутому практичному досвіду та теоретичним знанням.

Після завершення візитації 1575 р. Август активно підтримував розробку лютеранськими теологами «Формули згоди» (1577 р.) та «Книги згоди» (1580 р.), прийняття яких остаточно закріпило єдність догматичних положень лютеранства. «Великий церковний та шкільний статут курфюршества Саксонського» (1580 р.) мав реалізувати ці догмати на повсякденному рівні функціонування територіальної євангелічної організації. Однак детальний розгляд змісту цих документів виходить за межі цієї статті.

Таким чином, візитації стали важливим засобом професіоналізації в Саксонії раннього Нового часу. Участь у них посадових осіб, які представляли інтереси курфюрста, дозволяла більш ефективно вирішувати наявні проблеми і водночас сприяла посиленню впливу князівської влади в суспільстві. Візитатори прагнули контролювати не тільки професійну діяльність священнослужителів, вчителів та членів общини, але й їх спосіб життя, утверджуючи в ньому пріоритети євангелізму. Перспективами подальших розвідок у даному напрямку є з'ясування головних досягнень і проблем розвитку церковної та шкільної організації в окремих парафіях курфюршества, а також порівняння організації візитацій у Саксонії із проведенням перевірок в інших євангелічних територіях Німеччини.

Примітки

1. Голубкин Ю. А. Первые визитации в курфюршестве Саксонском / Ю. А. Голубкин // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2002. – № 566: Історія. – Вип. 34.
2. Прокопьев А. Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А. Ю. Прокопьев. – СПб., 2008.
3. Bruning J. August (1553-1586) / J. Bruning // Die Herrscher Sachsens – Markgrafen, Kurfürsten, Könige. 1089–1918. – München, 2007.
4. Burkhardt C. A. H. Geschichte der sächsischen Kirchen- und Schulvisitationen / C. A. H. Burkhardt. – Leipzig, 1879.
5. Junghans H. Die Ausbreitung der Reformation von 1517 bis 1539 / H. Junghans // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin, 1989.
6. Junghans H. Martin Luther und Wittenberg / H. Junghans. – München; Berlin, 1996.
7. Karant-Nunn S. C. The Reality of Early Lutheran Education / S. C. Karant-Nunn // Lutherjahrbuch. – 1990. – 57. Jg.
8. Kirchner H. Reformationsgeschichte von 1532–1555/1566: Festigung der Reformation; Calvin; katholische Reform und Konzil von Trient / H. Kirchner. – Berlin, 1987.
9. Klueting H. Die Konfessionelle Zeitalter. 1525–1648 / H. Klueting. – Stuttgart, 1989.
10. Koch E. Ausbau, Gefährdung und Festigung der lutherischen Landeskirche von 1553 bis 1601 / E. Koch // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin, 1989.
11. Krumwiede H. -W. Zur Entstehung des landesherrlichen Kirchenregiments in Kursachsen und Braunschweig-Wolfenbüttel / H. -W. Krumwiede. – Göttingen, 1967.
12. Müller G. Visitationsakten als Geschichtsquelle / G. Müller // Deutsche Geschichtsblätter. – 1907. – Bd. VIII. – H. 11/12.
13. Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise / K. Pallas [Hg.]. – Halle, 1906–1908. – T. 1-3.
14. Rudersdorf M. Moritz (1541/47–1553) / M. Rudersdorf // Die Herrscher Sachsens – Markgrafen, Kurfürsten, Könige. 1089-1918. – München, 2007.
15. Schmidt H. R. Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert / H. R. Schmidt. – München, 1992.
16. Wartenberg G. Die Entstehung der sächsischen Landeskirche von 1539 bis 1559 / G. Wartenberg // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin, 1989.
17. Zeeden E. W. Das Zeitalter der Glaubenskämpfe / E. W. Zeeden. – Stuttgart, 1970.

УДК 94: 341.362.1(410) «1558/1603»

О призовом праве Англии во второй половине XVI в.

Пастушенко А. А.

Пастушенко А. О. Про призове право Англії у другій половині XVI ст. У статті досліджується одна з галузей правової системи Англії, яка насамперед стосувалася питань отримання та розподілу здобичі каперів. За результатами дослідження було з'ясовано, що призове право підлягало юрисдикції різних інстанцій, у залежності від місця звернення. При цьому ймовірно, що юридичні норми цієї галузі засновувалися на звичаях і римському праві, але змінювались під впливом прецедентів та указів королівської влади. Саме ці чинники зумовили регіональні відмінності у застосуванні норм призового права.
Ключові слова: капер, призове право, репресалія, адміралтейство, корсар.

Пастушенко А. О. О призовом праве Англии во второй половине XVI в. В статье исследуется отрасль правовой системы Англии, которая рассматривает вопросы получения и распределения добычи каперов. По результатам исследования, призовое право подчинялось юрисдикции разных инстанций, в зависимости от места обращения в суд. При этом вероятно, что юридические нормы отрасли основывались на обычаях и римском праве, но изменялись под влиянием прецедентов и указов королевской власти, что, на наш взгляд, причинило региональные отличия в применении призовых норм.
Ключевые слова: капер, призовое право, репрессалия, адмиралтейство, корсар.

Pastushenko A. A. About Prize-Law of England in second half of 16th cent. The branch of the English Law system, which relating to problems of plunder and distribution of privateers' prizes, has been investigated. It has been considered, that for 16th cent. cases was decided by courts with respect to territories of said courts. Probably the juridical norms originally have sources of Common law and Roman law, but for 16th century this norms were changed by precedents and declarations of the Crown.

Key words: privateer, Prize-law, reprisal, Admiralty, corsair.

В средневековой Англии физические лица, которые были ограблены на море, могли взять в суде специальное свидетельство, «letter of reprisal». Этот документ давал им право на насильственное возмещение убытков путем ограбления виновной стороны [1, с. 6]. С другой стороны, в делопроизводственной документации XVI в. встречается свидетельство с названием «letter of

marque» [21, р. 283], называемое У. Монсоном (1569–1643 гг.) также «letter of reprisal», чтобы «...брать и арестовывать всеми способами, на море или на суше, суда его (А. П. – короля) врага» [26, р. 17; 1, с. 6]. В русскоязычной историографии названия этих двух свидетельств переводят как репрессальное и каперское [2, с. 239; 1, с. 6]. Средневековое значение «reprisal», в русскоязычной традиции «право на возмездие», отвечает основной сути первого и, возможно, второго акта. В первой книге о законе войны (1582 г.) голландский юрист Бальтазар Айала писал, что «если разбойник или пират или другой из некой земли, либо кто иной совершит убийство или другое преступление или причинит по несправедливости ущерб и жертвы... в таких случаях захват легитимен» [30, р. 31]. Эту норму, видимо, следует относить к отрасли призового права.

В юридической традиции Англии уже в XIX в. выявляется термин «prize-law» [15, р. 1], дословно «призовое право». В начале XX в. он встречался в работах английского историка Р. Марсдена [16, р. 675-697]. Под термином подразумевалась целая отрасль морского права, рассматривающая различные отношения между субъектами вокруг добычи-приза, которые касались не только возмездия, но и вопросов распределения прибыли, юрисдикции, интерпретации правовых норм и т. д.

В отношении английского права при Елизавете I (1558–1603 гг.), после Р. Марсдена исследователи не раз обращались к этим вопросам, но касались преимущественно отдельных аспектов [12, р. 163-182; 14, р. 275-277; 23, р. 41-67; 24, р. 137-175]. Отсутствие обобщающих работ вызывает необходимость заполнить этот историографический пробел, начиная с настоящего исследования. Тем более, что в отечественной науке специальных трудов о Призовом праве Англии второй половины XVI в. еще не было.

Таким образом, целью настоящего исследования является характеристика призового права Англии второй половины XVI в. в комплексе его структурно-функциональных элементов. Это позволит осветить в целом правовой аспект каперства англичан и в перспективе осмыслить морскую правовую систему Англии при последних Тюдорах.

Проблема включает такие задачи, как освещение юридических источников призового права, юрисдикции и некоторых особенностей его функционирования во второй половине XVI в. Все перечисленное решается привлечением к исследованию ряда нарративных и судебно-следственных материалов.

Согласно протоколу Адмиралтейства от 1598 г., зашедшее в гавань судно-«капер» должно было в первую очередь принять на борт «вице-адмирала этого порта, или его представителя, и других государственных чиновников (publique officers) этого порта» [22, р. 43]. Они проводили «верную и точную инвентаризацию», тогда как «шесть честнейших жителей» оценивали стоимость добычи. Итоговый отчет

должен был подаваться в адмиралтейский суд в течении шести последующих недель. При этом в пользу Лорда-Адмирала отчислялась 1/10 от добычи капера [22, р. 43]. Такое положение повторяло изданный в 1586 г. указ верховного судьи Адмиралтейства Юлиуса Цезаря [22, р. 42-43]. Эти свидетельства не совпадают с мнением Е. В. Тарле о том, что капер сам производил «бухгалтерские исчисления» указанного процента [3, с. 122]. Хотя, вполне возможно, что такое правило имело место в землях вне юрисдикции Адмиралтейства. Так лорду-адмиралу никогда не подчинялись города «Пяти портов». Вслед за ними, по данным Р. Марсдена, за XV–XVI вв. из-под юрисдикции суда Адмиралтейства «освободились или просили освобождения» 17 городов, в их числе Дартмут, Саутгемптон и Уэймут, а также ряд крупных землевладельцев, среди которых были фавориты и родственники правящей династии [19, р. 472]. Р. Марсден видел причину этого в прецеденте данном «Пятью портами», Х. Л. Лэинг, а затем и Дж. Ф. Стикли, считали ею борьбу за сферы влияния между адмиралтейством и судами по общему праву (Common Law Courts) в XVI–XVII вв. [12, р. 179; 24, р. 141; 23, р. 47]. Едва ли можно оспаривать то, что в основе центробежных тенденций было желание местных собственников обогащаться процентом от каперства и другими доходными статьями Адмиралтейства [19, р. 477]. Примечательно, что в списках вице-адмиралов побережий и островов Англии есть известные покровители каперов и пиратов: сэр Джон Килигру в Корнуэлле (1577 г.), сэр Уолтер Рэли в Девоншире (1585–1600 гг.), сэр Джордж Кэри в Хэмпшире (1584–1585 гг.) [20, р. 739-740, 744].

В XVI–XVII вв. юрисдикции суда Адмиралтейства и Тайного Совета, а иногда судов по общим делам и даже частных лиц, подлежал широкий круг вопросов связанных с морской торговлей, «пиратством, призами и сражениями на море против врагов Англии в военное время, либо с репрессальными свидетельствами в годы номинального мира» [18, р. 70-71]. В эти инстанции обращались как жертвы каперского своеволия, так и сами каперы [9, р. 151; 22, р. 171, 173, 201, 205; 18, р. 75]. Дж. Ф. Стикли выделяет следующие виды распространенных дел: споры между иностранцами и англичанами из-за использования репрессальных свидетельств, споры из-за зарплат между нанимателями и матросами, споры в отношении чартерных соглашений между купцами и судовладельцами [23, р. 43]. М. Яброва особенно отмечает споры между лордом-адмиралом и капитанами, отказывающимися платить ему десятину [4, с. 86].

Для вынесения приговора обычно требовалось, как минимум, два независимых свидетеля, либо признание нарушителем своей вины [14, р. 225]. Как отмечает Р. Марсден, для виновных каперов основным наказанием в XVI–XVII вв. была конфискация «незаконных призов»,

что подтверждается протоколами Адмиралтейства и приговорами судов по общим делам [19, p. 469; 22, p. 171, 173, 201, 205; 5, p. 50, 144-145].

Уильям Монсон в главе, написанной им в 1605–1618 гг., сообщает, что адмиралтейский суд непосредственно подчинялся лорду-адмиралу и включал доктора по гражданскому праву, маршала, судебных исполнителей (*ministres of justice*), адвокатов, прокторов, цивилиста, лейтенанта и четырех главных офицеров военно-морского флота (*principal officers of Navy*) [28, p. 389].

Поскольку «призовое право» основывалось на обычном праве и прецеденте, как и вся законодательная система Англии, Тюдоры не считали нужным закреплять его каким-либо собственным нормативным актом. При этом на протяжении всего изучаемого периода сохранял силу свод морских обычаев, составленный в конце XIV в. в связи с учреждением Верховного суда адмиралтейства – «Черная книга адмиралтейства» [17, p. XIV; 6, p. 60-78].

Из сохранившихся норм этой книги самым ранним является «Книга Страшного суда» города Ипсвич (XII в.), основанная на законах Римской империи [25, p. VIII]. К последним восходит и главная часть «Черной книги...» – законы с острова Олерон, в Бискайском заливе, также датируемые XII в. Об этих законах с уважением отзывались такие известные каперы конца XVI в., как Уильям Монсон и Ричард Хокинс [27, p. 17-18; 29, p. 247]. Совпадение содержания указывает на тесную связь книги Адмиралтейства с кодексом консулата Барселоны [13, p. 75-106, 409-433]. Вероятно, будет неверным полагать, что нормы «Черной книги» с точностью выполнялись в конце XVI в., поскольку в некоторых вопросах, например, в описании наказаний и распределении добычи, они вступают в противоречие со свидетельствами нарративных источников, индивидуальных актов и ведомственной документации [11, p. 173-175; 10, p. 1-2]. В отношении «призового права» капитулы «Черной книги», как и кодекса консулата Барселоны, сводились к четырем положениям: 1) любые вражеские товары на дружественном корабле считаются призом; 2) при конфискации вражеских товаров на нейтральном судне, его капитану следует выплатить компенсацию, как если бы он доставил груз к первоначальному месту назначения; 3) собственность дружественной страны на вражеском судне призом не является; 4) морякам, захватившим вражеское судно и доставившим его в порт, следует выплатить компенсацию за перевозку товаров дружественной страны, как если бы эти товары были доставлены к первоначальному месту назначения [6, p. 63-64].

Уже по первому пункту этот кодекс XIV в. не всегда соответствовал реалиям Елизаветинского времени. Так, если в 1589 г., согласно анналам Уильяма Кэмдена, англичане захватили суда Ганзейской гильдии, поскольку те «везли военную амуницию врагу» [8, p. 10], то в королевской инструкции от 9 июля 1602 г. каперам предписывалось

«если вы встретите корабль союзников Ее Величества, нагруженный испанским железом или якорями, вы должны договориться с ними в дружественной манере», не прибегая к ограблению [26, p. 374]. Не находит подтверждение также пункт об оплате фрахта капитану нейтрального судна после изъятия у него товаров врага, когда речь заходит о каперстве в центральной, южной и западной Атлантике. В частности выполнение этого пункта не встречается ни в одном из известных нам показаний испанских и английских пленников, его также нет и в делопроизводственной документации Испании и Англии второй половины XVI в. Между тем в Средиземном море, как следует из показаний пострадавших французов и итальянцев, пункт об оплате фрахта выполнялся английскими авантюристами даже в начале XVII в. На один 1603 г. приходится сразу три таких случая [7, p. 1, 2, 4]. Так, например, житель Марселя Петро Мартини в своих показаниях от 29 марта 1603 г. писал «Если говорить правду мы не претерпели неприятностей, поскольку капитан обходился с нами хорошо, не тронул нашей частной собственности, более того он фактически уплатил мне за мой провоз». Вполне возможно, что такая разница между атлантическим и средиземным каперством во многом обязана специфической политике Испании и Португалией в отношении Западных и Восточных Индий, окончательно оформившейся Сарагосским договором 1529 г. По этой системе все иностранные корабли к западу и востоку от намеченных Испанией и Португалией линий (в 350 лигах от островов Зеленого мыса) считались пиратскими – «любой, кто будет найден за упомянутой линией будет захвачен капитаном, капитанами или народом... и будет допрошен, покаран и наказан упомянутыми капитанами как корсар и нарушитель мира» [31, p. 191], тем самым создавалась зона, в которой не действовали традиционные нормы каперства, и, вероятно, иностранные авантюристы с этим выгодным для них прецедентом соглашались, хотя и продолжали считать себя каперами, заявляя принцип – «пираты это те, кто грабит на морях без разрешения от их правителей» [29, p. 318].

Итак, призовое право Англии основывалось на обычае и римских законах. Последние указывают на то, что нормы этой отрасли сформировались под влиянием средиземноморской правовой традиции. Также отметим, что в Англии XVI в. продолжалось ослабление суда адмиралтейства в его влиянии на призовую сферу правовых отношений. Возможно, причиной этому был «сепаратизм» судов по общим делам. С другой стороны английский абсолютизм иногда изменял нормы призовой отрасли, приспособив ее к политическим и экономическим реалиям. Вероятно, политика Испании в отношении Индий также стала одной из причин возникновения новых прецедентов в толковании каперами указанных норм и, как следствие, выделения особой западно-атлантической зоны.

Примечания

1. Губарев В. К. Пираты Карибского моря: жизнь знаменитых капитанов / В. К. Губарев. – М., 2009.
2. Сидорченко В. Ф. Морское пиратство / В. Ф. Сидорченко. – СПб., 2004.
3. Тарле Е. В. Очерки истории колониальной политики западноевропейских государств (конец XV – начало XIX в) / Е. В. Тарле. – М.; Л., 1965.
4. Яброва М. М. Очерки истории колониальной экспансии Англии в эпоху первоначального накопления капитала / М. М. Яброва. – Саратов, 1966.
5. Books of Examinations and Depositions, 1570–1594 / Ed. by P. Studer, H. W. Gidden; Transcrib. by G. H. Hamilton. – Southampton, 1914.
6. Bower G. Private Property on the High Seas / G. Bower // The American Journal of International Law. – 1919. – Vol. 13. – № 1.
7. Calendar of State Papers and Manuscripts, relating to English Affairs, existing in the Archives and Collections of Venice and in other Libraries of Northern Italy / Ed. by H. F. Brown. – L., 1900. – Vol. 10.
8. Camden W. The Historie of the most renowned and victorious Princesse Elizabeth, late Queen of England / W. Camden. – London, 1630.
9. Descriptive Catalogue of the Charters, Minutes, Books and other Documents of the Borough of Weymouth and Melcombe Regis / Ed. by H. J. Moule. – Weymouth, 1883.
10. Documents Relating to Law and Custom of the Sea / Ed. by R. G. Marsden. – L., 1915. – Vol. 1.
11. Fury Ch. A. Tides in the Affairs of Men: the Social History of Elizabethan Seamen, 1580–1603: a Thesis for the Degree Doctor of Philosophy / Ch. A. Fury. – Hamilton, Ontario, 1998.
12. Laing H. L. Historic Origins of Admiralty Jurisdiction in England / H. L. Laing // Michigan Law Review. – 1946. – Vol. 45. – № 2.
13. Libro del Consulado del Mar / Ed. A. Capmany. – Barcelona, 1965.
14. Loades D. M. The Tudor Navy: an administrative, political, and military history / D. M. Loades. – L., 1992.
15. Lushington G. A Manual of Naval Prize Law / G. Lushington. – Butterworths, 1866.
16. Marsden R. G. Early Prize Jurisdiction and Prize Law in England / R. G. Marsden // The English Historical Review. – 1909. – Vol. 24. – № 96.
17. Marsden R. G. Introduction // Documents Relating to Law and Custom of the Sea / Ed. by R. G. Marsden. – L., 1915. – Vol. 1.
18. Marsden R. G. The High Court of Admiralty in Relation to National History, Commerce and the Colonisation of America. A. D. 1550–1650 / Marsden R. G. // Transactions of the Royal Historical Society, New Series. – 1902. – Vol. 16.
19. Marsden R. G. The Vice-Admirals of Coast / R. G. Marsden // The English Historical Review. – 1907. – Vol. 22. – № 87.

20. Marsden R. G. The Vice-Admirals of Coast / R. G. Marsden // The English Historical Review. – 1908. – Vol. 23. – № 92.
21. Randolph to Cecil // Calendar of State Papers: Foreign Series, of the Reign of Elizabeth, 1560–1561. – L., 1865.
22. Select Pleas in the Court of Admiralty. The High Court of Admiralty - (A. D. 1547–1602) / Ed. by R. G. Marsden. – L., 1897.
23. Steckley G. F. Collisions, Prohibition, and the Admiralty Court in Seventeenth-Century London / G. F. Steckley // Law and History Review. – 2003. – Vol. 21. – № 1.
24. Steckley G. F. Merchants and the Admiralty Court during the English Revolution / G. F. Steckley // The American Journal of Legal History. – 1978. – Vol. 22. – № 2.
25. The Black Book of the Admiralty / Ed. by T. Twiss. – L., 1873. – Vol. 2.
26. The Naval Tracts of Sir William Monson in Six Books / Ed. by M. Oppenheim. – L., 1902. – Vol. 2.
27. The Naval Tracts of Sir William Monson in Six Books / Ed. by M. Oppenheim. – L., 1913. – Vol. 3.
28. The Naval Tracts of Sir William Monson in Six Books / Ed. by M. Oppenheim. – L., 1913. – Vol. 4.
29. The Observations of Sir Richard Hawkins // The Hawkins' Voyages during the Reigns of Henry VIII, Queen Elizabeth, and James I / Ed. by C. R. Markham. – L., 1878.
30. Three Books on the Law of War and on Military Discipline by Balthazar Ayala. – Washington, 1912. – Vol. 1.
31. Treaty between Spain and Portugal, concluded at Saragossa, April 17, 1529 // European Treaties / Ed. by F. G. Davenport. – Washington, 1917.

УДК 904: 726.54 (477.75) «05/12»

Еще раз о базилике Крузе в византийском Херсоне

Сорочан С. Б.

Сорочан С. Б. Ще раз про базилику Крузе в візантійському Херсоні.

У статті розглядається літургичний устрій базилики № 7 у візантійському Херсоні та археологічні матеріали про її архітектуру й дату будівництва. Дослідження дозволяє стверджувати, що храм відноситься до пам'яток типу меморіїв-мартиріїв і був побудований десь у середині VI ст. або в останній третині століття, коли склалася служба Великого й Малого виходів. Допущення щодо будівництва храму в IV–V ст. слід визнати невірними. Ця церква не могла бути однією з найранніших

християнських будівель міста. Вона входить до кола великих будівельних процесів Херсону другої половини VI–першої половини VII століть у період так званого “будівельного буму”.

Ключові слова: базиліка, літургичний устрій, Херсон, Візантія.

Сорочан С. Б. Еще раз о базилике Крузе в византийском Херсоне. В статье рассматривается литургическое устройство базилики № 7 в византийском Херсоне и археологические материалы о ее архитектуре и дате строительства. Исследование позволяет утверждать, что храм относился к памятникам мемориям-маририям и был построен около середины VI в. или в последней трети столетия, когда сложилась служба Большого и Малого выходов. Предположения о строительстве храма в IV–V вв. следует признать неверными. Эта церковь не могла быть одной из самых ранних христианских построек города. Она входит в число больших строек Херсона второй половины VI–первой половины VII столетий в период так называемого “строительного бума”.

Ключевые слова: базилика, литургическое устройство, Херсон, Византия.

Sorochan S. B. Once more about the bazylic of Kruze in Byzantian Cherson. The article considers the liturgical system of the bazylic № 7 in Byzantian Cherson and archaeological materials on its architecture and date of construction. The research allows to approve, that the temple concerned to monuments of memoryal-martyrial and was constructed about middle VI centuries or in the last third VI centuries, when there was a liturgical service of Large and Small outputs. The assumptions of construction a temple in IV–V centuries are necessary to recognize incorrect. This church could not be one of the earliest christian constructions of the city. It is included into number large constructions of Cherson second half VI–first half VII centuries during maximum building activity.

Key words: bazylic, liturgical system, Cherson, Byzantium.

Базиліка Крузе, названа так імени легендарного раскопщика, Н. Крузе, належить к числу византийских памятников Херсона, історія відкриття, а, значить, і вивчення якого насчитує вже около двохсот лет. Не вдаваясь в історіографію вопроса, следует отметить, что в ней невозможно найти объяснения особой архитектуры этого храма с большой триконхальной апсидой и точной датировки сооружения. Вместе с тем по давней, прочно укоренившейся традиции повелось утверждать, иногда со ссылками на сирийские памятники и подчеркивание единства триконхальной апсиды, что это “...одна из самых ранних христианских церквей, построенных в Херсонесе”, то есть она не позже V в. [ср.: 18, с. 190; 19, р. 112; 7, с. 79]. Однако имеющиеся и появившиеся новые археологические, строительные материалы, а также анализ их литургический организации [ср.: 20] заставляют в этом усомниться.

Такому анализу и будет посвящена настоящая статья, которая не ставит задачей подробное описание и воссоздание истории раскопок памятника, а лишь делает акцент на его атрибуции, основаниях для датировки и некоторых особых деталях устройства, пристальное внимание к которым может оказаться полезным для последующих исследователей.

Базиліка Крузе (№ 7 по списку Императорской Археологической комиссии) с большим, высоким двухступенчатым синтроном в массивной, просторной апсиде с конхами по бокам поначалу была разделена на три нефа по две или три колонны в каждом ряду и сложена из крупных притесанных квадров на известковом растворе. Местами для ровности между камнями проложен мелкий щебень, а зачистка периметра базилики в 1999 г. обнаружила большое количество обломков кирпичей размерами 25,0–25,5 x 13,5–14 x 3,1–3,2 см, в том числе с остатками строительного известкового раствора [4, с. 233]. Уже Д. В. Айналов обратил внимание, что это “...та же кладка, которая известна в Уваровской базилике, в устройстве ее боковых стен” [1, с. 70]. Это же отметил А. Л. Якобсон, писавший, что дату базилики может указать кладка из больших, хорошо тесаных блоков известняка, “очень близкая по своей системе к кладке Северной, Западной и других базилик” [18, с. 188, рис. 92, 93], тогда как ныне появляется все больше оснований считать временем массового строительства этих базилик не V в., а вторую половину VI–первую половину VII вв. [подр. см.: 9, с. 680–1030]. О богатом украшении интерьера архитектурного памятника мраморными деталями свидетельствуют пол из мраморных плит, капители, карнизы, обломки алтарной преграды и изображение голубя [1, с. 67–70; 18, с. 188–190; 23, S. 69]. Нартекс имел здесь двоякую роль – служил местом для глубоких, выдолбленных под полом, в скале и частично достроенных из камня гробниц “привилегированных верующих”, желавших быть погребенными ad sanctos (уже одно это обстоятельство должно указывать на наличие св. мощей, которые стало принято устраивать к VII в. непосредственно под престолом храма) [ср.: 24, р. 233–239], а также предназначался для оглашенных, наказанных, кающихся самого низкого разряда – “плачущих”, то есть отлученных от полного церковного общения за те или иные прегрешения, и для прочих групп верующих (“слушающих”, “припадающих”), которые не могли присутствовать на литургии Евхаристии [см.: 2, с. 38–41]. Позже здесь могли отправлять крещения, погребальные и поминальные службы.

Сооружение явно доминировало в ХСІХ квартале, на перекрестке двух улиц на южной оконечности высокого мыса, над входом в Карантинную бухту, где находился порт. Это подчеркивают все исследователи. Оно имело почти квадратные пропорции (17,8 x 25,5 м), вытянутую алтарную часть (до 7 м), центральную апсиду диаметром 6 м и боковые конхи диаметром по 3 м, узкие боковые нефы длиной 10,5 м и шириной 2,9 м (левый) и 2,7 м (правый), стены толщиной 1,25–

1,5 м, особливо массивные в апсиде, с усиленным фундаментом [4, с. 236, рис. 3]. Такие укороченные пропорции, при которых ширина наоса превосходит его длину, присущи, главным образом, сводчатым базиликам, как это видно на примере Сопиетской базилики (Западная Грузия, первая половина VI в.), внутреннее пространство которой делилось тремя парами столбов, поддерживавших своды, а не деревянные стропила, как полагал А. Л. Якобсон [5, с. 162-174; ср.: 18, с. 188]. Перед входом в нартекс были устроены две вырубленные в скале ступеньки, по которым в храм можно было попасть по улице, ведущей снизу, из портового района. Впрочем, в ранневизантийский период, как указывают следы цемянкового раствора этого времени, улица оказалась перегорожена и превратилась в здание, от которого хорошо сохранился восточный угол, ближайший к храму.

К. К. Косцюшко-Валюжинич невнятно упомянул о каком-то более древнем здании, находившемся на месте базилики Крузе. “Храм, – писал он, – по-видимому, построен на месте древнего сооружения, быть может из того же камня, так как такие же плиты, какие находятся в стене храма, видны в постройке, которую храм как будто перерезал”, но исследования, ведущиеся здесь с 1998–1999 гг., не позволили обнаружить ее явственных следов [6, л. 13; 8, с. 10; 4, с. 237]. В раннее средневековье вокруг базилики находилась, видимо, площадь, которая была застроена только в позднее средневековье, поскольку направление базилики резко расходится с планом этой застройки, подходящей к базилике впритык и под острым углом. Примечательно, что одинаковый азимут ориентации – 73,5° – она имеет лишь с одним херсонским храмом – загородным крестовидным храмом Влахернского монастыря пресвятой Богородицы Девы Марии, воздвигнутым, скорее всего, в середине–второй половине VI в. [15, л. 24; 10, с. 211-232; 11, с. 158-168].

К сожалению, монетные находки – золотая монета Гонория, бронзовые монеты Феодосия I, Аркадия, Льва I, после которых следуют монеты Василия I, Романа I, Льва VI, Романа II, Константина X, Никифора Фоки, все долгое время находившиеся в обращении, едва ли могут помочь в установлении временных границ функционирования этого сооружения [6, л. 16; 8, с. 10]. Более информативны обнаруженные при расчистке кладок единичные фрагменты амфор, поздней краснолаковой посуды со следами известкового раствора [см.: 4, с. 233, 235]. Эти материалы датируются в пределах V–VII вв., но никак не IV–V вв. То же самое подтверждают предварительные результаты раскопок, предпринятые сотрудником Национального заповедника “Херсонес Таврический” С. А. Ушаковым в 2005–2008 гг. Керамический материал, извлеченный из культурного слоя, на котором была выстроена базилика, и из фундамента ее правого нефа, не может быть ранее второй половины V–середины VI вв. Материал этого же времени, начала VI в. и даже несколько более поздний, вплоть до середины–второй половины VI в.

(фокейской поздней краснолаковой керамики и особенно фрагменты амфор типа “Газа”, “Carotte” с рифлением стенок “набегающая волна”) оказался в засыпи между вырубными могилами в нартексе [14, с. 293, рис. 5, 8-12; ср.: 27, с. 244, 247]. Следовательно, базилика была возведена никак не ранее начала VI в., а скорее, во время близкое к середине или даже третьей четверти VI в., и, значит, открывает или, во всяком случае, совершенно определенно вписывается в череду основных строек города второй половины VI–первой половины VII вв. Опубликование этих находок может наконец поставить точку в затянувшемся споре о времени сооружения храма.

Крипта из восьми прямоугольных, ящикообразных могил, высеченных в скале, отчасти доложенных камнем и расположенных в ряд, судя по постепенно сложившейся в Херсоне практике захоронений в самом городе, была сооружена не ранее VII–VIII вв. (едва ли есть основание датировать эти могилы-кмитирии с массой хаотично лежавших костяков по попавшей примеси в виде немногочисленного керамического материала V–VI вв. [16, с. 13, 15-16; ср.: 14, с. 306]). Но в любом случае она имела отношение к раннему периоду храма, строительство которого вполне могло произойти около середины–третьей четверти VI в., в числе первых самых больших базилик Херсона – Восточной, Западной, “базилике на холме”, “базилике в базилике”, базилике на агоре, тогда как остальные 12 гробниц, в том числе плитовые, с аркосолией и наружные, с многоярусными захоронениями были сооружены одновременно с позднейшей переделкой базилики, когда были устроены боковые стены на месте колоннад и заложены боковые двери у двух усыпальниц [8, с. 10]*.

Поскольку сооружения с триконхальной апсидой довольно часто являлись мартириями, мемориями, поминальными храмами, связанными с культом мучеников, заслуживает внимания предположение И. А. Завадской, что такой же характер имели аналогичные херсонесские сооружения [25, с. 268; 26, с. 54]†. Главная апсида с синтроном являлась пресвитерием, тогда как боковые экседры могли служить диаконником и професисом – местом для приношений и одновременно местом отхода процессии Большого Выхода [4, с. 237]. Если это так, базилика была сооружена все же не ранее последней трети

* 20-я могила была раскопана в 1998 г. Она была сложена из плит (2,25 x 0,85 x 0,55 м), обложена по верхней кромке фрагментами соленов IX–X вв., имела сверху аркосолию с фресковой росписью и редкий естественный материал преимущественно XI–XIII вв. [4, с. 238-244, рис. 4-9]. Еще несколько таких же могил добавили раскопки С. А. Ушакова в 2005–2007 гг.

† В византийском Херсоне кроме базилики “А” (1904 г.) к таковым относилась подземный уровень гробничной церкви – мартирия в квартале III рядом с главной продольной улицей. Обращает внимание, что эти памятники возникли не ранее конца VI в.

VI в., когда стала распространяться практика литургической службы двойного выхода – Большого и Малого. Последний связывали с таинством благовещения [3, с. 368; 17, с. 159]. Согласно пояснениям “Мистагогии” Максима Исповедника (ум. 662 г.), во время архиерейской литургии вход епископа в храм верных (naos), когда в процессии несли крест и Евангелие, чтобы возложить их на аналой, считали символом прихода Спасителя в мир, тогда как вход епископа в алтарное святилище (bema) к седалищу в апсиде символизировал вознесение Господа на небо [17, с. 112-113]. Это же подтверждают литургические комментарии Патриарха Германа (715–730, ум. 733 г.): “Вход с Евангелием свидетельствует о приходе Божьего Сына и Его входе в этот мир” [17, с. 146]. Схождением же на епископский трон в апсиде и сидением на нем указывали на то, что “Сын Божий поднял над всеми царствами, силами и властями смертное тело, которое принял, и ягненка, которого взял на плечи, то есть Адамов род, что символизирует омофор, и принес их Богу Отцу” [17, с. 146]. Малый выход был связан с вынесением Евангелия из диаконика, а Большой – со Святыми Дарами из жертвенника, обычно, внутренней пристройки рядом с центральной апсидой [21, р. 211; 13, с. 90-92]. Ныне проскомидия совершается в алтаре с закрытыми дверями, при задернутом занавесе. Это символизирует первые годы жизни Христа, которые тоже были незримы народу. Но в херсонских храмах, в том числе и базилике Крузе, алтарь отделялся от нефов невысокой алтарной преградой – канкелой и “сохранить” тайну приготовления Даров можно было только в том случае, когда проскомидия совершалась в отдельном помещении. Северная конха базилики подходила для этого. Однако далеко не все херсонские храмы обладали такими архитектурными особенностями, следовательно, приготовление Св. Даров могло осуществляться и при прихожанах, что в определенной степени соответствовало раннесредневековой традиции, еще не в полной мере отделившей паству от участия в богослужении. Впрочем, надо учесть вероятность и еще одного, более подходящего и простого варианта объяснения: триконхи могли быть связаны с необходимостью иметь место для хоров во время Божественной литургии, то есть играли роль боковых апсид-певниц для псалмов, тогда как по центру располагался престол, символизирующий трон Христа [22, р. 90-92]. В любом случае, нет достаточных оснований утверждать раннюю дату сооружения этой базилики, которая вполне может укладываться в ряд больших начинаний “строительного бума” в византийском Херсоне второй половины VI – первой половины VII вв. [подр. см.: 12, с. 266-272].

Примечания

1. *Айналов Д. В.* Развалины храмов / Д. В. Айналов // Памятники христианского Херсонеса. – М., 1905. – Вып. 1.

2. *Вениамин.* Новая скрижаль / Вениамин. – М., 1992. – Т. 1.
3. *Гийу А.* Византийская цивилизация / А. Гийу. – Екатеринбург, 2005.
4. *Золотарев М. И.* Раскопки т.н. “базилики Крузе” в Херсонесе (Украинско-австрийский проект) / М. И. Золотарев, Д. Ю. Коробков, С. В. Ушаков, Р. Пилленгер, А. Пюльц // X. сб. – 2003. – Вып. 12.
5. *Леквинадзе В. А.* Гангидская базилика / В. А. Леквинадзе // СА. – 1970. – №3.
6. *Отчет за 1891 г.* Раскопки в Херсонесе в пределах городских стен // Архив НЗХТ. – Д. № 2.
7. *Ранневизантийские* сакральные постройки Херсонеса Таврического / Под ред. А. Б. Бернацки, Е. Ю. Клениной, С. Г. Рыжова. – Poznan, 2004.
8. *Раскопки в Таврической губернии 1) В Херсонесе* // ОАК за 1891 г. – СПб., 1893.
9. *Сорочан С. Б.* Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина VII вв.). Очерки истории и культуры / С. Б. Сорочан. – Харьков, 2005. – Ч. 2.
10. *Сорочан С. Б.* К вопросу о датировке и интерпретации херсонского загородного монастыря Богоматери Влахернской / С. Б. Сорочан // X. сб. – 2004. – Вып. 13.
11. *Сорочан С. Б.* К вопросу о датировке раннего и позднего храма Богоматери Влахернской в византийском Херсоне / С. Б. Сорочан // Lauea. К 80-летию проф. В. И. Кадеева. – Харьков, 2007.
12. *Сорочан С. Б.* Об источниках финансирования и причинах “архитектурного бума” в византийском Херсоне конца VI – начала VII вв. / С. Б. Сорочан // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура. Материалы междунаrod. науч.-практ. конф. / Под ред. проф. В. А. Шаповалова. – Белгород, 2004. – Ч. 1.
13. *Тафт Р. Ф.* Византийский церковный обряд / Р. Ф. Тафт. – М., 2000.
14. *Ушаков С. В.* Когда были сооружены могилы в нартексе базилики “Крузе” в Херсонесе? / С. В. Ушаков // С. сб. – 2010. – Вып. 4.
15. *Фирсов Л. В.* Ориентировка средневековых храмов Херсонеса Таврического. 1973 г. / Л. В. Фирсов // Архив НЗХТ. – Д. № 868.
16. *Фомін М. В.* Поховальна традиція та обряд у візантійському Херсоні (IV–X ст.) / М. В. Фомін: Автореф. дис. ... канд. іст. наук; 07. 00. 02 – всесвітня історія / Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2010.
17. *Шульц Г. Й.* Візантійська літургія: Свідчення віри та значення символів / Г. Й. Шульц. – Львів, 2002.
18. *Якобсон А. Л.* Раннесредневековый Херсонес / А. Л. Якобсон // МИА. – 1959. – № 63.
19. *Crimean Chersonesos: City, Chora, Museum, and Environs* / Ed. by G. R. Mack, J. C. Carter. – Austin, Texas USA, 2003.
20. *Kieckhefer R.* Theology in Stone: Charch Architecture From Byzantium to Berkley / R. Kieckhefer. – New York, 2003.

21. Krautheimer R. Early Christian and Byzantine Architecture / R. Krautheimer. – Harmondsworth, 1975.
22. Ousterhout R. Master Builders of Byzantium / R. Ousterhout. – Princeton, N. J., 1999.
23. Pülz A. Die frühchristlichen Kirchen des taurischen Chersonesos (Krim) / A. Pülz // Mitteilungen zur christlichen Archäologie. – Wien, 1998. – Bd. 5.
24. Sodini J. -P. Les “tombes privilegiees” dans L’Orient Chretien (a l’exception du diocese d’Egypte) / J. -P. Sodini // L’inhumation privilegiee du IVe au VIIIe siecle en Occident. Actes du Colloque tenu a Creteil les 16-18 mars 1984 / Ed. Y. Duval, J. -Ch. Picard. - Paris, 1986.
25. Завадська І. А. О походженні християнської архітектури ранневизантийського Херсонеса / І. А. Завадська // МАИЭТ. – 2001. – Вып. 8.
26. Юрочкин В. Ю. Церковная история Херсонеса V в. / В. Ю. Юрочкин, А. В. Джанов // Церковная археология Южной Руси. – Симферополь, 2002.
27. Ушаков С. В. Базилика “Крузе” в Херсонесе: результаты исследований 2005–2008 гг. // СУМБОЛА. Античный мир Северного Причерноморья. Новейшие находки и открытия. – М.; К., 2010. – Вып. 1.

УДК 94(37)“-00”

«Традиціоналізм» і «республіканізм» в пропаганді Октавіана напередодні Актийської битви

Токарев А. Н.

Токарев А. М. «Традиціоналізм» та «республіканізм» у пропаганді Октавіана напередодні Актийської битви. У статті розглядається поширена в історіографії думка, згідно якої Октавіан виграв боротьбу за суспільну думку наприкінці 30-х рр. до н.е., спираючись на «республіканізм». Автор вказує, що пропагандистські акції Августа, засновані на традиційних римських цінностях, були спрямовані на створення образу вдалого полководця і мудрого політика, який відстоює інтереси Італії та Рима. Октавіан взагалі не використовував гасла прихильників *libera res publica*. Навпаки, його прихильники у своїй діяльності час від часу спиралися на традицію «популярів».

Ключові слова: другий триумвірат, пропаганда Октавіана, «традиціоналізм», «республіканізм».

Токарев А. Н. «Традиціоналізм» і «республіканізм» в пропаганді Октавіана напередодні Актийської битви. В статті розглядається поширена в історіографії точка зору, згідно якої Октавіан виграв боротьбу за суспільне мнєння в кінці 30-х рр. до н.е., спираючись на «республіканізм». Автор вказує на те, що пропагандистські акції Августа, засновані на традиційних римських цінностях, були спрямовані на створення образу удачливого полководця і мудрого політика, що стоїть на захисті інтересів Італії та Рима. Октавіан взагалі не використовував лозунги приверженців *libera res publica*. Навпаки, його сторонники в своїй діяльності з часом опиралися на традицію «популярів».

Ключові слова: другий триумвірат, пропаганда Октавіана, «традиціоналізм», «республіканізм».

Tokarev A. N. «Traditionalism» and «republicanism» in Octavian’s propaganda before the battle at Actium. The article is devoted to the criticism of the common view in a modern historiography, that Octavian has won struggle for the public opinion at the end of 30-th years B. C., relying upon «republicanism». The author states, that the propaganda actions of Augustus, based on the traditional Roman values, have been directed on the creation of an image of the successful commander and the wise politician, who was on guard of an interests of Italy and Rome. Octavian didn’t use slogans of adherents of the *libera res publica*. On the contrary, his supporters were from time to time guided by a tradition of the *populares*.

Key words: second triumvirate, Octavian’s propaganda, «traditionalism», «republicanism».

Кінець 30-х рр. до н.е. ознаменувався ожесточеною боротьбою за суспільне мнєння між двома триумвірами – Октавіаном і М. Антонієм, стрімливимися до єдиної влади в Римі. Ці події знайшли своє найбільше відображення в повідомленнях таких античних авторів, як Аппіан, Светоній, Плутарх, Діон Кассій, а також в епіграфічних і археологічних джерелах. В історіографії, незважаючи на те, що пропагандистській боротьбі Октавіана і М. Антонія присвячено велика кількість наукових робіт, уже досить давно встановилася точка зору, згідно якої спадкоємець диктатора завойовував суспільне мнєння, використовуючи «республіканські» лозунги, які викликали великий резонанс в римському суспільстві [напр., 8; 21а]. Однак, на наше мнєння, ключовим моментом в розумінні змін, що відбулися в ідеології цього часу, є постановка проблеми про співвідношення «республіканізму» і «традиціоналізму» в пропаганді молодшого Цезаря в 35–31 рр. до н.е.

Рассмотрим «республиканские» акции, приписываемые Октавиану. Я. Ю. Межеричкий заявляет, что «приобрести доверие гражданского населения Италии... можно было, прежде всего, зарекомендовав себя приверженцем “республиканских”, исконно римских традиций, завоевав авторитет удачливого военного вождя, стремящегося к гражданскому миру и процветанию “народа”. Именно такие, пропагандистские цели и ставились, прежде всего, перед иллирийскими походами (35–33 гг. до н. э.)» [8, с. 159]. Здесь налицо смешение понятий «республиканизма» и «традиционализма». Исследователь подменяет традиционные представления, характерные для всех римских политических группировок, идеологическими представлениями сторонников *libera res publica*. Таким образом можно заподозрить в «республиканизме» и М. Антония, которого Я. Ю. Межеричкий всячески «обвиняет» в склонности к «монархизму». Ведь этот триумвир в то же время организовал целых два военных похода против парфян. Конечно, можно указать, что парфянская кампания была авантюрой, тогда как Иллирия расположена рядом с Италией, и замирение беспокойных соседей было делом государственной важности. Именно так поступил Октавиан. По словам Аппиана, «сын божественного», подчинив Иллирию, в противоположность бездействию М. Антония, доложил сенату, что он умиротворил Италию, освободив ее от народов, с которыми трудно бороться и которые часто ее беспокоили (App., V. Hist., 16). Однако стоит напомнить, что вначале Октавиан планировал грандиозную экспедицию против Британии (Dio Cass., XLIX, 38), которая выглядела не менее авантюрой, чем парфянская кампания.

Настоящей целью Октавиана было укрепление собственного престижа как победоносного полководца в глазах ветеранов и гражданского населения [6, с. 141; 30, S. 51]. Ф. Гардтгаузен и Н. А. Машкин отмечают, что до этого младший Цезарь вел только гражданские войны, и это была его первая внешнеполитическая кампания [7, с. 270; 16, S. 317]. Дж. Картер указывает на еще один немаловажный момент: Октавиану нужно было занять огромное количество легионов, рассчитывавших на постоянные раздачи подарков с его стороны [14, p. 152; см. также: 7, с. 270; 34, S. 282]. Иллирийский поход должен был принести необходимые для этого средства [34, S. 282].

Заявления полководца о том, что он «умиротворял» племена варваров и действовал в интересах римской *civitas*, были совершенно традиционными для римской практики и никакого отношения к «республиканизму» не имели. Для примера сравним действия Юлия Цезаря и Октавиана. Последний, стараясь преувеличить личные заслуги, превратил доклад сенату о своих военных действиях против иллирийцев в подробный каталог покоренных племен, подчас упоминая совершенно неизвестные и незначительные названия [6, с. 141; 34, S. 282]. То же мы

встречаем и в действиях Юлия Цезаря, которого вряд ли можно записать в «республиканцы» во время его галльских войн. Мало того, Цицерон в речи о консульских провинциях полностью одобряет успехи полководца с позиции «патриота»: «Так неужели я могу быть недругом тому, чьи донесения, чья слава, чьи посланцы изо дня в день радуют мой слух новыми названиями племен, народов, местностей? Поверьте мне, отцы-сенаторы... я горю неимоверной любовью к отечеству... Это мое исконное и неизменное отношение к государству мирит и снова соединяет меня с Гаем Цезарем и восстанавливает добрые отношения между нами» (Cic., Pro Marc., 9, пер. В. О. Горенштейна).

Некоторые исследователи видят «республиканские» черты также и в эдилитете М. Агриппы. По их мнению, широкомасштабная строительная деятельность ближайшего соратника Октавиана в 33 г. до н. э., пышные зрелища были составляющей частью более масштабной политики, подчеркивавшей лояльность младшего Цезаря к старой «республике» [Напр., 8, с. 159]. В частности, якобы только Октавианом уделялось большое внимание «национальной» религии. Исследователь указывает, что к этому времени *divi filius* был членом нескольких жреческих коллегий. В то же время восстанавливались древние храмы и запрещались азиатские, сирийские и египетские культы, и именно в этом русле следует рассматривать высылку М. Агриппой магов из Италии [8, с. 160].

Однако, с нашей точки зрения, это слишком упрощенный взгляд на рассматриваемые события. Во-первых, эдилитет Агриппы никак не вкладывается в рамки «республиканизма». Дело в том, что в римской республиканской практике сложилась четкая система занятия магистратур: эдил–претор–консул, а молодой полководец уже был и претором, и консулом. Таким образом, его избрание эдилом – это грубое нарушение традиционной практики [30, S. 60; 35, p. 83]. Вообще, эдилитет Агриппы скорее следует сравнить с поведением «популяр» Поздней республики, чем с действиями сторонников *libera res publica*. Во-вторых, М. Антоний также входил в состав различных жреческих коллегий, постоянно использовал сакральные символы в чеканке своих монет [7, с. 214; 17, p. 249–250; 30, S. 12, 22], а М. Лепид и вовсе был великим понтификом. В-третьих, восстановлением древних храмов занимались и «антонианцы» [14, p. 177; 21, S. 410; 30, S. 60–61; 31, p. 241; 37, p. 65–69]. В 34–32 гг. до н. э. Г. Сосий восстановил храм Аполлона Врача и украсил его шедеврами греческой живописи и скульптуры [13, S. 409; 26, p. 15–16; 33, S. 139]. В этой связи Ф. В. Шипли констатирует, что «в это время в Риме шла ожесточенная борьба за общественное мнение между друзьями Октавиана и агентами М. Антония. То, что Октавиан строил новый храм Аполлона на Палатине, было достаточной причиной для “антонианцев” восстановить старый храм с его 400-ми годами религиозной традиции, чтобы попытаться возместить любое религиозное преимущество, которое мог бы получить Октавиан» [29, p. 27, note 3]. Ф. Инар добавляет к этому

тот факт, что оформление храма Аполлона, восстановленного Г. Сосием на средства от триумфа над Иудеей не соответствовало восточному триумфу, а было оформлено в традиционном римском стиле [19, p. 57-72; 20, p. 332; ср.: 23, S. 121-136; см., однако: 28, p. 64]. Исследователь указывает на то, что в это время культ Аполлона являлся предметом напряженного соперничества между триумвирами. Показательно, что Октавиан «выкупил» этот храм у Сосия, сохранив ему жизнь после битвы при Акции [19, p. 57-72; 20, p. 332]. В-четвертых, высылка магов и астрологов из Италии связана, по справедливому мнению З. Явеца, с ожесточенной пропагандистской борьбой между триумвирами [36, p. 90; ср.: 12, с. 128 слл.; 27, p. 135]. В конце 40-х – начале 30-х гг. до н. э. большое распространение получила магическая литература, во многом оппозиционная Октавиану, поэтому действия Агриппы, который перед началом столкновения с М. Антонием стремился ликвидировать любые проявления оппозиции, выглядят абсолютно логичными [1, с. 99; 4, с. 186; 5, с. 96; 7, с. 271; 15, p. 176-177; 32, p. 89].

Еще одной «республиканской» акцией младшего Цезаря Я. Ю. Межеричский считает строительство мавзолея в конце 30-х гг. до н. э. [8, с. 319-323]. Он полагает, что мавзолей должен был стать «республиканским» патриотическим ответом на желание М. Антония быть похороненным в Александрии. В своих выводах исследователь опирается на мнения К. Крафта и П. Цанкера. К. Крафт, справедливо критикуя предыдущих исследователей, которые видели в создании этого здания проявление монархизма Октавиана [7, с. 602; 24, p. 57-58; 25, p. 370 sqq; 26, p. 332; 31, p. 305, 522; ср.: 21, S. 412, Anm. 120], считает, что строительство мавзолея было связано с пропагандистской борьбой триумвиров. В 32 г. до н. э. племянник Юлия Цезаря незаконно обнародовал завещание М. Антония, в котором тот якобы сообщал о передаче римских территорий в собственность Клеопатры и ее детей [см.: 11, с. 100 слл.] и о своем желании быть похороненным в Александрии, что сторонники младшего Цезаря считали доказательством намерения М. Антония перенести столицу в Египет. В ответ Октавиан принял решение о строительстве усыпальницы, чтобы подчеркнуть свою приверженность Риму и Италии [22, S. 193; ср.: 3, с. 165-166; 14, p. 19]. П. Цанкер принимает эту точку зрения только как объяснение первоначальных целей, но в дальнейшем, по его мнению, монумент подчеркивал династические притязания новой правящей фамилии [37, p. 72-77; см., также: 18, S. 54-55]. Таким образом, К. Крафт и П. Цанкер отмечают стремление «сына божественного» опереться в противостоянии с М. Антонием на Рим и Италию и указывают на использование Октавианом традиционных патриотических лозунгов, которые, в сущности, были характерны для всех римлян вне зависимости от их политических устремлений. Поэтому строительство родовой

усыпальницы Юлиев не может быть доказательством использования будущим принципсом «республиканской» риторики.

Многие исследователи видят в М. Антонии «ориенталиста», так как его поведение на Востоке якобы совершенно не соответствовало римским обычаям [8, с. 152-155, 160; 10, с. 134; 32, p. 66-111], тогда как, врожденные «республиканские представления и ценности» наследника диктатора должны были сформировать в нем «поклонника республики» [8, с. 135-136, 142, 144]. Здесь также просматривается смешение понятий «республиканизма» и «традиционализма». На самом деле и сторонники младшего Цезаря, и агенты М. Антония стремились опереться в своей пропаганде на традиционные римские ценности. Такая борьба между ними в итоге привела к тому, что соперники всячески пытались обвинить друг друга в «забвении» *mos maiorum*. Дион Кассий сохранил свидетельство, согласно которому, уже в 36 г. до н. э. или чуть позднее сторонники М. Антония и М. Лепида подчеркивали жестокость Октавиана и перекладывали на него ответственность за преступления во время проскрипций (Dio Cass., XLIX, 15). По всей вероятности, эти обвинения имели под собой какие-то основания, на что указывает Светоний (Suet., Div. Aug., 12-16). Как мы уже упоминали, М. Антоний также обвинял Октавиана в нежелании складывать чрезвычайную магистратуру и возвращать власть сенату и народу (Dio Cass., XLIX, 41; L, 7; Suet., Div. Aug., 28).

Однако выиграть борьбу за общественное мнение удалось Октавиану. И этому во многом способствовало, несмотря на все усилия его агентов в Италии, поведение М. Антония на Востоке [см.: 1, с. 94-101; 2, с. 111; 37, p. 57-65]. Переломным моментом в этом противостоянии стало решение наследника Юлия Цезаря сделать в своей контрагитации ставку на Клеопатру, с которой М. Антоний жил уже несколько лет. Зимой 35 г. до н. э. младший Цезарь отправил свою сестру Октавию, которая была официальной женой М. Антония, на Восток, предварительно передав ей небольшие средства и только две тысячи легионеров в «поддержку» парфянской кампании. Октавиан рассчитывал на резкую реакцию М. Антония, ведь согласно договору, заключенному в 37 г., в обмен на 120 кораблей «сын божественного» должен был передать 20 тысяч ветеранов [31, p. 225]. Подачка в виде двух тысяч легионеров должна была взвесить импульсивного М. Антония. Действительно, он написал письмо Октавии, находившейся в Афинах, с тем, чтобы она возвращалась в Рим. Сторонники Октавиана развернули грандиозную пропагандистскую акцию: римский магистрат отверг законную жену-римлянку ради восточной царицы, запятнавшей себя многочисленными пороками [ср.: 14, p. 181; 30, S. 30]. Самого М. Антония обвиняли в поведении, противоречившем *римским традициям*, а не «республиканизму». Ему инкриминировали возмутительные, с римской точки зрения, поступки:

он якобы отказался от римской одежды и носит восточную, Клеопатру называет своей «госпожой» и «царицей», что он собирается перенести столицу в Александрию, а римских воинов сделал телохранителями царицы и ее имя написано на их щитах и др. (Dio Cass., L, 5).

Однако вряд ли можно согласиться с И. С. Свенцицкой в том, что «М. Антоний не ощущал своей связи с традициями римской гражданской общины» [10, с. 134]. Е. В. Смыков совершенно справедливо указывает, что триумvir был продуктом этих традиций даже в своих пороках, проявления которых носили демонстративный характер. Это было «антиповедение», в котором исходным моментом для отрицания служили все-таки традиционные ценности [11, с. 82-83; ср.: 9, с. 73-80].

В заключение следует отметить важный факт, на который современные исследователи практически не обращали внимания, концентрируясь на выявлении либо «республиканских», либо «монархических» черт в идеологических акциях триумvirов. Между тем их пропагандистские усилия фокусировались в основном на частных моментах. По нашему мнению, это отличительная черта второй половины 30-х гг. до н.э., которая была вызвана тем, что в это время не использовалась «партийная» идеология. «Помпеянская» *partes* была разгромлена, а ее лозунги даже в пору ее расцвета пользовались небольшой популярностью среди широких кругов римского общества. Утратила свое значение и «цезарианская» идеология. Мстить за Цезаря было больше никому.

В итоге большую популярность приобрели личные нападки, пасквилы, инвективы, широко использовавшиеся в политической борьбе Поздней республики [25а, р. 40-42]. В частности, М. Антоний инкриминировал Октавиану его низкое происхождение, жестокость, половую распущенность, аморальное поведение, профанацию сакральных действий и увлеченность азартными играми (Suet., Div. Aug., 2, 4, 10, 16, 63, 68-70; Nero, 3) [14, р. 183-184; 15, р. 172-177; 25а, р. 43; 27, р. 31-33; 34, S. 273-274]. К. Скотт отмечает, что в конце 30-х гг. до н.э. противники младшего Цезаря использовали обвинения, которые были в ходу и в более раннее время [27, р. 7 sq.]. Октавиан в свою очередь обвинял своего соперника в тех же прегрешениях. Римской общественности навязывался образ М. Антония как пьяницы, распутника, религиозного отступника (FrGH, 192; Hor., Epod., IX, 11-16; Suet., Div. Aug., 69; Plin., N. H., XIV, 148; XXXIII, 50; Plut., Ant., 21, 24, 28, 36, 54, 58; Dio Cass., L, 5) [см.: 14, р. 183-184; 15а, р. 91-94; 15b, S. 112-114; 27а, р. 133-141; 32, р. 97-99].

Таким образом, в своей пропаганде в конце 30-х гг. до н.э. Октавиан не использовал «республиканских» лозунгов, характерных для сторонников *libera res publica*. Напротив, сторонники младшего Цезаря в своей деятельности время от времени использовали традицию «популярров», на что со всей определенностью указывает эдилитет Агриппы. Мероприятия и пропагандистские акции наследника Юлия

Цезаря в первую очередь были направлены на формирование образа удачливого полководца и мудрого политика, стоящего на страже интересов Италии и Рима и заботящегося о благосостоянии римских граждан. В его контрпропаганде, основанной на традиционных римских ценностях, М. Антоний изображается как враг римской общины, который готов предать отечество ради капризов чужеземной царицы. Другими словами, здесь Октавиан опирается на традиционные римские ценности. В то же время падение значения «партийных» идеологий привело к росту личных нападок и большему значению личного момента в контрагитации.

Примечания

1. Ахиев С. Н. Образ Клеопатры в пропаганде Октавиана / С. Н. Ахиев // Актуальные вопросы истории. – Саратов, 2001. – Вып. 2.
2. Виппер Р. Ю. Очерки по истории Римской империи / Р. Ю. Виппер. – Ростов на Дону, 1995. – Т. 2.
3. Вулих Н. В. Роль искусства в пропаганде официальной идеологии принципата Августа / Н. В. Вулих, О. Я. Неверов // ВДИ. – 1988. – № 1.
4. Кравчук А. Закат Птолемея / А. Кравчук. – М., 1973.
5. Крист К. История времен римских императоров от Августа до Константина / К. Крист. – Ростов-на-Дону, 1997. – Т. 1.
6. Малеваный А. М. Иллирийские походы Октавиана (35–33 гг. до н.э.) / А. М. Малеваный // ВДИ. – 1977. – № 2.
7. Машкин Н. А. Принципат Августа / Н. А. Машкин. – М.; Л., 1949.
8. Межеричкий Я. Ю. Республиканская монархия: метаморфозы идеологии и политики императора Августа / Я. Ю. Межеричкий. – М.; Калуга, 1994.
9. Панченко Д. В. Римские моралисты и имморалисты на исходе Республики / Д. В. Панченко // Человек и культура. – М., 1990.
10. Свенцицкая И. С. Марк Антоний и малоазийские полисы (некоторые аспекты политической характеристики) / И. С. Свенцицкая // Социальная структура и политическая организация античного общества. – Л., 1982.
11. Смыков Е. В. Антоний и Дионис (из истории религиозной политики триумвира М. Антония) / Е. В. Смыков // АМА. – 2002. – Вып. 11.
12. Чернышов Ю. Г. Социально-утопические идеи и миф о «золотом веке» в древнем Риме / Ю. Г. Чернышов. – Новосибирск, 1994. – Ч. 1.
13. *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* / Hrsg. von W. H. Roscher. – Leipzig, 1897–1902. – Bd. 3. – Abt. 1.
14. Carter J. M. The Battle of Actium: the Rise and Triumph of Augustus Caesar / J. M. Carter. – L., 1970.
15. Charlesworth M. P. Some Fragments of the Propaganda of Mark Antony / M. P. Charlesworth // CQ. – 1933. – Vol. 27. – № 3/4.
- 15a. Davis A. Kleopatra Rediviva / A. Davis // G&R. – 1969. – Vol. 16. – № 1.

- 15b. Geider J. An Overlooked Item of the War of Propaganda between Octavian and Antony / J. Geider // *Historia*. – 1980. – Bd. 29.
16. Gardthausen V. Augustus und seine Zeit / V. Gardthausen. – Leipzig, 1891. – Bd. 1.
17. Haverfield F. The Name Augustus / F. Haverfield // *JRS*. – 1915. – Vol. 5.
18. Hesberg H. von. Das Mausoleum des Augustus. Der Bau und seine Inschriften / H. von Hesberg, S. Pansiera. – München, 1994.
19. Hinard F. C. Sosius et le temple d'Apollon / F. Hinard // *Kentron*. – 1992. – Т. 8. – № 2.
20. Hinard F. Entre République et Principat. Pouvoir et urbanité / F. Hinard // *Laurea internationalis*. – Stuttgart, 2003.
21. Kienast D. Augustus: Prinzeps und Monarch / D. Kienast. – Darmstadt, 1999.
- 21a. Kolbe W. Von Republik zur Monarchie / W. Kolbe // *Augustus*. – Darmstadt, 1985.
22. Kraft K. Der Sinn des Mausoleums des Augustus / K. Kraft // *Historia*. – 1967. – Bd. 16. – H. 2.
23. La Rocca E. Der Apollo-Sosianus-Tempel / E. La Rocca // *Kaiser Augustus und die verlorene Republik*. – B., 1988.
24. Millar F. State and subject: The impact of monarchy / F. Millar // *Caesar Augustus: seven aspects* / Ed. by F. Millar, E. Segal. – Oxf., 1984.
25. Richard J. -C. «Mausoleum»: d'Halicarnasse à Rome, puis à Alexandrie / J. -C. Richard // *Latomus*. – 1970. – Т. 29.
- 25a. Pelling C. The Triumviral Period / C. Pelling // *CAH*. – 2005. – Vol. 10.
26. Platner S. B. A Topographical Dictionary of Ancient Rome / S. B. Platner, T. Ashby. – L., 1929.
27. Scott K. The Political Propaganda of 44–30 B. C. / K. Scott // *MAAR*. – 1933. – Vol. 11.
- 27a. Scott K. Octavian's Propaganda and Antony's De sua ebrietate / K. Scott // *Classical Philology*. – 1929. – Vol. 24. – № 2.
28. Sear F. Roman Architecture / F. Sear. – L., 1998.
29. Shipley F. W. The Building Activities of the Viri Triumphales from 44 B. C. to 14 A. D. / F. W. Shipley // *MAAR*. – 1931. – Vol. 9.
30. Sousa V. de. Politische Aussage und Propaganda auf Denkmälern der spätrepublikanischen und augusteischen Zeit / V. de Sousa. – München, 1974.
31. Syme R. The Roman Revolution / R. Syme. – Oxf., 1939.
32. Tarn W. W. The War of the East against the West / W. W. Tarn, M. P. Charlesworth // *CAH*. – 1934. – Vol. 10.
33. Viscogliosi A. Die Architektur-Dekoration der Cella des Apollo-Sosianus-Tempels / A. Viscogliosi // *Kaiser Augustus und die verlorene Republik*. – B., 1988.
34. Wallmann P. Triumviri Rei Publicae Constituendae. Untersuchungen zur politischen Propaganda im Zweiten Triumvirat / P. Wallmann. – Frankfurt a. Main, 1989.

35. Wright F. A. Marcus Agrippa: Organizer of Victory / F. A. Wright. – L., 1937.
36. Yavetz Z. Plebs and princeps / Z. Yavetz. – New Brunswick; Oxf., 1988.
37. Zanker P. The Power of Images in the Age of Augustus / P. Zanker. – Ann Arbor, 1988.

УДК 94 (37) – 058. 214

До інтерпретації назви етрусської магістратури *zilaθ meχl rasnal*

ЯНКО А. Л.

Янко А. Л. До інтерпретації назви етрусської магістратури *zilaθ meχl rasnal*. У статті аналізуються етрусські написи, що містять соціально-політичні терміни *zilaθ*, *meχl*, *rasnal*. Автор доходить висновку, що *zilaθ* означає «виборний правитель», *meχl* є варіантом *meχlum* та генетично пов'язане з *meθlum* «частина, доля» у значенні «участь в управлінні». *Rasnal* співвідноситься з найменуванням етрусського епоніма *Rasenna* (*Raetus*, *Raθ*) і буквально перекладається як «громадянський». Увесь титул *zilaθ meχl rasnal* перекладається як «виборний правитель, що уповноважений громадою».

Ключові слова: Етрусски, Етрусські написи, Етрурія, Стародавній Рим, соціальні терміни, політичні терміни.

Янко А. Л. К интерпретации названия этрусской магістратуры *zilaθ meχl rasnal*. В статье анализируются этрусские надписи, содержащие социально-политические термины *zilaθ*, *meχl*, *rasnal*. Автор приходит к выводу, что *zilaθ* обозначает «выборный правитель», *meχl* является вариантом *meχlum* и генетически связано с *meθlum* «часть, доля» в значении «участие в управлении». *Rasnal* соотносится с наименованием этрусского эпонима *Rasenna* (*Raetus*, *Raθ*) и буквально переводится как «гражданский». Весь титул *zilaθ meχl rasnal* переводится как «выборный правитель, уполномоченный гражданской общиной».

Ключевые слова: Этрусски, Этрусские надписи, Этрурия, Древний Рим, социальные термины, политические термины.

Yanko A. L. Interpretation of Names of Etrurian Magistracy *zilaθ meχl rasnal*. The article deals with Etrurian inscriptions, containing social and political terms *zilaθ*, *meχl*, *rasnal*. Author comes to conclusion that *zilaθ* means an elective ruler, *meχl* is a variant for *meχlum*: the both terms are

genetically connected with *meθum*, which means *a part or a portion* in a sense *to take part, to have portion, or to participate in governance*. *Rasnal* is in relation to the name of an Etrurian eponym *Rasenna* (*Raetus, Raθ*), what could literary be translated as *civil*. Thus, all the entire title – *zilaθ meχl rasnal* – is translated as *the elected ruler, authorized with civil community*.

Key words: Etruscan, Etruscan inscriptions, Etruria, Ancient Rome, social terms, political terms.

Не зважаючи на певні труднощі, пов'язані з дешифруванням етрусських текстів, тлумачення етрусських термінів допомагає зрозуміти особливості соціально-політичної організації етрусків у VIII–III ст. до н. е. Це повною мірою відноситься до назв етрусських магістратур, зокрема титулу *zilaθ meχl rasnal*. Спроби інтерпретувати цей вираз або його окремі компоненти були неодноразовими, однак повної ясності не було досягнуто.

Між тим, як окремі слова, приміром, *zilat* (CIE, № 2771); *meθlum* (CIE, № 5097, F, a; SE 1996, № 62, p. 136, n. 69), *raśnal* у (CIE, № 439), окремі вирази: *meχlum rasneas* (CIE, № 5093), так і все словосполучення, наприклад, *zilaθ meχl rasnal* (CIE, № 5360) та (TCo, A, 24) [28, tav. 1-35.], або у вигляді *zilaθ meχl rasnas* (TLE, № 137) досить часто зустрічаються в етрусських написах різного призначення. Це відкриває шлях до співставлень й узагальнень за комбінаторною методикою.

Проте деякі дослідники для дешифровки етрусських написів використовували етимологічний метод. Терміни *raśne* і *raśneś* у написі на *ciprus Perusinus* (CIE, № 4538) А. Кроуфорд, користуючись мовами стародавніх германців, перекладав як «міра продовольства, річний врожай зернових, орендна плата» [38, p. 311, 172, 191].

Ж. Марта для інтерпретації етрусських написів залучав угро-фінські мови, тому *zilat* він перекладав як «повний, довершений», *meθ* як «окремий, ізольований», а *raśne* і *raśneś* – відповідно «розривати, відривати» та «розірваний, відірваний» [46, p. 30-41, 140-141, 148-149, 184, 264, 256]. Головною вадою означеного методу є те, що не можна з упевненістю довести, чому саме такою мовою розмовляли і писали етруски.

Більше успіху досягнув В. Деске, який використовував комбінаторний метод. *Zilat* він тлумачив як «суддя», *meθ* (*meχl*) вважав запозиченням від оскського *meddix* «магістрат», *raśnal* перекладав як «родовий» [40, S. 26, 34, 37, 38, 40-41]. Дещо інакше інтерпретував ці терміни А. Г. Бекштрем, теж прихильник комбінаторного методу. *Zilat*, *zilc*, *zilχ*, *zilaθ* він вважав різними варіантами написання назви вищої етрусської магістратури [1, с. 45-49], *meχl rasnal* тлумачив як «жрець Расенни», посилаючись на повідомлення Діонісія Галікарнаського про ватажка Расенну, ім'ям якого називали себе самі етруски (Dion. Hal., Ant. Rom., I, 30, 3) [2, с. 333-334]. Слід зауважити, що не всі етруски могли бути жерцями, тим більше жерцями одного Расенни. Пізніше термін *meχl* дослідник вирішив вважати варіантом написання

числівника *maχ* «п'ять», тому *meχl rasneas* він перекладав «один із п'яти жерців колегії Расенни» [1, с. 61-62].

Б. Карра де Во виділяв особливі корені слів, які, на його думку, зустрічалися у більшості індоєвропейських мов, тому *zilc* та його деривати він перекладав за допомогою кореня *sil* (JL), що вказував на чистоту, як «вибраний, обраний» [34, p. 148.]. *Rasnal* він вважав самоназвою етрусків, але похідною чомусь від грецького слова *ἄρσην* (*ἄρσην*) «сильний, чоловічий» [34, p. 158]. Очевидно, що етруска мова не споріднена з грецькою, також невідомо, чи є вона взагалі індоєвропейською.

В. Георгієв, однак, вважав, що етруска мова належить до індоєвропейської мовної сім'ї [6, с. 186]. Саме тому основу *zil* він пов'язував навіть з російським «пожилой», а *raśna* виводив із *Rasen-*, зближуючи з індійським *gājan* «цар», щоправда вже на наступній сторінці вказуючи ще одне позначення царя – *laucum* (*lucumo*) [6, с. 190-191]. В. Бранденштейн тлумачив *rasna* як «місто, царство» [31, Sp. 1917]. Зрозуміло, що такі розбіжності у тлумаченні не додавали етрусологам доказової бази.

О. І. Харсекін *zilaq*, *zilc* вважав вищою етрускою магістратурою, *mes* перекладав «правитель, магістр», *rasnal* – «етрусський», все словосполучення *zilaq mecl rasnal* як «зілат етрусського союзу» [19, с. 57-58, 102.]. У двомовному написі з Пірги етрускому *mes quta* відповідає пунійське *mlk* «цар» (TLE, № 874, A, 4) [22, с. 110, 118.]. О. І. Харсекін зазначав, що етрусський титул був запозичений від оскської магістратури *meddiss tuvтіks* [23, с. 287.], О. Й. Немировський розумів білінгву буквально, зважаючи Тефарія Веліану царем міст Цере і Пірги [17, с. 18]. Щоправда, пізніше *mes quta* він перекладав більш нейтрально як «той, що править державою» [18, с. 88]. *Zilaq mecl rasnal* він перекладав спочатку як «претор царя Етрурії» [17, с. 18], потім «претор об'єднання держав» або «претор за правителя царя держав» [18, с. 92, 112]. Проти гіпотези Харсекіна говорить, на нашу думку, неможливість запозичення більш політично організованими етрусками титулу в менш розвинених у цьому відношенні італіків, тим більше, що перші були поневолювачами останніх. Переклади Немировського теж є незадовільними. Очевидно, дослідник надто довірився латинським написам із романізованої Етрурії «*praetor Etruriae XV populorum* (претор 15 народів Етрурії)» (CIL, XI, № 1941, 2699; XIV, № 172). Між тим, це не білінгви, тому терміни з них не можна повністю ототожнювати з етрусськими титулами. Крім того, проблему *mecl rasnal*, на наш погляд, О. Й. Немировський так і не розв'язав, перекладаючи то «царя Етрурії», то «об'єднання держав». Незважаючи на це, його припущення підтримав В. Л. Цимбурський [25, с. 183].

В. В. Іванов намагався відшукати етимологічні відповідності терміну *zilaθ* у хаттській мові (*zilat* «престол») [7, с. 42], а для *meχ*

(metlum) – в еблайтській мові (meq-um «ліга») [8, с. 85; 9, с. 212]. У першому випадку навіть сам автор зазначав, що запозичення zilat не спостерігається у написах ні одного зі стародавніх народів Малої Азії [7, с. 42]. Не зрозуміло, як же тоді воно потрапило до етрусків? Друге співставлення неймовірно через те, що мова мешканців Ебли була семітською, а в етрусській мові не знайдено жодного запозичення навіть з мови недалекого Карфагена.

Ряд етрускологів перекладали zilaq mecl gasnal як «претор Етрурії», «претор народів Етрурії» або «претор союзу народів» чи «зілат етрусського народу» [14, с. 126; 20, с. 377-379; 21, с. 100; 26, с. 72; 29, р. 90; 41, р. 78; 49, р. 58], припускаючись помилок, що були нами розглянуті вище. Крім того, відкриття у 1999 р. бронзової таблиці з Кортони, де також присутній титул, що розглядається, спростовує твердження, що він існував лише у центрах етрусської ліги, спочатку Тарквініях, потім Вольсініях (Орвіето), і позначав главу конфедерації.

Отже, якщо термін zilaθ більш-менш задовільно тлумачиться як «вищий магістрат, виборний правитель», то відносно meχl gasnal цього сказати не можна. Тому необхідно по-новому інтерпретувати цю частину титулу.

Тож нашою метою зазначимо нову інтерпретацію назви магістратури zilaθ meχl gasnal, що надасть змогу краще зрозуміти політичну організацію етрусських міст-держав.

Серед соціально-політичних термінів особливу увагу привертає meθlum, що зустрічається як у давно відкритих, так і в нещодавно віднайдених написах (CIE № 5097, F, a; SE 1996, № 62, р. 136, п. 69). Очевидним є також його зв'язок із meχ, meχl, meχlum.

У відомій епітафії Лариса Пулені з Тарквінії перераховані його звершення, серед яких вказується: сі meθlumt pul hermu (CIE, № 5430, 7). Як відомо, сі – «три», що підтверджено й етруссько-пунійською білінгвою (TLE, № 874, A, 9) [18, с. 88; 19, с. 56; 20, с. 376; 21, с. 224; 27, с. 187]; pul – «для» [20, с. 379]. А щодо meθlum розбіжності – «міська громада» [19, с. 57], «країна, народ» [20, с. 378], «округ, нація» [30, р. 111], «округ» [51, р. 5]; hermu пов'язують з heramašva та heramve написів із Пірг (TLE № 874, A, 1, 14) і трактують як «статуя» [30, р. 216; 51, р. 4].

Тут необхідно згадати, що у Римі, під час утворення територіальних триб, котрі замінили родові, на перехрестях були влаштовані «ἥρωσι προνοπίοις», тобто герми на честь «Lares compitales (Ларів перехресть)», яким були зобов'язані приносити жертвоприношення сусіди (Cato., Agr., V, 3; Dion. Hal., Ant. Rom., IV, 14, 3; Plin., N. H., XXXVI, 204; Macrobian., Sat., I, 7, 34) [3, с. 62; 4, с. 11; 48, S. 102, 109-111; 52, S. 148-150]. Водночас, meθlum слід вважати запозиченням із грецької мови, від μετέχω «мати долю, брати участь, діяти спільно» [35, р. 689; 42, S. 216; 45, р. 1109; 47, S. 144], що в Арістотеля часто

вживається (інколи у вигляді ἡ μέθεξις «участь») в значенні «брати участь в управлінні», тобто як політичний термін (Aristot., Pol., II, 7, 5, 1272 a, 32; III, 3, 4, 1278 a, 23; 3, 6, 1278 a, 36; 3, 6, 1278 a, 38; 7, 13, 1283 b, 42; 10, 7, 1297 a, 33-34; 11, 6, 1298 b, 32; V, 1, 2, 1301 a, 34; 1301 a, 38; 5, 8, 1306 a, 15; 7, 4, 1308, a, 15; 10, 6, 1316 b, 21; VI, 2, 2, 1318 b, 23; 4, 6, 1321 a, 37; VII, 9, 8, 1330 a, 16). Очевидно, й у Тарквініях Ларис Пулена облаштував «три дільниці для герм». Термін meθlne, що зустрічаємо у вигляді когномена у написах із Сени (нині Сієна) (CIE, № 230-233), слід перекладати «сусід». Тому в даному випадку meθlum треба тлумачити як позначення територіальної одиниці етрусського міста-держави. Водночас, не виключено, що даний термін, коли він зустрічається у назвах вищих магістратур, міг позначати як невелику сусідську громаду, так і громаду мешканців міста в цілому. Слова meχ, meχl, meχlum у титулах посадовців інтерпретуємо як «уповноважений громадою», «той, що має повноваження від громади» тощо.

Перейдемо до тлумачення другої частини назви. Логічним буде припустити, що вона повинна позначати, від якої саме громади отримав повноваження провідник. Відомий напис на камені з Кортони: tular gasnal (CIE, № 439) складається зі слів, що вже зустрічалися нам у (CIE, № 4538, A, 5, 8). Оскільки gasneas, gasnas, gasnal ще трапляються у написах (CIE, № 5093, 5360; TLE, № 137; TCo, A, 24) як частина назви магістратури, припускалося, що це позначення на кшталт латинського publicus «суспільний, державний» [18, с. 89, 92, 112; 25, с. 182-183; 30, р. 178; 31, Sp. 1917]. Водночас етимологію терміну виводять з індоєвропейських слів у значенні «царство» [6, с. 190-191; 25, с. 183; 31, Sp. 1917], що навряд чи відповідає змісту, бо термін знаходимо у назвах полісних магістратур. Більшість етрускологів впевнена, що тут маємо самоназву етрусків, що походить від імені ватажка Ῥασέννα, за згадкою Діонісія Галікарнаського (Ant. Rom., I, 30, 3) [1, с. 61-62; 2, с. 333-334; 14, с. 126; 19, с. 58; 20, с. 379; 21, с. 100; 26, с. 72; 29, р. 90; 41, р. 78; 49, р. 58].

Крім цього, у написі на пеленах Загребської мумії II ст. до н.е. зустрічаємо сполучення gasna hilar (TLE, № 1, XI, 35), де друге слово тлумачать як «земля» (порівн.: tular hilar «межа землі» CIE, № 886) [18, с. 92; 24, с. 17]. Тобто весь вираз інтерпретуємо як «суспільна земля», фактично ager publicus. Щось подібне слід вбачати також у helu tesne gasne (CIE, № 4538, A, ст. 4-5, 19, 20, 21). Поняття gasna та його деривати слід розуміти не стільки як етноніми (адже єдиної держави Етрурія не існувало), а більше як сукупну назву повноправних громадян того чи іншого етрусського міста-держави.

На користь вказаного треба додати наступне. Один з персонажів фрески з гробниці Франсуа у Вульчі IV ст. до н.е. носить ім'я gasce (CIE, № 5270), що може бути зближеним із Ῥασέννα (Dion. Hal., Ant. Rom., I, 30, 3). Проте оформлення слова нагадує етрусські дієслова третьої особи однини минулого часу (наприклад, amce «був», lupuse

«помер», svalce «жив», tuguse «подарував» [19, с. 32, 40, 55-59; 20, с. 375, 377, 379, 380]). Як уже було зазначено, gasna варто розуміти як позначення етрусків певної громади. Етрусків, які переселилися до альпійської зони, називали також ретами (лат. Raeti, грец. Ραιτοί) за найменуванням їх ватажка Рета (Liv., V, 33, 11; Iust., XX, 5, 9; Plin., N. H., III, 133; Strab., IV, 6, 6, С. 204; 6, 8, С. 206) [43, Sp. 42-46; 44, Sp. 46-61]. Очевидно, останнього варто пов'язати зі згаданим Расенною та етрусським божеством гаθ. Воно відоме за присвятними написами зі сьятилища Портоначе у Вейях VI ст. до н.е., зображенням на люстрі з Тусканії III ст. до н.е. та багатьох інших [5, с. 103; 37, р. 433-436].

Водночас у Загребському релігійному тексті дуже часто зустрічаємо слово гахθ (TLE, № 1, II, 5, 21, 26 тощо), що інтерпретується як дієслово «готувати, формувати, влаштовувати» [30, р. 109; 51, р. 7]. Однак треба дещо підправити перекладачів. Вони тлумачать гахθ tura nunthenθ cletram šrenxve tei fašei (TLE, № 1, II, 21) як «prepare the incense; offer with the decorated cup these loaves (готувати кадиння; запропонувати розписну чашу з цим хлібом)» [30, р. 109, 215]. Натомість cletram слушно зближували з умбр. kletram у значенні лат. «lecticam (ноші)» [19, с. 58; 20, с. 376; див.: 32, р. 331], які також могли бути розмальованими, тим більше, що fašei=умбр. farsio (fasiu)=лат. «fargeum (пиріг із полби)» [30, р. 216; 32, р. 335] краще укласти в ноші, а не у вазу. До того ж, хліби треба прив'язувати до носилок, щоби не перекинулися і згоріли разом із ношами. Тож гахθ можна перекладати також як «зв'язувати, скручувати, пакувати».

Пов'язати гаθ, гахθ та gasce можна за допомогою зображення на люстрі з Тусканії. На ньому зліва направо вигравірувані гаθθ з гілкою оливи, такий собі avl tarxunus (Тархон), рава tarxies, що демонструє йому, як ворожити на печінці, якого варто ототожнити з Тагом (Cic., Div., II, 23, 50; Ov., Met., XV., 553-558; Cens., IV, 13; Lyd., Ost., 2-3; Amm. Marc., XXI, 1, 10; Serv., Aen., II, 781), жіноче божество ucernei та veltune, «deus Etruriae princeps (головний бог Етрурії)» (Varro, l. l., V, 46), котрий відомий також як Vertumn=Vultumna (Prop., IV, 2, 4; Liv., IV, 23, 5; 61, 2; V, 17, 6; VI, 2, 2). О.-В. фон Вакано вважав цю сцену ілюстрацією до переказів про Тага [50, р. 45]. З. Майяні читав не ucernei, а ucerseia (порівн.: ucrsa, ucursa CIE, № 1275, 2267, 2765), тож рахував останню за Окрізію, матір Сервія Туллія, (очевидно, вибудовувалася паралель словам античних авторів, що Сервій Туллій був від бога Вулкана (veltune) Окрізією народжений (Dion. Hal., Ant. Rom., IV, 2; Ov. Fast., VI, 627-628; Plin., N. H., XXXVI, 204; Plut., Fort. Rom., X)), а картину – зображенням передбачення щасливої долі етрусському ватажкові Мастарні [13, с. 123-125]. Є. В. Мавлеев інтерпретував серію етрусських люстерок III ст. до н.е. з Вольсіній як засіб своєрідної наочної агітації цього релігійного центру етрусків за об'єднання проти Риму [10, с. 130-131; 11, с. 193; 12, с. 31].

О. Й. Немировський спочатку не був проти ототожнення ucerseia з Окрізією [17, с. 24, прим. 3], але пізніше прочитав це слово як ucernei й упевнився, що має справу з персонажем самоської міфології Окіроєю [16, с. 255, 293]. Дійсно, ця кентаврида, яка пророкувала велике майбутнє Ескулапу і за це була перетворена на кобилу (Ov., Met., II, 640-676) краще вписується у контекст етрусського переказу, що відтворений на люстрі.

Раθ зображений з гілкою оливи, що вказує на його ім'я, бо, на наш погляд, воно утворене від грецької діалектної назви дикої, так званої «крученої» оливи ὁ ῥάχος (ἢ ῥάχος), що за неї зачепилися віжки колісниць Іпполіта і вона перекинулася (Paus., II, 32, 10). Останній відомий тим, що в Трезені встановив стелу з посвятою Асклепію (Ескулапу) 20 коней; останній воскресив Іпполіта і той став царем в італійському місті Аріції (Paus., II, 27, 4). Міф про розірваного кінями юнака досить широко відомий у літературі, як грецькій, так і римській, де Іпполіт перейменований на Вірбія (Eurip., Ipp., 1200-1410; Verg., Aen., VII, 762-780; Serv., Aen., VII, 84, 761; Ov., Met., XV, 497-544; Fast., VI, 756). Зауважимо, що ім'я героя в обох традиціях говорить само за себе й складається з двох слів: Ἴππόλυτος (ὁ ἵππος «кінь» та λυτός «розкладений, розірваний»), Virbius (vir «чоловік», bis «двічі») у Овідія (Met., XV, 544) «двічі народжений». Тож і в етрусському варіанті гаθ «скручений» та l(υ)θ – спотворене λυτός.

Давньогрецькі автори трактували термін ἢ ῥάχος (іонійське ἢ ῥήχος) розширено як «терновий куш», «живопліт», «тин» та навіть «найжачений списками легіон» (Herod., VII, 142; Hesyh., s. v. ῥήχος; Phot. Lex., р. 484; Soph., fr. 812, 935; E. M., р. 703, 1 K). Сучасні лінгвісти не впевнені у можливості зближення цього слова з ἢ ῥάχια «скелястий берег, прибій» (*ὁ ῥάχος «поштовх, удар») і, похідних від них ῥάσσω, ῥάττω «б'ю, штовхаю» [36, р. 968-969; 42, S. 645-646; 45, р. 1566; 47, S. 836;]. Проте можна припустити, що в етрусків при запозиченні зі слуху чи на письмі від грецьких колоністів (ἢ ῥάχος походить з Арголіди, де панував дорійський діалект [33, р. 148]) ці слова отримали подібне значення, що й відобразилося в термінах гаθ, гахθ, gasce, gasna та gasneas і gasnal.

Отже, епонім мав ім'я «Скручений, Розірваний, Розбитий», дієслова гахθ «скручувати, зв'язувати», gasce «бив» або «зв'язував», іменник gasna «муж, воїн із найжаченої списками фаланги», tular gasnal буквально «колюча огорожа, частокіл» (за Павсанієм (II, 28, 2) крученою оливою визначали кордон), тобто, «кордон громадянської общини». Тут треба згадати про етрусський звичай кінських перегонів зі смертельним кінцем [39, р. 4, 8] та етрурянку Туллію, що переїхала труп свого батька Сервія (Liv., I, 48, 7; Dion. Hal., Ant. Rom., IV, 39, 3-5), на що вказує також зображення на етрусській гемі IV ст. до н.е. [15, ил. 13], щоб упевнитися,

що Ратх етрусків цілком відповідає Іпполітові греків та Вірбієві римлян. Його також можна ототожнити з Расенною та Ретом.

Не треба забувати також про позначення поняттям *gasna* меж суспільної землі *gasna hilar* (TLE, № 1, XI, 35) та кордону міської громади Кортони: *tular gasnal* (CIE, № 439). Оскільки маємо *gasnal* у титулах виборних вищих магістратів Тарквіній та Вольсіній IV ст. до н.е. та Кортони III-II ст. до н.е., можна констатувати наявність у цей період античної двоєдиної форми власності на землю та існування у вказаних містах громадянського колективу. Подібне становище утворилося після скасування царської влади в етруських містах-державках (Liv., V, 1, 5). Владна верхівка етрусків використала для позначення привілейованих власників земельних ділянок на суспільному полі та володарів права воювати у міському ополченні термін, запозичений у дорійських полісах Італії.

Таким чином, *zilaθ* означає «виборний правитель», *meχl* є варіантом *meχlum* та генетично пов'язане з *meθlum* «частина, доля» у значенні «участь в управлінні». *Rasnal* співвідноситься з найменуванням етруського епоніма *Rasenna* (*Raetus*, *Raθ*). Враховуючи вищезазначене, *gasnal* перекладаємо «громадський, громадянський», усе словосполучення *zilaθ meχl gasnal* слід перекладати «виборний правитель, що уповноважений громадянами (громадою)».

Примітки

1. *Бекштрем А. Г.* Из области этрускологии / А. Г. Бекштрем // ЖМНП. – 1908. – № 2.
2. *Бекштрем А. Г.* Из области этрускологии / А. Г. Бекштрем // ЖМНП. – 1907. – № 7.
3. *Василенко Р. П.* К вопросу о связи римских и этрусских ларов / Р. П. Василенко // Норция. – 1978. – Вып. 2.
4. *Василенко Р. П.* Этрурия и Рим. Влияние в области религиозных представлений и культа: автореф. дис. ... канд. ист. наук; 07.00.03. «всемирная история» / Р. П. Василенко. – М., 1988.
5. *Гаврилин К. Н.* Архитектурно-пластический комплекс этрусского храма в Вейях / К. Н. Гаврилин // ВДИ. – 2000. – № 3.
6. *Георгиев В. И.* Исследование по сравнительно-историческому языкознанию / В. И. Георгиев. – М., 1958.
7. *Иванов В. В.* Анализ текста квази-билингвы. (Этрусская печень для гадания из Пьяченцы) / В. В. Иванов // Исследования по структуре текста. – М., 1987.
8. *Иванов В. В.* Древневосточные связи этрусского языка / В. В. Иванов // Древний Восток. Этнокультурные связи. – М., 1988.
9. *Иванов В. В.* К истолкованию этрусских текстов на основе сравнительного языкознания / В. В. Иванов // Текст: семантика и структура. – М., 1983.

10. *Мавлеев Е. В.* Вольсинии в Самнитских войнах / Е. В. Мавлеев // ВДИ. – 1986. – № 3.
11. *Мавлеев Е. В.* Самнитские войны и зеркала Вольсиний / Е. В. Мавлеев // ВДИ. – 1987.
12. *Мавлеев Е. В.* Этруссские зеркала / Е. В. Мавлеев // СА. – 1984. – № 2.
13. *Майяни З.* По следам этрусков / З. Майяни – М., 2003.
14. *Мансуэлли Г.* Цивилизации Древней Европы / Г. Мансуэлли. – Екатеринбург, 2007.
15. *Неверов О. Я.* Геммы античного мира / О. Я. Неверов. – М., 1983.
16. *Немировский А. И.* Нить Ариадны / А. И. Немировский. – М., 2007.
17. *Немировский А. И.* Царская власть у этрусков / А. И. Немировский // Норция. – 1971. – Вып. 1.
18. *Немировский А. И.* Этруски / А. И. Немировский. – М., 1983.
19. *Немировский А. И.* Этруски. Введение в этрускологию / А. И. Немировский, А. И. Харсекин. – Воронеж, 1969.
20. *Паллоттино М.* Проблема этрусского языка / М. Паллоттино // Тайны древних письмен. Проблемы дешифровки. – М., 1976.
21. *Робер Ж.-Н.* Этруски / Ж.-Н. Робер. – М., 2007.
22. *Харсекин А. И.* Новые надписи из Пирги на финикийском и этрусском языках / А. И. Харсекин, М. Л. Гельцер // ВДИ. – 1965. – № 3.
23. *Харсекин А. И.* Этр. *meχ θuta* = Оск. *meddiss tuvvtiks* / А. И. Харсекин // Этимология. 1966. – М., 1968.
24. *Харсекин А. И.* Этруссские надписи как исторический источник: автореф. дис. ... канд. ист. наук; 07.00.03 «всеобщая история» / А. И. Харсекин. – Воронеж, 1967.
25. *Цымбурский В. Л.* [Рец.] / В. Л. Цымбурский // ВДИ. – 1986. – № 3. – Рец. на кн.: Немировский А. И. Этруски / А. И. Немировский. – М., 1983.
26. *Эргон Ж.* Повседневная жизнь этрусков / Ж. Эргон. – М., 2009.
27. *Яцемирский С. А.* Этруссские числительные: проблемы и итоги исследования / С. А. Яцемирский // Аспекты компаративистики. – Т. 2. – М., 2007.
28. *Agostiniani L.* Tabula Cortonensis / L. Agostiniani, F. Nicosia. – Roma, 2000.
29. *Barker G.* The Etruscans / G. Barker, T. Rasmussen. – Oxf., 2000.
30. *Bonfante G.* Etruscan language. An introduction / G. Bonfante, L. Bonfante – Manchester, 2002.
31. *Brandenstein W.* Tyrrhener / W. Brandenstein // RE. – 1948. – Bd. VIIA. – Hbd. 14.
32. *Buck C. D.* A grammar of oscan and umbrian. With a collection of inscriptions and a glossary / C. D. Buck – Boston, 1904.
33. *Buck C. D.* Introduction to the study of the Greek dialects. Grammar, selected inscriptions, glossary / C. D. Buck. – Boston, 1910.
34. *Carra de Vaux B.* La langue Étrusque / B. Carra de Vaux. – P., 1911.

35. *Chantraine P.* Dictionnaire étymologique de la Langue Grecque / P. Chantraine. – T. III. – Paris, 1974.
36. *Chantraine P.* Dictionnaire étymologique de la Langue Grecque / P. Chantraine. – T. IV-1. – Paris, 1977.
37. *Colonna G.* Note preliminari sui culti del santuario di Portonaccio a Veio / G. Colonna // Scienze dell'antichità. – 1987. – № 1.
38. *Crawford A.* Etruscan inscriptions analysed / A. L. Crawford. – L., 1872.
39. *D'Agostino B.* Image and society in Archaic Etruria / B. D'Agostino // JRS. – 1989. – Vol. 79.
40. *Deeke W.* Etruskische Forschungen und Studien / W. Deeke. – H. VI – Stuttgart, 1884.
41. *Franco G.* Orizzonti etruschi. Una completa esplorazione del mondo etrusco / G. Franco. – Milano, 1987.
42. *Frisk Hj.* Griechisches etymologisches Wörterbuch / Hj. Frisk. – Bd. 2. – Heidelberg, 1970.
43. *Haug M.* Raeti / M. Haug // RE. – 2 R. – 1914. – Bd. 1. – Hbd. 1.
44. *Haug M.* Raetia / M. Haug // RE. – 2 R. – 1914. – Bd. 1. – Hbd. 1.
45. *Liddell H. G.* A Greek-English Lexicon / H. G. Liddell, R. Scott. – Oxf., 1996.
46. *Martha J.* La langue Étrusque / J. Martha. – P., 1913.
47. *Pape's* Griechisch-Deutsch Handwörterbuch. – Aufl. III. – Bd. II. – Braunschweig, 1908.
48. *Preller L.* Römische Mythologie / L. Preller. – Aufl. III. – Bd. II. – Berlin, 1883.
49. *Torelli M.* History: Land and People / M. Torelli // Etruscan life and afterlife. A handbook of Etruscan studies / Ed. L. Bonfante. – Warminster, 1986.
50. *Vacano O.-W. v.* The Etruscans in the Ancient World / O.-W. von Vacano. – N. Y., 1960.
51. *Webster's* Etruscan – English Thesaurus Dictionary / ed. Ph. M. Parker. – San-Diego, 2008.
52. *Wissowa G.* Religion und Kultus der Römer / G. Wissowa. – München, 1902.

Заходи Російської Федерації з підтримки російської культури в Україні

Арзуманова Т. В.

Арзуманова Т. В. **Заходи Російської Федерації з підтримки російської культури в Україні.** Стаття присвячена розгляду заходів уряду та громадських організацій Російської Федерації, які спрямовані на підтримку російського культури в Україні. Доведено, що підтримка російської діаспори є провідним напрямком сучасної зовнішньої політики Росії. Сприяння розвитку російської мови, російських традицій, російських організацій в Україні – пріоритетне завдання Російської держави, бо тут проживає значна кількість етнічних росіян та російськомовних українців, які відносять себе до спільноти російського світу.

Ключові слова: російська діаспора, російські організації, російський рух, «Русский мир», Інститут країн СНД, «Карта росіянина».

Арзуманова Т. В. **Мероприяття Российской Федерации по поддержке русской культуры в Украине.** Стаття посвящена рассмотрению мероприятий правительства и общественных организаций Российской Федерации, направленных на поддержку русской культуры в Украине. Доказано, что помощь русской диаспоре является ведущим направлением современной внешней политики России. Содействие развитию русского языка, русских традиций, русских организаций в Украине – приоритетное задание России, ибо здесь проживает значительное количество этнических русских и русскоязычных украинцев, которые относят себя к общности русского мира.

Ключевые слова: русская диаспора, русские организации, русское движение, «Русский мир», Институт стран СНГ, «Карта русского».

Arzumanova T. V. **The Russian Federation measures, directed on Russian culture support in Ukraine.** The article is devoted to consideration of Russian Federation government and public organizations measures which are directed on Russian culture support in Ukraine. The author proves that one of the main direction of Russian modern foreign policy is supporting of the Russian diaspora abroad. Foreground aim of Russian state is improving of Russian language, Russian culture, Russian organizations development because of large number ethnic Russians and Russian spoken Ukrainians in Ukraine. A great part of Ukrainian citizens identifies themselves with cultural Russian world.

Key words: Russian diaspora, Russian organizations, Russian movement, «Russian world», Institute of CIS countries, «Map of Russian».

Російська діаспора перевищує 25 мільйонів осіб за кордоном (8 334 тис. росіян за даними Всеукраїнського перепису мешкають в Україні) [13]. Робота з діаспорою розглядається як важливий аспект зовнішньої політики сучасної Росії, спрямованої на підтримку співвітчизників та піднесення авторитету Російської федерації на міжнародному рівні. З метою збереження російської культури урядом Російської Федерації та недержавними об'єднаннями підтримується діяльність російських організацій в Україні, ініціюється проведення освітніх, культурних, мистецьких заходів, спрямованих на підтримку розвитку російської мови і традицій в українському суспільстві.

Спеціальних досліджень, присвячених даній проблемі, в сучасній українській історіографії не існує. Джерельною базою дослідження виступили офіційні сайти російських та українських фондів та організацій, мета діяльності яких спрямована на підтримку російської культури в Україні. Згадані інтернет-ресурси дозволяють дізнатися про структуру, основні напрямки діяльності даних організацій [6-8, 13].

Розглянути основні заходи уряду та ряду громадських організацій Росії, спрямованих на підтримку розвитку російської культури в Україні є метою даної статті.

Одним із пріоритетних напрямів зовнішньої політики Російської Федерації, спрямованих на піднесення впливу російської мови, культури, статусу Росії в інших державах, стало створення фонду «Русский мир» та відкриття на базі фонду російських центрів за кордоном. Фонд «Русский мир» було утворено за Наказом Президента Російської Федерації В. Путіна 21 червня 2007 р. [1]. Засновниками Фонду виступили Міністерство закордонних справ РФ та Міністерство освіти та науки РФ. Основною метою Фонду було проголошено «популяризацію російської мови – національного надбання Росії та світової культури». Завданнями Фонду в зарубіжних країнах стало формування схвальної думки про Росію у світі, поширення знань про країну; взаємодія з діаспорами та сприяння встановленню міжнаціональної поваги; сприяння поверненню росіян – емігрантів в Росію; підтримка громадських, академічних, освітніх організацій, які займаються проблематикою Російського світу; підтримка російських та закордонних центрів русистики; підтримка російськомовних засобів масової інформації, російськомовних сайтів та інформаційних ресурсів за кордоном та інше.

Перший російський центр в Україні було відкрито 17 червня 2009 р. в Харкові на базі наукової бібліотеки Народної української академії. На думку організаторів, поряд з основним напрямком діяльності центру – співпрацею з викладачами російської мови та літератури, в центрі планується проведення ряду громадських заходів («Георгієвська стрічка», відвідування студентами меморіалу Курська дуга та багато іншого) [1].

За підтримки фонду «Русский мир» в Харкові в 2009 році було реалізовано телевізійний проект «Російсько – українська дружба: історія та сучасність». Керівник відеоканалу «Перша столиця» К. Кеворкян зазначив: «Нашей главной целью было создание передачи, посвященной неразрывной связи русской и украинской культур. Мы решили подготовить сюжеты о выдающихся людях, жизнь и судьба которых была связана с Харьковом. Это и Алексей Толстой, и Александр Вертинский, и Велемир Хлебников» [15]. В межах даного телепроекту було створено 20 сюжетів про діячів культури, науки, мистецтва, церковнослужителів, які народилися або певний час працювали у Харкові.

Протягом 2009–2010 рр. російські центри було відкрито в Дніпропетровську, Донецьку, Києві, Луганську та Рівно.

Значний вплив на розвиток російської культури на Україні здійснює Інститут діаспори та інтеграції (Інститут країн СНД) на чолі з депутатом Державної Думи РФ, першим заступником голови Комітету Держдуми у справах СНД та зв'язкам із співвітчизниками Костянтином Загуліним. Інститут було засновано 11 квітня 1996 р. з метою сприяння культурній інтеграції на пострадянському просторі, підтримки російської мови та культури, російського населення. Важливе місце в роботі Інституту приділяється збору та обробці інформації про стан співвітчизників (росіян) в країнах колишнього СРСР та за кордоном, розробці моделей політичної, економічної культурної інтеграції на пострадянському просторі [3].

В Інституті працюють відділи України і Криму та філіал в Києві. Інститутом видаються тематичні збірки, зокрема протягом 1998–2008 рр. були видані матеріали, присвячені Україні, наприклад, «Испытание Украиной. Сборник статей по проблемам российско – украинских отношений», літературно-художній альманах «Крымский альбом») [3].

В рамках своєї діяльності Інститут проводить науково-практичні конференції та круглі столи. Наприклад, в 2008–2009 рр. проблеми розвитку України були розглянуті на організованих Інститутом конференціях: «Россия-Украина – стратегическое партнерство или железный занавес» (Київ), «К 1020-летию крещения Руси» (Київ), «Практика двуязычия в современном мире» (Київ). Основна тема даних конференцій та круглих столів – дискусії російських та українських вчених, політологів, політиків, громадських діячів щодо розвитку відносин між двома країнами, проблема позицій російської мови в українському суспільстві.

Позиції Росії в цих питаннях розкриті в словах директора Інституту К. Затуліна, який підкреслює, що умовою добросусідських відносин між Росією та Україною мають бути: «придание русскому языку, наряду с украинским, статуса государственного, сохранение

православного русско-украинского единства в лоне Московского патриархата» [14].

На думку співробітників Інституту, яка фактично є офіційною, завданням російської політики на Україні є підтримка свободи та демократії, що означає «ослабление и уход со сцены откровенно антироссийских политиков и сил, их вытеснение из государственного аппарата, в особенности из сфер образования, культуры, обороны и безопасности», «меры противодействия героизации активистов ОУН-УПА и других нацистских пособников» [14].

В жовтні 2007 р. в Росії було зареєстровано Фонд «Русские», метою якого стала боротьба за «соблюдение прав соотечественников за рубежом, содействие признанию русского языка государственным в странах с большой долей русскоязычного населения». Одним із найбільш дискусійних проектів Фонду стала ініціатива створити «карту русского» з метою підтримки співвітчизників за кордоном. «По «Карте русского», формально имея иностранное гражданство, русский человек должен получать те же права, какие имеет гражданин России. Исключением могут быть политические права и возможности» [9]. Дану ініціативу на Україні підтримувало ряд російських організацій, зокрема у Харкові – товариство «За культурно – языковое равноправие».

9 липня 2009 р. у Москві Фонд «Русские» почав видавати «Карту русского». Першу карту було виписано на ім'я М. Гоголя, творчість якого тісно переплетена з долею Росії і України. Даний проект не був підтриманий державою, однак активісти фонду наполягають на законодавчій підтримці «Карти русского» в якості документу російської ідентичності для співвітчизників за кордоном, які не втратили духовно – культурний зв'язок із Росією.

За умови офіційної підтримки проекту з боку російської влади, володар «Карти русского», формально маючи іноземне громадянство, міг би отримати право на безкоштовну візу в Росію, право на отримання освіти в РФ на загальних з російськими громадянами правах, право працювати в Росії та займатися підприємницькою діяльністю на загальних правах, право служити за контрактом в лавах Збройних сил, право брати участь в громадсько-політичному житті Росії та інше [4].

«Карта русского», на думку членів Фонду «Русские», могла б чітко визначити статус російських співвітчизників, які мешкають за межами Російської Федерації, зобов'язати російську владу захищати росіян від дискримінації, утиску прав, особливо в сфері російської мови, освіти, православної релігії, культури.

Умовами отримання «Карти русского» могли б бути: володіння російською мовою, етнічна належність до російської нації, прихильність до російських традицій, православне віросповідання, для атеїстів та представників інших конфесій – поважне ставлення до православ'я: «Нашу карту может получить человек любого этноса.

Важно лишь, чтобы он ощущал себя русским и ценности русской цивилизации были ему близки, чтобы он был русским по духу» [4].

Всеукраїнський союз громадських організацій «Русское содружество» виступив з підтримкою ініціативи впровадження «Карты русского» в Украине. Однак російська влада виступила з негативною оцінкою ініціативи Фонду «Русские». Так, офіційний представник МІС Росії А. Несторенко назвав ідею карти росіянина «провокацією», яка «разделяет соотечественников по национальному и религиозному признаку, сеет в их среде ожидание льгот, дает возможность известным кругам в странах, где планируется выдавать карту, обвинить Россию в создании пятой колонны» [12].

Директор Інституту країн СНД К. Затулін також виступив з підтримкою ідеї видачі свідоцтв співвітчизника через мережу посольств і консульств. На його думку, документи, якщо вони будуть видаватися громадським організаціями, не будуть мати сили: «Это будет декоративный документ. Он не обеспечит никаких прав, никакой ответственности, никаких льгот для обладателя – только одно моральное удовлетворение, да вдобавок не от лица государства» [12].

Дискусія щодо «Карты русского» точилася і на засіданнях Всесвітнього конгресу співвітчизників (1-2 грудня 2009 р., Москва). Президент Росії Д. Медведєв підтримав ідею карти, зокрема у своєму виступі на конгресі він зазначив: «Общественные организации соотечественников смогут регистрировать таких людей и выдавать соответствующие свидетельства – разумеется, с учетом профессиональных навыков и общественной деятельности таких людей». Президент наголосив, що законопроект в 2010 р. буде внесено урядом на розгляд парламенту [12].

Аналогічний законопроект наприкінці листопада 2009 р. до Державної Думи було внесено депутатом К. Затуліним. Згідно з положеннями даного законопроекту «основанием для причисления человека к соотечественникам должно стать не только происхождение, но в первую очередь самоидентификация, подкрепленная общественной либо профессиональной деятельностью по сохранению русского языка, родных языков национальностей РФ и развитию культуры России» [12]. К. Затулін значно звужив пільги співвітчизників (на відміну від «Карты русского» Фонду «Русские»): «...бесплатная выдача долгосрочных российских виз и упрощенный порядок получения гражданства. Также обладатели свидетельств соотечественника смогут бесплатно посещать российские федеральные и муниципальные музеи и получать в российских архивах документы, подтверждающие их принадлежность к соотечественникам. Кроме того, предлагается закрепить за ними право бесплатного получения экстренной медицинской помощи, равно как и право быть похороненными в России» [12].

Значну увагу розвитку російського руху в Україні приділяють співробітники організації «Международный совет российских соотечественников», яка була утворена в жовтні 2002 р. До її складу в 2009 р. входили наступні російські об'єднання України: Российская община Севастополя, Русское Движение Украины, Русское общество им. А. С. Пушкина, Русская община Крыма, Измайльское Пушкинское общество, Русская община Украины, Русский культурный центр (м. Рівне), Союз севастопольских соотечественников России, Объединение организаций соотечественников «Русское содружество», Общественная организация межрегиональное движение «Русскоязычная Украина» [5].

«Международный совет российских соотечественников» спрямований на консолідацію російської діаспори, координацію роботи російських громадських товариств за кордоном.

Численність російської діаспори на Україні (майже третина) обумовила створення «Всеукраинского совета российских соотечественников» під час роботи Всеукраїнської конференції російських співвітчизників (конференції російських організацій України) в грудні 2007 р. в Ялті [10]. Основним завданням створеної ради мала стати консолідація російських товариств.

До складу «Всеукраинского совета российских соотечественников» увійшли наступні організації: Всеукраинское Объединение «Русское Содружество», Всеукраинское общество русской культуры «Русь», Украинская Ассоциация преподавателей русского языка и литературы (УАПРЯЛ), Всеукраинская организация «Русский совет Украины», Всеукраинская ассоциация «Русская школа», Союз православных граждан Украины, Партия «РУСЬ», общественная организация «Русский культурный центр «Русь», Русская община Крыма, Российская община Севастополя, Русская община Полтавской области, Ассоциация русских обществ Харьковского региона, общественные организации «Русский дом в Донецкой области», «Русский культурный центр» города Сумы, «Русский культурный центр» города Запорожье, Одесская областная организация «Единое Отечество», Областной русский культурный центр м. Рівне та інші. Головою організації було обрано народного депутата України В. Колісниченка (Партія Регіонів) [10].

Рішенням Президента РФ Д. Медведєва при Міністерстві іноземних справ у травні 2008 р. було утворено Федеральне агентство у справах СНД, співвітчизників, які мешкають за кордоном, і з міжнародного гуманітарного співробітництва («Россотрудничество»). Дана організація продовжила діяльність ліквідованого Російського центру міжнародного наукового та культурного співробітництва («Росзарубежцентр») [7]. «Росзарубежцентр» було утворено в 1994 р. як федеральний державний орган, робота якого спрямовувалася на розвиток гуманітарних, культурних, науково-технічних та

інформаційних зв'язків Росії із зарубіжними країнами. Дана організація сприяла підтримці розвитку російської мови і культури на Україні, виступала організатором проведення наукових конференцій, форумів, презентацій монографій, концертів, театральних вистав, тощо. Так, наприклад, за підтримки «Росзарубежцентра» в грудні 2006 р. у Києві пройшла науково – практична конференція "Русский язык в Украине как составной компонент исторически сложившегося двуязычия», в лютому 2007 р. в Ялті відбувся Міжнародний форум русистів [6].

Продовжуючи традиції «Росзарубежцентра», Федеральне агентство «Россотрудничество» провідним завданням визначає збереження та розвиток національно-культурної самобутності російських співвітчизників за кордоном через підтримку російської мови, культури, освіти. Разом з Міністерством освіти та науки РФ дана організація виступила активним учасником реалізації федеральної програми «Російська мова», спрямованої на забезпечення ефективного функціонування російської мови як основи розвитку інтеграційних процесів в СНД.

Утворені агентством за кордоном російські центри (в Україні існують в Києві та Сімферополі) надають інформацію про російську історію, культуру. В центрах проводяться музичні фестивалі, художні та фотовиставки, виступи російських творчих колективів, працюють клуби, студії.

Наприклад, в Російському центрі науки та культури в Києві протягом 2010 р. був проведений цілий ряд культурних та наукових заходів: Міжнародний форум «Защита русского языка, культуры и русскоязычного населения в странах СНГ и Балтии», I Міжнародний конкурс інструментальних ансамблів імені Дмитра Бортнянського, Пушкінський конкурс для школярів «Что за прелесть эти сказки!», презентація нових публікацій російських видань та інші.

Протягом 2010 р. представництвом агенства «Россотрудничество» було роздано до шкільних та університетських бібліотек понад 28000 примірників учбової, методичної та художньої літератури.

Підтримка російської діаспори, розвиток так званого «русского мира» є одним із провідних напрямків зовнішньої політики сучасної Росії. Сприяння розвитку російської мови, культури, збереження російських традицій співвітчизників стало одним із пріоритетних завдань ряду як державних органів влади Росії (наприклад, Міністерства закордонних справ), так і ряду громадських організацій, фондів. Україна, де проживає значна кількість етнічних росіян та російськомовних українців, лідирує по чисельності російської діаспори та по кількості російських об'єднань та товариств, які співпрацюють із Росією. Переважно ця співпраця стосується галузей культури та освіти. Офіційно Росія заявляє про невторчання в політичне життя в Україні, обмежуючи діяльність організацій по роботі з діаспорою лише захистом правових та культурних інтересів своїх співвітчизників.

Примітки

1. *В Харькове* появилось место, где можно смотреть кино на русском! // Городской дозор. – 2009, 17 червня.
2. *Всеукраинское объединение "Русское содружество"* поддерживает идею "Карты русского" // Офіційний сайт «Института Русского зарубежья». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.russkie.org/index>. Доступ – 10.01.10 р.
3. *Институт стран СНГ: История и повседневная деятельность* // Офіційний сайт К. Ф. Затуліна. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.zatulin.ru/index.php?section=institute>. Доступ – 28.12.09 р.
4. *Карта русского* // Офіційний сайт «Фонда содействия объединению русского народа «Русские». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.russkie-fond.ru/work/karta/gde/>. Доступ – 19.01.10 р.
5. *Международный совет российских соотечественников* // Офіційний сайт організації «Международный совет российских соотечественников». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.msrs.ru>. Доступ – 10.01.10 р.
6. *Наша организация* – Россотрудничество // Офіційний сайт Федерального агентства у справах СНД, співвітчизників, проживаючих за кордоном, і з міжнародного гуманітарного співробітництва «Россотрудничество». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.rusintercenter.org.ua/>. Доступ – 17.01.10 р.
7. *Российский Центр международного научного и культурного сотрудничества при Правительстве Российской Федерации* // Офіційний сайт організації «Росзарубежцентр». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://tzsc.narod.ru/index.htm>. Доступ – 10.02.10 р.
8. *Русский центр. Определение и миссия* // Офіційний сайт фонду «Русский мир». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.russkiymir.ru/russkiymir/ru/rucenter/presentation>. Доступ – 10.01.10 р.
9. *Первые* наши соотечественники, проживающие за рубежом, получили Карту русского // Офіційний сайт «Фонда содействия объединению русского народа «Русские» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://russkie-fond.ru/press/articles/651>. Доступ – 14.11.09 р.
10. *Соглашение* «О создании Всеукраинского совета российских соотечественников» // Офіційний сайт організації «Всеукраинское общественное объединение «Единое Отечество». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.otechestvo.org.ua/main/>. Доступ – 09.01.10 р.
11. *Создан* Всеукраинский совет российских соотечественников // Офіційний сайт організації Международный совет российских соотечественников. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.msrs.ru/>. Доступ – 10.01.10 р.

12. *Соотечественники* поставлены на карту // Русский мир. – 2009. – № 114.
13. *Стенограма* засідань круглого столу «Русскоязычная Украина: возможности и проблемы консолидации» (Москва, 27 квітня 2009 р.) // Офіційний сайт Інституту країн СНД. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.materik.ru/institute/events/table/detail>. Доступ – 14.03.10 р.
14. *Стратегия* России в отношениях с Украиной // Офіційний сайт К. Затуліна. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.zatulin.ru/index.php?§ion=publications>. Доступ – 15.01.10 р.
15. *Телепроект* «Российско-украинская дружба: история и современность» в Харькове // Офіційний сайт фонду «Русский мир». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.russkiymir.ru/russkiymir/ru/news/grants/news>. Доступ – 16.03.10 р.
16. *Указ* Президента Российской Федерации о создании фонда «Русский мир» // Офіційний сайт фонду «Русский мир». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.russkiymir.ru/russkiymir/ru/fund/index.nested/decreed_text.html. Доступ – 17.01.10 р.
17. *Численность* и состав населения Украины по итогам Всеукраинской переписи населения 2001 года. // Офіційний сайт Державного комітету статистики України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/nationality/>. Доступ – 16.02.10 р.

УДК 929.6 (477) «19/20»

Історичні традиції в символіці українського козацтва ХХ–ХХІ століття

Бабкова Н. В.

Н. В. Бабкова в статті «Історичні традиції в символіці українського козацтва ХХ–ХХІ століття» досліджує процес виникнення та трансформації атрибутики рангових відзнак українського козацтва. Період, що розглядається, охоплює становлення козацької символіки часів національно-визвольної боротьби 1917–1920 років, її розвиток в умовах еміграції та незалежної Української держави. Особлива увага приділяється

історичному підґрунті атрибутики сучасного українського реєстрового козацтва.

Ключові слова: символіка, козацтво, еміграція, Українська держава.

Н. В. Бабкова в статті «Історические традиции в символике украинского казачества ХХ–ХХІ столетия» исследует процесс возникновения и трансформации атрибутики и ранговых отличий украинского казачества. Рассматриваемый период охватывает становления казацкой символики времен национально-освободительной борьбы 1917–1920 годов, её развитие в условиях эмиграции и независимого Украинского государства. Особое внимание уделяется историческим корням атрибутики современного украинского реєстрового казачества.

Ключевые слова: символика, казачество, эмиграция, Украинское государство.

N. V. Babkova in the article «The historical traditions in the symbolism of the Ukrainian Cossacks of XX–XXI centuries» the origins and transformation of attributes and symbols of the Ukrainian Cossacks are investigated. The reviewing period under cover the formation of Cossack symbols during the national liberation struggle of 1917–1920 years, its development in emigration circles and the modern Ukrainian state. The particular attention is sparing to the historical attributes forming the basis of symbols of the modern Ukrainian Registered Cossacks.

Key words: symbols, the cossacks, emigration, an Ukrainian state.

Ось уже понад двадцять років в Україні відбувається поступове відродження та розвиток козацьких традицій. Пройшовши фазу згуртування навколо єдиної ідеї, на сучасному етапі українське козацтво розпорошене. Існують різноманітні козацькі організації та об'єднання, які не бажають, задля вироблення загальнокозацького курсу розвитку та єдиної символіки, іти на компроміси та об'єднуватися. Хоча спроби були. Найяскравіша – Велика Рада усіх військових формувань, що відбулася на о. Хортиця у червні 2005р. Але, це була лише формальність. На сьогоднішній день, в державі існує близько сорока козацьких структур, кожна з яких використовує власну символіку [4, 7, 13]. Характерною ж рисою сучасної козацької атрибутики є її пов'язаність з історичними аналогами початку та середини ХХ століття. Особливо в цьому плані виділяється Українське козацтво та Українське реєстрове козацтво, як найпоширеніші козацькі організації.

Дослідженню проблеми створення козаками власної символіки присвятили свої праці С. Дроб'язко [2], В. Задунайський [3], Я. Семотюк [9], Д. Табачник [10] та інші. Однак цей процес висвітлювався в контексті певних історичних подій, тому питання комплексного аналізу формування українським козацтвом своєї атрибутики і надалі залишається відкритим. Складність вивчення

головних регалій сучасного козацтва полягає в тому, що більшість організацій не мають не лише власної електронної сторінки в Інтернеті, але й друкованих видань.

Мета статті полягає в комплексному аналізі історичних етапів творення символіки українського козацтва, виявленні історичного зв'язку атрибутики сучасного козацтва з традиціями попередніх поколінь.

У значній мірі весь комплекс рангових відзнак та символів влади сучасного українського козацтва заснований на військових геральдичних традиціях періоду національно – визвольної боротьби 1917–1920 рр. Тому необхідно більш детально розглянути деякі аспекти творення військової символіки того періоду.

Процес відродження українського війська почався з перших же днів революційних подій 1917 р. та утворення Української Центральної Ради. З'являлися військові організації, що носили імена видатних козацьких отаманів та гетьманів: Д. Дорошенка, Б. Хмельницького, І. Мазепи, К. Гордієнка, П. Полуботка. До наших днів збереглася інформація про символіку лише декількох з вище перерахованих формувань. Одне з них – перший український козацький імені гетьмана Б. Хмельницького полк. Першого травня 1917 року у Києві почався перший Всеукраїнський військовий з'їзд, який і затвердив даний полк. Від військового клубу ім. Полуботка члени полку отримали малиновий прапор з портретом Б. Хмельницького, під яким і склали присягу [5, с. 362].

Полк ім. Дорошенка, що сформувався в Чернігові, дістав знамено з портретом гетьмана. Інший прапор цього військового з'єднання на лицьовому боці мав зображення хреста, українського «степоного типу», сонця, місяця і зорі, а на зворотному – мистецьке зображення ікони Святої Покрови. По периметру напис «Знамено першого січового Гетьмана Петра Дорошенка Полку 1918 року» [6, с. 824].

Всі полкові знамена того часу – своєрідна спроба наслідування національних традицій, в першу чергу часів запорізького та гетьманського козацтва.

Власне відродження самого козацтва розпочалося на весні 1917 року. В березні цього року у Звенигородському повіті на Київщині, зародилося Вільне козацтво, що протягом весни – початку осені поширилось по всій Україні. Створюючи козачі товариства, селянство прагнуло, насамперед, мати захист від наростаючого анархо-кримінального насилля. Водночас, із поглибленням суспільно-політичної кризи Вільне козацтво все більше втягувалося в національну та соціальну боротьбу [1, с. 426].

Для вироблення загально узгодженої концепції розвитку козацтва, з ініціативи І. Полтавця – Остряниці, 3-6 жовтня 1917 р. у Чигирині відбувся Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва. «Навколо збудованої трибуни, застеленої кармазином, були згуртовані усі делегати, біля трибуни зайняли місце гості. Коли пробили в литаври на спогад

запорозьких звичаїв, це означало початок наради, – на трибуну вийшли: Модест Левицький із Запорозьким малиновим прапором, І. Луценко й кооператор В. Левицький з отаманськими бунчуком та булавою» [15, с. 22]. Генеральним отаманом вибрали Павла Скоропадського, писарем – Василя Кочубея. 13 листопада 1917 року Генеральний Секретаріат офіційно затвердив статут Вільного козацтва, згідно з яким кожен кіш, курінь, сотня мають свої печатки та прапори [16, арк. 2].

Спроба на державному рівні відродити козацький стан пов'язана з діяльністю П. П. Скоропадського. Реально усвідомлюючи можливості козацтва як військової сили, своїм указом від 16 жовтня 1918 р. гетьман офіційно відроджує козацький стан в Україні.

Але ще в червні того ж року були розроблені нові рангові відзнаки для старшини. На погонах німецького та австро-угорського типу, ранги позначалися чотирикутними зірками та перехрещеними булавами. Генеральний значковий мав одну булаву, генеральний бунчуковий – дві схрещені булави. Сам же Гетьман, як головнокомандуючий армією і флотом, носив погони із зображенням державного герба (тризуб, обшитий пшеничним колосом) з двома булавами навхрест. В той же час, схрещені булави були присутні над кокардами головних уборів старшин Генерального Штабу і конвою «Ясновельможного Пана Гетьмана» і були присутні на так званій «зорі» для кашкетів військовослужбовців гетьманської гвардії – Окремої Сердюцької Дивізії. Булави вказували на особливе становище усіх цих формувань та їхню наближеність до голови держави [10, с. 31].

22 квітня 1918 р. розпорядженням Державного Секретаріату Військових Справ затверджувалися знаки розрізнення, що розміщувалися у нижній частині рукавів. Для генерального чотаря – дві схрещені булави та рожечка на кінці, генеральний поручник та генеральний сотник крім цього, ще й один та два вужчих плужка відповідно. В такий спосіб підкреслювалась спадковість між Українською Державою П. Скоропадського та Гетьманщиною XVII–XVIII ст.

З поваленням Гетьманату до влади прийшла Директорія на чолі з Симоном Петлюрою, що продовжив роботу над встановленням системи рангових розрізень. Нові ранги мали не лише в назві чітко виражений вплив козацьких традицій. На категорію найвищої старшини повинні були вказувати схрещені булави у лавровому вінку. Сам же Головний отаман, як символ своєї найвищої влади, мав булаву і в найурочистіші миті використовував її за давнім козацьким звичаєм [3, с. 167].

Після остаточного захоплення влади в Україні більшовиками, значна частина українського козацтва опинилася в еміграції. Основними центрами стали – Берлін, Мюнхен, Лозанна, Відень, Прага, Будапешт та інші європейські міста. У 1920 р. у Берліні виникло Українське національне козацьке товариство, яке очолив І. Полтавець-Остряниця. Були відтворені рангові системи, що діяли протягом 1917–1919 рр. на

території України. Ознакою посади Головного Військового Отамана та Генеральної старшини були відповідно булава та пірнач. З різних обставин козаки залучаються до політичної боротьби в Німеччині. У 1923–1924 рр. видання журналу «Український козак», через співпрацю з націонал-соціалістичним рухом навіть поєднав свій герб – козак із самопалом з тризубом та свастикою [3, с. 198].

З початком Другої світової війни частина козацтва, що перебувало в еміграції вступила до лав німецької армії. Зважаючи на свою малу чисельність воно було змушене об'єднуватися з представниками донського, кубанського чи терського козацтва. Саме ці козачі частини утворили основу Першої козачої кінної дивізії (створена в 1943 р). Як зазначає С. Дроб'язко, на нарукавних нашивках вищого керівного складу буда присутня срібна булава між двома перехрещеними шашками. В нагрудних відзнаках випускників (створених для навчання керівного складу) шкіль молодих козаків використовувалися вінок з дубового листа із схрещеними шашками та булавою, німецьким орлом із свастикою в основі, і написом «Школа молодих козаків». Відмінники навчання мали позолочений вінок і булаву [2, с. 29].

Закінчення війни, переселення української еміграції з європейських теренів на американський континент, зменшення популярності мілітарної ідеології, упродовж 1948 – 60-х років зумовили припинення в Європі активної діяльності представників українського козацтва. У 1960 р. в Сполучених Штатах Америки під проводом виконувача обов'язків військового отамана Івана Цапка утворилася перша станиця Українського Вільного Козацтва. Ця подія дала початок розширенню мережі осередків цієї організації в США, Австралії, Канаді, Бразилії та Німеччині [13, с. 590].

У 1965 році був виготовлений «Почесний знак Українського Вільного Козацтва» – білий козацький хрест із золотим знаком св. Володимира вгорі, обрамлений овальним золотим вінком з лаврового та дубового листа, поверх якого розміщувалися булава і козацька шабля [9, с. 41]. 18 січня 1979 року в Торонто, у каплиці куреня Українських Вільних Козаків імені гетьмана Петра Дорошенка, протоієрей Федір Легенюк освятив новий прапор Коша УВК, виготовлений хорунжим Теодором Бабуком. На лицьовому боці прапора малинового кольору було зображено образ св. Покрови і написано «Надія на Бога і лицарство наше», а на зворотному боці – козацький хрест і напис: «Українське Вільне Козацтво – учасник боротьби за Волю України від 1917 року».

В радянській Україні процес відродження козацтва став можливим лише за часів перебудови. У 1980-х роках стихійно з'являються безліч козацьких організацій без єдиної мети та напрямку роботи. Лише у вересні 1990 р., за ініціативи Народного Руху України, представники козацьких осередків провели Першу Отаманську Раду. Результатом діяльності стала офіційна заява про відродження Українського козацтва.

На Великій Раді Українського козацтва, що відбулася у Києві, у 1991 р., було запроваджено посаду Гетьмана з відповідним атрибутом влади. Першим Гетьманом став В'ячеслав Чорновіл. Згідно з історичними традиціями – обирався на один рік. Але потім ця традиція була порушена. У 1992 р. на посаду Гетьмана обрали В. Муляву, в 1998 – І. Біласа, 2005 – В. Ющенко, а в листопаді 2005 р. – М. Пантелика [7, с. 28-30]. Таким чином в Українському козацтві склалася ситуація, коли існує два гетьмана та дві булави, адже В. Ющенко своєї посади не зрікався.

За статутом, Українське козацтво має свою атрибутику і символіку: прапори, бунчук, клейноди (гетьманська булава та хоругва (штандарт), гімн, марш, перначі крайових отаманів, тростина Генерального судді, перо і каламар Генерального писаря, литаври, тростина крайового отамана). В символіці відчувається перейняття традицій Вільного Українського козацтва – білий, з синім оздобленням, козацький хрест із золотим знаком св. Володимира вгорі, обрамлений лавровим півовальним золотим вінком, поверх якого розміщувалися булава і козацька шабля. Саме ця символіка використовується на шевронах, нарукавних нашивках та Особистій відзнаці Гетьмана Українського козацтва. Головний прапор являє собою полотно темно малинового кольору з вище зазначеним геральдичним комплексом та написом – назвою організації [11]. За відсутністю доступу до інформації щодо використання бунчука, литаврів, печатки та каламаря, тростини судді з'являються сумніви щодо їх фактичного існування.

Згідно з даними сайту зазначеної організації [11], українське козацтво поділене на сім округів: Гетьманський, Слобідський, Запорозький, Кримський, Чорноморський, Галицько – Подільський, Волинсько-Подільський. Кожен з них очолює польовий гетьман, що має власний символ влади – пірнач. Крім того, кожен з крайових та курінний отаман мають право, при виконанні службових обов'язків, використовувати пірначі, як особисті символи влади. Для заохочення та відзначення особливо активних діячів козацького руху, кожен округ може створювати власні відзнаки. Так існує почесна відзнака Чорноморського козачого з'єднання, що була затверджена рішенням Ради отаманів даної організації 19 червня 2002 р. [8, с. 5].

Для сучасного українського козацтва характерні і власні зразки козацьких рангових відзнак, в основі яких лежить досвід відзнак часів Української Держави Гетьмана П. Скоропадського. Хоча присутні і деякі відмінності: восьмикутна зірка замість чотирикутної, обрамлення у сучасного козацтва булав дубовим піввінком. Помітна різниця і в оформленні погонів сучасної козацької старшини та генеральної старшини Гетьманату П. Скоропадського. За формою погони сучасного українського козацтва ідентичні погонам радянської армії.

На погонах Гетьмана розміщено державний герб України у вінці, восьмикутну зірку та перехрещені булави на фоні піввінка з дубового

листа. Генерал-отаман (генерал-полковник), генерал-осавул (генерал-лейтенант), генерал-хорунжий (генерал-майор) – без державного гербу, мають три, дві та одну зірку, перехрещену булаву та шаблю у піввінку. Полковник, осавул (підполковник), курінний (майор), сотник (капітан), булавний (старший лейтенант), хорунжий (лейтенант), підхорунжий (молодший лейтенант) – восьмикутні зірки, відповідно до звання та перехрещений пірнач із шаблею у піввінку з дубового листа [8, с. 8-9].

У 2002 р., на правах правонаступника реєстрового козацтва XVI–XVII ст., в Україні було створено Всеукраїнську громадську організацію «Українське реєстрове козацтво», гетьманом якого є і по нині А. І. Шевченко (доктор технічних наук, доктор богослов'я, професор, ректор Державного університету інформатики і штучного інтелекту, голова наукової ради Науково-дослідного Центру козацтва імені гетьмана Мазепи).

Організація складається з трьох округів та окремого Морського дивізіону. Округи, в свою чергу, поділяються на регіональні, обласні та місцеві представництва. На чолі кожного з них – відповідно командувач регіону, обласний чи місцевий отаман. Кожен має особистий атрибут влади – пірнач. Як і попередня організація реєстровці використовують темно малиновий прапор з нанесеною на нього символікою власної структури та написом із назвою організації. Загалом для сучасного козацтва характерне використання знамен різних відтінків малинового кольору, що являє собою ще один елемент підтримання традицій своїх пращурів.

Представники реєстрового козацтва розробили і власну символіку. Так, шеврон має форму щита на малиновому полі, обведеного срібним кантом; у центрі перехрещені булава і пірнач, а над ними – тризуб, між центровим розгалуженням козацького хреста – сонячні промені, гаптовані золотим шитвом. З боків хреста слова «Духовність, патріотизм», вигаптовані шитвом срібного кольору. Зверху хреста слова: «Українське Реєстрове Козацтво». Між християнським хрестом і словами «Українське Реєстрове Козацтво» – блакитна і жовта полоси – елемент державного прапора [13].

У 2005 р., гетьманом реєстровців був затверджений зразок єдиного однострію, витоки якого також пов'язані з часом існування держави П. Скоропадського. Але значно більше відмінностей між двома системами рангових відзнак: використання восьмикутної, а не чотирикутної зірки, зображення булави та бунчука, а не схрещених булав.

На погонах Генеральної та молодшої старшини впритул до нижнього краю погона закріплюється орнамент у вигляді лаврового вінка, в середині якого розміщені перехрещені символи влади – булава та бунчук.

На погонах гетьмана, генерала армії зображено вишитий герб України у калиновому вінці, виконаний золотими нитками; вишита золотими нитками восьмикутна зірка, що є зображенням подвійного

хреста і символізує різдвяну українську зірку; на краю погона вишиті булава і бунчук, обрамлені лавровим вінцем.

На парадних погонах – герб лишається вишитим, а металева зірка, булава і бунчук прикріплюються, але можуть лишатися вишитими. Погони генерал – полковника, генерал – лейтенанта та генерал – майора ідентичні гетьманським, але не мають зображення державного гербу.

Парадні і стройові погони капітана, старшого лейтенанта, лейтенанта та молодшого лейтенанта виконуються з тканини необхідного кольору, на краю погона прикріплюється бунчук із булавою у лавровому вінці.

Так булава трактується реєстровими козаками не лише як символ влади, але й як атрибут єднання людей різних національностей та віросповідань. Протягом 2004–2005 рр. гетьман А. Шевченко під час зустрічей з Папою Римським Іоанном Павлом II, Вселенським Патріархом Православної Церкви Варфоломієм, Святішим Патріархом Московським та всієї Русі Олексієм II, Патріархом Київським та всієї Русі-України Філаретом, вручив кожному кришталева булаву. За словами керівника даної козацької організації цей символ єднання Сходу та Заходу України – дорогоцінна реліквія славного і трагічного минулого, духовного й патріотичного відродження нашої Батьківщини, незалежної держави [12, с. 198-200].

Протягом всього існування козацтва та вироблення його представниками власної символіки відчутно вплив історичних традицій. Для початку та середини ХХ століття – це період Гетьманщини. Сучасне ж українське козацтво та реєстрове українське козацтво орієнтується на досвід всіх своїх попередників. Свідчення цьому – булави та пірначі, як найвищі символи влади запорожців та козаків Гетьманщини, перехрещені булави на погонах – атрибут керівного складу армії гетьмана П. Скоропадського, поєднання булави та шаблі на фоні білого хреста – Вільного Козацтва України.

Але існують і певні відмінності, що проявляються у рангових відзнаках та формах погонів. Якщо у зовнішньому вигляді погонів збройних сил часів П. Скоропадського проявляється вплив австро-угорської та німецької військової традиції, то у сучасного козацтва – радянської армії. Прапори ж проаналізованих козацьких організацій в основному різних відтінків малинового кольору, що вказує на продовження прапорових традицій військових з'єднань ХХ століття. В перспективі подальших досліджень виявлення більш детальної інформації щодо інших козацьких об'єднань нашої держави, комплексний аналіз символіки та атрибутики всіх організацій, виявлення історико-культурних традицій та взаємодій.

Примітки

1. *Верестюк В. Ф.* Вільне козацтво як вияв революційної творчості мас / В. Ф. Верестюк // Історія українського козацтва: в 2 т. – К., 2006. – Т. 2.
2. *Дробязко С.*, Карашук А. Восточные легионы и казачьи части в Вермахте / С. Дробязко, А. Карашук – М., 2000.
3. *Задунайський В. В.* Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XXI століття / В. В. Задунайський. – Донецьк, 2006.
4. *Інформація* про діяльність Ради Українського козацтва при Президентові України [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.arzhevitin.ua/cossack/cossacks_president/info. Доступ – 15.09. 2010 р.
5. *Історія українського війська* (від княжих часів до 20-х років ХХст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатюк, З. Стефанів та інш. – Львів, 1992.
6. *Історія українського війська 1917–1995* / В. Гриневич, Л. Гриневич, Р. Колісник та інш.; упоряд. Я. Дашкевич – Львів, 1996.
7. *Лютій І. М.* Етапи відродження та розвитку сучасного козацтва в Україні. Історичний нарис / І. М. Лютій. – Дніпропетровськ, 2008.
8. *Пукліч В. В.* Літопис Чорноморського козачого з'єднання / В. В. Пукліч. – Одеса, 2006.
9. *Семотюк Я.* Українські військові відзнаки / Я. Семотюк. – Торонто, 1991.
10. *Табачник Д. В.* Військова символіка держави / Д. В. Табачник, В. В. Карпов. – К., 2007.
11. *Третій Гетьманат Української держави* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.kozatstvo.org/getmans/3/>. Доступ – 17.09. 2010 р.
12. *Україна козацька*: зб. ст. / упорядник Чорна С. Ф. – Донецьк, 2007.
13. *Українське козацтво*: мала енциклопедія / Кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко. – К., Запоріжжя, 2006.
14. *Українське Реєстрове Козацтво* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.kozatstvo.org.ua/> / Доступ – 25.09. 2010 р.
15. *Цапко І.* Роль Вільного козацтва у визвольній боротьбі / І. Цапко // Вісті Комбатанта. – 1967. – № 5-6.
16. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. – Ф. 115. – Оп. 1. – Спр. 52.

УДК 930.1 (477)

Етнографічні групи лемків, бойків та гуцулів у сучасній історіографії

Мусієнко І. В.

Мусієнко І. В. Етнографічні групи лемків, бойків та гуцулів у сучасній історіографії. Стаття присвячена розгляду в сучасній історіографії проблем історії етнографічних груп українців – бойків, лемків, гуцулів. Проаналізовано доробок окремих дослідників та етапи розвитку наукових студій. Вказано, що не зважаючи на існуючу наукову літературу, що обґрунтовано визначає статус вказаних етнографічних груп як складову українців, продовжують існувати міфи про окремий русинський етнос. Отже політичне русинство – проект організації сепаратистського руху.
Ключові слова: бойки, гуцули, етнографічна група, історіографія, лемки, політичне русинство, русини.

Мусієнко І. В. Этнографические группы лемков, бойков и гуцулов в современной историографии. Статья посвящена рассмотрению в современной историографии проблем истории этнографических групп украинцев – бойков, лемков и гуцулов. Проанализированы научный вклад отдельных ученых и этапы развития научных исследований. Указано, что несмотря на существующую научную литературу, которая обоснованно определяет статус этих этнографических групп как составляющую украинства, продолжают существовать мифы об отдельном русинском этносе. Таким образом политическое русинство – это проект организации сепаратистского движения.
Ключевые слова: бойки, гуцулы, этнографическая группа, историография, лемки, политическое русинство, русины.

Musiienko I. Ethnographical groups of the Lemkos, Boykos and Hutsuls in a modern historiography. The article considers the problems of the history of ethnographical groups of Ukrainians - Boykos, Lemkos and Hutsuls in a modern historiography. Analyzed the scientific contribution of some scholars and development stages of research. It was pointed out that despite the existing scientific literature that reasonably defines the status of these ethnographic groups as a component of Ukrainians, myths about separate rusyn ethnos exist. Thus political rusynism is a project of the organization of separatist movement.
Key words: Boykos, Hutsuls, ethnographical group, historiography, Lemkos, political rusynism, Ruthenians.

Сучасна історична наука досліджує не лише окремі етноси в цілому, а й етнографічні групи у їхньому складі, що зберігають діалектичні відмінності та особливості традиційної матеріальної та духовної культури. Особливу увагу дослідників привертано етнографічні групи українців у Карпатському регіоні, а саме лемки, бойки, гуцули. Наукові дослідження цих груп українців, частина яких до того ж проживають за межами України, мають інтердисциплінарний характер, ними займаються історики, етнологи, мовознавці, культурологи – як українські, так і зарубіжні. На жаль, сьогодні в Україні етнічні процеси з важливою науковою проблемою часто перетворюються на засоби політичної боротьби, спрямовані на протиставлення її окремих регіонів. Зокрема, у новітній історіографії більше місця посідає тема «політичного русинства», ніж аналіз особливостей матеріальної й духовної культури українських етнографічних груп.

Історіографія проблем історії та культури етнографічних груп лемків, бойків і гуцулів, їхньої етнічної ідентичності та виникнення «політичного русинства» побіжно висвітлювалася в окремих працях сучасних українських дослідників [1, 6, 7, 16, 21, 26, 32, 33, 45, 46], однак узагальнююче дослідження з цієї тематики відсутнє, що й визначило актуальність даної роботи. Не претендуючи на повне висвітлення цієї широкої наукової теми, запропонована праця має на меті частково заповнити цю лакуну.

Сучасні дослідження вказаної тематики опираються на наукову спадщину українських та зарубіжних науковців XIX – початку XX ст. І. Фогорощія, П. Й. Шафарика, І. Вагилевича, О. Бодяньського, Я. Головацького, О. Духновича та інших. Наприкінці XIX ст. завдяки невтомній діяльності В. Гнатюка, І. Франка, З. Кузеля етнологічні студії західноукраїнських земель набули стрімкого розвитку. Цією проблемою опікувалися й видатні представники української науки з Наддніпрянщини, зокрема, П. Чубинський та Ф. Вовк. Своім науковим доробком антрополог Ф. Вовк довів існування єдиного антропологічного типу українців, при збереженні окремих територіальних особливостей [37, с. 172-175]. Ґрунтовний аналіз наукової спадщини вчених XIX ст. міститься в історіографічних розвідках В. Білоуса та Я. Дашкевича [3, 13, с. 389-404].

Величезний матеріал з історії, культури та етнографії гуцулів, бойків, лемків відкривають нам наукові студії австрійських учених Б. Гакета та Р. Ф. Кайндля. Одна з найвідоміших праць Р. Кайндля – «Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази» [18]. Д. Дорошенко називав цього чернівецького професора «найзаслуженішим і найпродуктивнішим німецьким дослідником життя українського народу в Австро-Угорщині». Кайндль, котрий хоча і стояв на позиціях німецького культуртрегерства, аргументував автохтонність місцевого

українського населення, навів чисельні факти, що підтверджували самотність та багатство його культури. Інший австрієць Г. І. Бідерманн у своїх працях [53-54], переконливо доводив, що основою спроб як правлячих кіл Росії, так і польських політичних кіл схилити українців на свій бік, стало заперечення права українців бути самодостатньою нацією (*eine Nation für sich sein*). Зростання тиску з боку цих сил він пояснював намаганням втримати владу над українцями, які в цей час динамічно стверджувалися як окрема нація. Одночасно науковець виступив із критикою австрійського уряду за самоусунення від розв'язання українського питання і нерозуміння його важливості. Творчий доробок Г. І. Бідерманна став об'єктом вивчення львівського науковця А. Вовчака [10].

У радянський період найбільш плідною для досліджень виявилася доба «українізації», однак її розвиток був примусово загальмований на початку 30-х рр. XX ст. Радянська історіографія під тиском комуністичної ідеології залишила поза увагою складні проблеми історії та формування ідентичності етнографічних груп українців, роблячи наголос на більш «безпечних» темах – культурі та побуті. У 1972 р. в Москві була видана перша збірка праць радянських учених, присвячених цим питанням [20], однак і вона викликала невдоволення цензури, стала предметом розгляду Закарпатського обкому компартії України, керівництво якого обвинуватило авторів у «перекрученнях, ідеалізації минулого, некритичному ставленні до антинаукових буржуазно-націоналістичних концепцій» [49, с. 399-401]. Окремі оригінальні статті радянських науковців з проблем етнології карпатського регіону містилися в збірках «Культура та побут населення українських Карпат» [22], що видавалися за результатами конференцій в Ужгородському університеті.

На зламі епох у часи перебудови в українській історіографії з'явилися узагальнюювальні розвідки історії та культури Бойківщини та Гуцульщини [4, 12]. Українська діаспора видала ґрунтовне двотомне дослідження, присвячене лемкам і Лемківщині [25].

Якісно новий етап розвитку української історіографії розпочався зі здобуттям Україною незалежності, що характеризувався відкриттям доступу до призабутого або забороненого наукового доробку українських істориків та етнологів, а також студій діаспори та зарубіжних фахівців. Перед українськими дослідниками постали складні завдання щодо вироблення сучасного дослідницького інструментарію, корекції теоретичної бази та методології, застосування новітніх досягнень світової історичної науки, оновлення термінологічного арсеналу.

90-ті рр. XX ст. ознаменувалися виходом у світ ряду ґрунтовних монографій [7, 15, 24, 25, 30, 31], а також започаткуванням серій періодичних видань з проблем етнології та етнографії. Плідних

результатів на ниві української етнології здобули українські науковці академічних установ НАН України: Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (Київ), Інституту народознавства (Львів), а також учені кафедри етнології Київського національного університету. Всебічні дослідження вказаної тематики проводять колективи кафедр етнології Львівського та Чернівецького національних університетів.

Важливе місце в роботах сучасних українських науковців займають проблеми, що фактично не досліджувалися в радянській історіографії, зокрема формування та чисельність української діаспори. Вивчення етнічного складу та змін чисельності населення України здійснили М. Дністрянський, В. Євтух, В. Наулко, В. Скляр [14, 16, 36, 40, 41]. З січня 2002 р. в Національному університеті «Острозька академія» діє як структурний підрозділ Інститут досліджень української діаспори. Його вчені під керівництвом директора А. Є. Атаманенко координують закордонні зв'язки та довгострокові наукові проекти.

Проблеми історії етнографічних груп українців та української діаспори перебувають у центрі наукових інтересів учених, що працюють у діаспорі – Л. Винара (США), М. Мушинки та М. Сополіги (Словаччина) [9, с. 21-30; 34, с. 326-333; 42, с. 5-20]. Цінність їхніх досліджень полягає в тому, що вони мають змогу показати окремі проблеми «зсередины», ввести до наукового обігу мемуаристику, архівні матеріали, котрі перебувають за кордоном.

Вагомий науковий доробок у галузі історії лемків ХХ ст. та проблем формування їхньої етнічної ідентичності належить польському професору українського походження Б. Гальчаку [56-57]. У трьохтомній монографії професора Р. Дрозда (також українця за походженням) всебічно висвітлена політика керівництва Польщі щодо українського населення [55].

Закордонні науковці, що протягом ХХ ст. концентрували свої зусилля переважно в галузі русистики, досить мало приділяли уваги як українству в цілому, так і його етнографічним групам, у тому числі й особливостям формування регіональної, або етномовної ідентичності за регіонами України [38]. Першим цю негативну тенденцію порушив австрійський науковець А. Капелер, використовуючи метод порівняльного аналізу, досліджує український національний рух у Галичині та Наддніпрянській Україні, спираючись на трифазову схему-періодизацію М. Гроха [19; 58, S. 72]. Проведений ученим порівняльний аналіз українського національного руху обох етнорегіонів дав можливість з'ясувати особливості, соціальний склад, чинники, які прискорювали або гальмували процеси національної консолідації, утвердження української ідентичності.

Винятком також може слугувати двотомне мюнхенське видання 1997 р. «Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen

Südosteuropas» (Бібліографічний довідник етнічних груп Південно-Східної Європи), котре містить статті про групи українства, де вказується, що лемківський та бойківський діалекти є діалектами української мови [52, S. 321].

На сьогодні назріла нагальна потреба в тісній координації зусиль науковців України, діаспори, європейських країн у вивченні складних проблем історії, етнополітичних процесів, формування ідентичності етнографічних груп українства, що проживають у Східній Європі. Важливою складовою формування етнічної ідентичності є територіальне розмежування (т. зв. ареал етносу). Через те, що українські території перебували в складі двох імперій – Російської та Австро-Угорської – українське населення відзначалося територіальною дифузєю, що призвело до появи локального територіального розмежування і, зрештою, локальної етнічної ідентичності [47].

Отже, українці не є винятком серед європейських народів, бо характерною ознакою європейських етносів є збереження регіональної особливості окремих етнографічних груп. На формування й збереження особливостей матеріальної й духовної культури етнографічних груп українства впливали географічні чинники, зокрема розселення в гірських та передгірських районах Карпат. Гірські етнографічні групи лемків, бойків, гуцулів до сих пір зберігають регіональні особливості в культурі. Однак самотність цих українських етнографічних груп не заперечувала їхні спільні етновизначальні ознаки та належність до спільного українського кореня.

Окрім географічних чинників, на збереження етнографічної особливості українських Карпат вплинули й політичні чинники. Так, відсутність єдиної української держави мало наслідком те, що, наприклад, угорська влада толерувала русинів, як етнос, окремий від українців.

За визначенням українського дослідника В. Г. Балущка етнонім «русин» зберігався як самоназва для всього українського населення до початку ХVІІІ ст., у Галичині до ХІХ ст., а в Закарпатті – до середини ХХ ст. [2, с. 20-21] Цей етнонім був витіснений загальновизнаним етнонімом «українець».

Під час Другої світової війни, у 1944 р., переважаюче за чисельністю українське населення Холмщини, Підляшшя, Надсяння й Лемківщини вимагало приєднання їх до України, наголошуючи: «Нам нікуди їхати, у нас Україна тут». М. Хрущов з приводу цього написав доповідню Сталіну з пропозицією створити Холмську область у складі України, планувалося також включити територію Західної Галичини до Дрогобицької області [39, с. 274-278, 353, 363-369]. Однак в Москві доля цих земель була вирішена інакше. Внаслідок примусового виселення українців 22 тисячі квадратних кілометрів етнічної української території так званого Закерзоння залишилося без українців, а 757 тис. українців були позбавлені можливостей проживати на рідній землі [39, с. 356].

Термін «русинська мова» зберігається лише як стара назва української в діаспорі. Однак ідеологи політичного русинства намагаються нав'язати його сучасним закарпатцям. Вони визначають «русинську мову» як четверту східнослов'янську мову, а не як діалект української. Так звані «русинські діалекти» поділяються на карпатські, що мають дещо менші відмінності від літературної української мови, та паннонійські. Вони розповсюджені в Україні на Закарпатті, у Словаччині, Польщі, Угорщині, Румунії, Хорватії, сербському краї Воєводина, а також серед української еміграції США та Канади. Спільною літературною мовою для них не існує, вони мають велику кількість польських, словацьких та угорських запозичень. Частина інтелігенції, що оголошує себе «русинами», у якості літературної мови почала впроваджувати російську, частина – українську, треті – намагалися створити літературну русинську мову на народній основі. Отже так звана «русинська мова» в даному випадку не може бути етнодиференційною ознакою. Офіційно з політичних мотивів, а зовсім не з наукових міркувань, так звана «русинська мова» визнана у Сербії та Словаччині як мова меншин. У 1995 р. в Словаччині був кодифікований варіант так званої «літературної русинської мови», що має понад 80% спільної з українською мовою лексики.

Однак абсолютна більшість представників українських етнографічних груп лемків, бойків, гуцулів, за переписом 2001 р. (99,9%), визнали рідною українську мову [41, с. 496-515]. Отже діалектичні відмінності не заважають представникам цих етнографічних груп самоідентифікуватися за мовою до українства, відчуваючи себе, за влучним зауваженням І. Фаріон, «кронами на розлогому українському дереві» [48].

У сучасній етнології вирізняються чотири рівні ідентичності – 1) рівень етнографічний; 2) рівень регіональний; 3) загальноетнічний, 4) загальнонаціональний. Наприклад гуцул – буковинець – українець – громадянин України. У ієрархії ідентичності належність до етнографічної групи не суперечить належності до українства. «Політичне русинство» руйнує ієрархію ідентичності в середині етногрупи, бо русинів представляють не регіональною групою українців, а окремим етносом, або, за виразом Я. Дашкевича, скоріш псевдоетносом [35], чим протиставляють загальноукраїнській ідентифікації. «Політичне русинство» не має жодного відношення до аналізу особливостей етнографічних груп Закарпаття.

Політичне русинство ініційоване на початку 90-х рр. ХХ ст. як проект сепаратистських рухів у країнах Східної Європи. Так, президент організації «Русь» у Молдові С. Суляк розробив теорію існування етносу «руснаків», котрі, на його думку, є, так як і всі русини, особливою етнічною групою російського народу, поряд з великоросами, малоросами та білоросами [43; 27, с. 118-124]. Сучасне

русинство активно підтримується російськими колами (політично та фінансово) та деякими представниками русинського руху в Канаді, зокрема канадським професором Торонтського університету П. Р. Магочієм (до речі, його прізвище часто згадують у контексті співпраці зі спецслужбою соціалістичної Чехословаччини) [28].

Таким чином, аналіз історіографії засвідчує про важливість дослідження наукової проблеми етнографічних груп українців Карпатського регіону. Не зважаючи на існуючу солідну наукову літературу, що цілком обґрунтовано визначає статус цих етнографічних груп як складової українців, у науковій, а ще більше в публіцистичній та псевдонауковій літературі продовжують існувати міфи про окремий русинський етнос. Проблема політичного русинства немає нічого спільного з реальними етнічними процесами. Вироблення єдиних підходів та критеріїв у дослідженні карпатських етнографічних груп українців з боку науковців з України та сусідніх з нею держав, насамперед Польщі та Словаччини, має надзвичайно важливе наукове значення.

Примітки

1. *Арсени П.* Дослідники Гуцульщини / П. Арсени // Шашкевичіана. – Львів; Броди; Вінніпег, 1996. – Вип. 1-2.
2. *Балушок В. Г.* Етногенез українців: критерії появи етносу / В. Г. Балушок // Матеріали до української етнології. – Київ, 2004. – Вип. 4 (7).
3. *Білоус В.* Етнографічні дослідження на західноукраїнських землях у третій чверті ХІХ ст. / В. Білоус. – Львів, 2000.
4. *Бойківщина.* Історико-етнографічне дослідження. – К., 1983.
5. *Бойко І.* Деякі аспекти етнографічного районування українців південних схилів Карпат / І. Бойко // Етнічна історія народів Європи. – Київ, 2008. – Вип. 27.
6. *Борисенко В.* Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років / В. Борисенко. – К., 2002.
7. *Борисенко В., Вишневецька Г., Гаврилюк Ю., Головат Гнатюк І.* Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження юк В., / В. Борисенко, Г. Вишневецька, Ю. Гаврилюк, В. Головатюк, І. Гнатюк. – Київ, 1997.
8. *Ванат І.* Політичний русинизм: коріння і паростки / І. Ванат // Українські Карпати. – Ужгород, 1993.
9. *Винар Л.* Дослідження української наукової діаспори: вибрані проблеми / Л. Винар // Наукові записки. – Острог; Торонто; Нью-Йорк, 2005. – Вип. 5.
10. *Вовчак А.* Германн Ігнатій Бідерманн і його праця про українців Закарпаття / А. Вовчак [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:OuGZB2wgGn>

- MJ:www.lnu.edu.ua/faculty/Philol/www/visnyk/37/publikaciji.rtf.ua.
Доступ – 27.07.2010
11. *Гошко Ю. Г.* Населення українських Карпат XV–XIX ст. / Ю. Г. Гошко. – К., 1991.
 12. *Гуцульщина.* Историко-етнографічне дослідження. – К., 1987.
 13. *Дашкевич Я.* Закарпаття в українській етнографічній науці 40-60-х рр. XIX ст. / Я. Дашкевич // Народознавчі зошити. – Львів, 2003. – № 3–4.
 14. *Дністрянський М. С.* Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики / М. Дністрянський. – Львів, 2006.
 15. *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат:* У 4 т. – Львів, 1999. – Т. 2: Етнологія та мистецтвознавство.
 16. *Євтух В. Б.* Етнонаціональна структура українського суспільства / В. Б. Євтух, В. П. Трошинський, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова. – К., 2004.
 17. *Зан М.* Формування Української політичної нації і проблема русинства на Закарпатті / М. Зан // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Львів, 2002. – Вип. 12.
 18. *Кайндль Р. Ф.* Гуцули: їх життя, звичаї та народні переказ / Р. Ф. Кайндль. – Чернівці, 2000.
 19. *Каппелер А.* Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер. – Львів, 2005.
 20. *Карпатський* сборник: труды Международной комиссии по изучению народной культуры Карпат и прилегающих к ним областей. – Москва, 1972.
 21. *Кожолянюк Г.* Етнологічна наука в Україні на початку XXI ст.: проблеми й перспективи / Г. Кожолянюк // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2004. – Т. 1 (17).
 22. *Культура та побут населення українських Карпат:* матеріали республіканської наукової конференції. – Ужгород, 1973.
 23. *Лаврук М. М.* Гуцули Українських Карпат: Етнографічне дослідження / М. М. Лаврук. – Львів, 2005.
 24. *Лемківщина:* У 2 т. – Т. 1. Матеріальна культура. – Львів, 1999; Т. 2. Духовна культура. – Львів, 2002.
 25. *Лемківщина:* Земля – люди – історія – культура. – Т. I–II. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1988.
 26. *Любчик І.* Національна самоідентифікація лемків на тлі етнополітики Польщі та Чехословаччини в 30-х роках XX століття / І. Любчик // Київська старовина. – 2007. – № 5.
 27. *Мандебура-Нога О.* Етнологія як інструмент провокації: у зв'язку із книгою С. Г. Суляка «Осколки святої Русі» / О. Мандебура-Нога // Наукові записки. – Київ, 2005. – Вип. 27.

28. *Магочий П.* Народ нізвідки: Ілюстрована історія карпаторусинів / П. Магочий. – Ужгород, 2006.
29. *Малець О.* Політичне русинство в ідеології і практиці сучасних політичних партій і рухів // Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х років XX ст.) / О. Малець. – Ужгород, 1997.
30. *Макар Ю. І.* Холмщина і Підляшшя в першій половині XX століття: Историко-політична проблематика / Ю. І. Макар. – Львів, 2003.
31. *Мигович І. І., Макара М. П.* Закарпатський соціум: етнологічний аспект / І. І. Мигович, М. П. Макара. – Ужгород, 2000.
32. *Миллер А.* Влияние внешних факторов на формирование национальной идентичности галицийских русинов / А. Миллер // Третій міжнародний конгрес українців, [Харків], 26-29 серпня 1996 р.: Філософія. Історія культури. Освіта. – Харків, 1996.
33. *Монолатій І. С.* Етнонаціональні спільноти Галичини (1867–1914 рр.): теоретико-методологічні засади історико-етнологічне дослідження / І. С. Монолатій // Вісник. – Івано-Франківськ, 2005. – Вип. 9.
34. *Мушинка М.* Закарпатські русини-українці в Західній Чехії // Українські Карпати. – Ужгород, 1993.
35. *Наконечний Є. П.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями / Є. П. Наконечний. – Львів, 2001.
36. *Наулко В. І.* Хто і відколи живе в Україні / В. І. Наулко. – К., 1998.
37. *Орехова О.* Етнографічні експедиції Федора Вовка на Буковину / О. Орехова // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 2003. – Вип. 5.
38. *Пушкарева Н. Л.* Этнография восточных славян в зарубежных исследованиях (1945–1990) / Н. Л. Пушкарева. – Санкт-Петербург, 1997.
39. *Сергійчук В.* Етнічні межі та державний кордон України / В. Сергійчук. – Київ, 2000.
40. *Скляр В.* Етномовні процеси в українському просторі: 1989–2001 рр. / В. Скляр. – Харків, 2009.
41. *Скляр В.* Міф про 130 етносів та реалії етнічного складу населення України / В. Скляр // 36. наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Київ, 2007. – Т. XIX.
42. *Сополіга М.* До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів українців Пряшівщини / М. Сополіга // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 3.
43. *Суляк С.* Осколки Святої Русі. Очерки етнічної історії руснаків Молдавії / С. Суляк. – Кишинев, 2004.

44. *Тиводар М.* Етноісторичний і етнокультурний розвиток українців Закарпаття / М. Тиводар. – Сaрaтiсa-Кaрпaтiкa. – Вип. 6 – Ужгород, 1999.
45. *Турій О.* Галицькі русини між москвофільством і українством (до питання про так зване «старорусинство») / О. Турій // Третій міжнародний конгрес українців, [Харків], 26-29 серпня 1996 р. – Харків, 1996. – Ч. 1.
46. *Турчак О. В.* Етнічна ідентифікація лемків: науковий та політичний аспекти проблеми / О. В. Турчак // Відродження української державності: проблеми історії та культури, міжнар. наук. конф. (1996, Одеса). – Одеса, 1996. – Ч. 1.
47. *Український соціум.* – Київ, 2005.
48. *Фаріон І.* Національно-етнічна ідентичність – основа буття (лемки як етнічна група в мозаїці українства) / І. Фаріон // Актуальні напрями дослідження Лемківщини: історія, постаті, говір. – Львів, 2008.
49. *Федотова О. О.* Карпатське населення під кутом зору радянської цензури (70-ті рр. ХХ ст.) / О. О. Федотова // Зб. наук. праць науково-дослідного інституту українознавства. – Київ, 2008. – Т. ХХ.
50. *Франко І.* Етнографічна експедиція на Бойківщину // І. Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – К., 1982. – Т. 36.
51. *Холмщина і Підляшся.* Історико-етнографічне дослідження / Під ред. В. П. Борисенка. – К., 1997.
52. *Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen Südosteuropas.* – В. 1-2. – München, 1997.
53. *Bidermann H. I.* Die ruthenische Nationalität und ihre Bedeutung für Oesterreich / H. I. Bidermann // Separatabdruck aus der Donau-Zeitung. – Wien, 1863.
54. *Bidermann H. I.* Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte / H. I. Bidermann. – Innsbruck, 1862–1867. – Teil 1-2.
55. *Drozd R.* Українці в najnowszych dziejach Polski (1918–1989) / R. Drozd. – Т. I–III. – Słupsk;Warszawa, 2000–2007.
56. *Halczak B.* Dzieje Ukraińców w Polsce w latach 1921–1989 / B. Halczak, R. Drozd. – Zielona Góra;Słupsk, 2010.
57. *Halczak B.* Problemy tożsamości narodowej Łemków / B. Halczak // Łemkowie, Bojkowie, Rusini: historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. – Legnica;Zielona Góra, 2007.
58. *Kappeler A.* Aspekte der ukrainischen Nationalbewegung im 19. und frühen 20. Jahrhundert / A. Kappeler // Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. 1. Aufl. – Baden-Baden, 1993.

УДК 94: 341.485(=411.16:477.6) «1942/1943»

Формування 17-го східного батальйону та його дії на території Донбасу (1942–1943 рр.)

Радченко Ю. Ю.

Радченко Ю. Ю. Формування 17-го східного батальйону та його дії на території Донбасу (1942–1943 рр.) У статті йде мова про роль 17-го східного батальйону, який структурно входив до Вермахту, у злочинах проти євреїв та інших груп населення на території окупованого нацистами Донбасу. Автор показав механізм формування східних батальйонів та рот, як структурно ці частини входили до складу збройних сил нацистської Німеччини. Дослідник прийшов до висновку, що 17-тий східний батальйон приймав активну участь у виявленні, арештах та знищенні єврейського населення Донбасу, яке ще залишалося живим у другій половині 1942 року, затриманнях та посадженні до таборів для військовополонених «потенційно небезпечних» представників цивільного населення, охороні таборів для військовополонених.

Ключові слова: східний батальйон, Вермахт, колаборація, військовополонені, Голокост.

Радченко Ю. Ю. Формирование 17-го восточного батальона и его действия на территории Донбасса (1942–1943 гг.) В статье идет речь о роли 17-го восточного батальона, который структурно входил в состав Вермахта, в преступлениях против евреев и других групп населения на территории оккупированного нацистами Донбасса. Автор показал механизм формирования восточных батальонов и рот, как структурно эти части входили в состав вооруженных сил нацистской Германии. Исследователь пришел к выводу, что 17-восточный батальон принимал активное участие в выявлении, арестах и уничтожении оставшегося на территории Донбасса во второй половине 1942 года еврейского населения, задержании и заключении в лагеря для военнопленных «потенциально опасных» представителей гражданского населения региона, охране лагерей для военнопленных.

Ключевые слова: восточный батальон, Вермахт, коллаборационизм, военнопленные, Холокост.

Radchenko Y. The creation of the 17-th Eastern Battalion and his activities in Donbas (1942–1943). In this article the author described the role of the 17-th eastern battalion which was structure part of the *Wehrmacht* in crimes against Jews and another groups of the population of Donbas during Nazi occupation of this region. In the research was showed the mechanism of creation eastern battalions in military forces of

the Nazi Germany. The author came to conclusion that 17-th eastern battalion took active part in detection, arrests and extermination of the stayed alive in second half of 1942 Jewish population on territory of Donbas, in detention and imprisonment in POWs camps "potentially dangerous" civilians of the region, guarding of POW camps.

Key words: eastern battalion, Wehrmacht, collaboration, POWs, Holocaust.

Вивчення проблематики колаборації неєврейського населення України в Голокості залишається актуальним питанням української історіографії. При дослідженні трагічної долі євреїв на території окупованої нацистами України (і не тільки) дослідники значну увагу приділяли вивченню участі допоміжної поліції, шутцманншафту в убивствах місцевих євреїв [3-6, 10-14]. В останній час виходять наукові роботи, які, спираючись на різноманітні джерела, показують роль збройних сил нацистської Німеччини у Голокості, остаточно стираючи міф про «чистий Вермахт» [наприклад, 15]. Дослідженням ролі східних батальйонів та рот, які з одної сторони набиралися з місцевого неєврейського населення, а з іншої – структурно входили до Вермахту, у злочинах проти українських євреїв залишається невивченим питанням на даний момент. Крім того, сучасні науковці, наприклад О. Круглов, констатують, що останній розстріл єврейського населення на території Донбасу відбувся у вересні 1942 року у Єнакієве (було вбито 30 осіб) [6, с. 52]. Як показують знайдені в архівах документи, на які спирався автор при написанні цієї статті, це не відповідає дійсності.

Метою даної статті є дати визначення поняттям «східний батальйон» та «східна рота», показати роль 17-го батальйону у знищенні євреїв на території Донбасу в роки нацистської окупації. Джерельною базою дослідження виступає архівна судово-слідча справа колишнього солдата 17-го остбатальйону Степана Калітенка, свідчення, зібрані радянською розвідкою на території Донбасу протягом 1942 року, опубліковані документи з даної проблематики [1, 2, 7, 9].

Східні батальйони та роти (die Ostbataillonen und Kompanien) почали створювати при Вермахті ще у серпні 1941 року. На відміну від східних легіонів до них вербували представників слов'янських народів (українців, росіян, білорусів). Ці частини первинно створювали без будь-якого політичного контексту. Тільки з 1942, а особливо з початком 1943 року східні батальйони та роти почали номінально вважати частинами РОА (Русской Освободительной Армии – Російської Визвольної Армії) та УВВ (Українського Визвольного Війська). Іноді ці формування носили іншу назву, наприклад, «Українська армія», «Вільне козацтво» (створено у вигляді добровольчого корпусу на Дніпропетровщині під командуванням генерал-лейтенанта Корнеєва) [7, с. 79] або «Українська добровольча армія» [2, арк. 4]. На початку

1942 року підтримувала створення українських остбатальйонів ОУН під проводом А. Мельника [7, с. 79].

На противагу допоміжним та охоронним частинам, що створювалися в тиллових районах діючої армії без єдиного типу організації та статусу, керуючись виключно поточним інтересом, східні батальйони та роти були справжніми регулярними формуваннями. Вони мали німецький кадровий персонал, стандартне обмундирування (як правило, списане німецьке або трофейне) та озброєння з трофейних складів. Східні батальйони та роти проходили навчання під керівництвом німецьких офіцерів та були здібні виконувати самі різні функції – від охорони об'єктів до участі у каральних операціях. Дуже часто східні батальйони та роти створювалися на основі «диких» поліцейських частин, які зводилися у більші одиниці та отримували відповідну підготовку [4, с. 499-500].

За даними радянської розвідки на 23 березня 1942 року, вербування до східних батальйонів на території України йшло у Київській, Дніпропетровській, Кіровоградській, Полтавській, Харківській, Сталінській областях, на території дистрикту «Галіцієн». Солдатами ставали радянські військовополонені та цивільні особи. Німецькі окупанти навесні 1942 року на Правобережжі навіть провели облік військовозобов'язаних осіб української національності у віці від 16 до 50 років. Часто потенційним призовникам повідомляли, що їх буде мобілізовано весною до армії [7, с. 81].

До кінця 1942 року кожна з діючих на Східному фронті дивізій мала одну, а іноді дві російські або українські роти, а корпус – роту чи батальйон. У розпорядженні командування тиллових районів груп армій малося по декілька східних батальйонів та рот, а у складі охоронних дивізій – східні кінні охоронні дивізії та ескадрони. Окрім цього, були роти самоохорони при комендатурах, загони та команди з охорони залізних та шосейних доріг, підприємств, таборів військовополонених. Національний склад цих частин був здебільшого змішаний, з переважанням росіян, українців та білорусів. Кожен батальйон включав в себе 3-4 стрілецькі роти по 100-200 чоловік у кожній з них, взводи: управління, мінометний, протитанковий, артилерійський, які об'єднувалися, як правило, у складі штабної роти. На озброєнні малося 2-4 гармати калібру 76,2 мм, 2-4 протитанкові гармати калібру 45 мм, 2-4 батальйонних та 4-12 ротних мінометів, станкові та ручні кулемети, гвинтівки та автомати. Командування батальйонами та ротами знаходилося в руках німецьких офіцерів, які мали заступників з числа колишніх командирів РСЧА та офіцерів-емігрантів. Як велике виключення практикувалося призначення «місцевих» командирів на чолі ескадронів та рот [4, с. 503].

Російський та український командний склад східних батальйонів та рот готувався у спеціальних офіцерських та унтер-офіцерських школах.

Найбільша школа для підготовки офіцерів, унтер-офіцерів та перекладачів для цих частин була організована у Мариамполі (Литва) під керівництвом колишнього підполковника РСЧА В. Г. Ассберга (Арцезо). Інші школи діяли у Бобруйську, Вітебську, Пскові, Пожаревіце, Сольцах тощо [4, с. 506]. На території України школи для офіцерів формували у таборах військовополонених, де збирали етнічних українців (або представників інших народів, які видавали себе за українців). В цих школах колишні полонені офіцери вивчали тактику, стройову підготовку, підригну та автосправу [7, с. 80]. Підготовка особистого складу здійснювалося у запасних частинах, організованих при групах армій та польових арміях. Навчання проводилося за німецькими уставами та використанням німецьких команд.

Оскільки Гітлер заборонив особистому складу східних частин носити німецькі емблеми та особисті відзнаки, у відповідності до наказів, що вийшли в серпні та листопаді 1942 року, була введена система відзнак для східних батальйонів та рот, яка включала в себе погони та петлиці з срібними личками та галунами у відповідності до звання, темно-зелену кокарду з червоною вертикальною рисою та нагрудну емблему у вигляді вписаної в ромб свастики зі стилізованими крилами. Командири частин та підрозділів з числа росіян та українців, що не були чинами Вермахту, були змушені носити замість погон вузькі наплічні шнури, які були введені у 1940 році для зондерфюрерів – військових чиновників, що не мали офіцерського звання. Петлиці первинно були червоні, пізніше – польові сірі з червоною смугою. У квітні-травні 1943 року була введена нова система знаків відрізнєння, яка включала темно-зелені погони російського зразка з червоною смугою, темно-зелені петлиці з прокольною галунною смугою, а також кокарди та нарукавні знаки для українських (УВВ) та російських (РОА) частин [4, с. 506].

Кількість східних батальйонів та рот на початку 1943 року була 80 та 140 відповідно і складала приблизно 80 000 чоловік [1, с. 145]. За даними на 5 травня 1943 року у складі східних військ Вермахту перебували: 1 східний запасний полк, 74 батальйони (62 російських, 7 українських, 4 естонських та 1 латвійський), 114 рот (100 російських, 9 українських, 2 латвійських, 2 литовських та 1 естонська) – загальною кількістю 60 тис. осіб [4, с. 504].

У Голокості та злочинах проти людяності на території окупованого Донбасу відзначилися 17 та 18 східні батальйони, які номінально були включені до УВВ. Колишній солдат 17-го батальйону Калітенко Степан Пилипович, 1926 року народження, родом з села Нові Петрівці, що на Київщині, під час ведення судового розслідування 22 серпня 1948 року згадував процес вербування німецької армії: «У травні 1942 року... за повісткою старости села Нові Петрівці Віника Павла я був викликаний в сільську управу, де нас молодих (десь 10 чоловік) зустрів староста села Віник, німецький комендант села у чині капітана

німецької армії та представник німецької армії в чині капітана та з ним 4 німецьких солдати, у супроводі яких ми були направлені в місто Канів, до казарм, що знаходилися на Печерському базарі. Там нам повідомили, що ми направлені на службу у якості солдат української добровольчої армії» [2, арк. 12].

Після цього групу, до якої входив Калітенко, перемістили до Києва та приєднали до підрозділу, в якому нараховувалося біля 500 осіб. Там майбутнім солдатам 17-го остбатальйону видали німецьке обмундирування, поставили на всі види забезпечення (в т.ч. фінансового – 40 марок на місяць) – як солдат Вермахту.

Через деякий час новобранці принесли присягу вірності. Солдати батальйону були пострєні на плацу біля казарми. Текст присяги зачитував українець у формі старшого лейтенанта Вермахту, а солдати повторювали за ним. Точний текст присяги Калітенко не пам'ятав, але приблизно пригадав таке: «Я, громадянин українського народу, зобов'язуюсь активно допомагати німецькому командуванню в боротьбі проти більшовизму за створення незалежної України...» [2, арк. 13-15].

Ще протягом тижня 17-й батальйон залишався у Києві. Солдати займалися здебільшого стройовою та проходили медичну комісію. Після цього батальйон було перекинуто до міста Сталіно (під час окупації Юзівка, зараз – Донецьк). В місті Сталіно Калітенко у складі підрозділу зі 150 солдат розмістився у казармі, що знаходилася біля базару. В місті солдати 17-го батальйону займалися стройовою, бойовою та політичною підготовкою. Воякам були видані радянські гвинтівки та по 20 бойових патронів. Солдати мали затримувати нелояльних до окупантів громадян, євреїв, яким вдалося вижити після акцій знищення, охороняти табори з радянським військовополоненим та затриманими цивільними особами, конвоювати полонених на роботи до шахт, охороняти самі шахти. Калітенко повідомляв, що перебував на службі у 17-му батальйоні з літа 1942 до осені 1943 року. Протягом цього часу він займався охороною табору для військовополонених та цивільних осіб, де перебувало 600 чоловік, 100 з яких він щоденно конвоював на важкі роботи до шахти. В'язні табору були розбиті на команди по 40-50 чоловік. Калітенко також займався охороною шахт. У в'язні шталягу перебували у жахливому стані: «Були роздягнені, роззуті, напівгольні, тому виконувати важкі роботи на шахтах відмовлялися. Тому частими були випадки, коли німецькі солдати та офіцери їх били... були випадки втеч з таборів військовополонених, але вони затримувалися та доставлялися у табір німецьким солдатами та офіцерами» [2, арк. 16].

Радянські розвідувальні органи так описували умови у таборі для військовополонених в Сталіно: «В таборі для військовополонених, який німці влаштували у клубі імені Леніна, всі військовополонені були одягнені погано, бо теплий одяг у них конфісковували. У приміщенні холодно, не топилося. Всі кімнати буквально «набиті» полоненими.

Годують дуже погано, один раз на день давали комбікорм. Робилося це так: у середині дня полонених виводили у двір, де знаходилася вагонетка з комбікормом. Кожен підходив та отримував у наявну посуду – банку з під консервів, шапку та інше. Під час отримання їжі за те, що утворювали натовп чи не так підішли до вагонетки, їх били» [9, арк. 15].

Калітенко особисто біля 6 разів приймав участь у «прочісуванні» населених пунктів та лісової місцевості в районі міста Сталіно з метою виявлення нелояльних окупантам людей та євреїв. Тільки у Сталіно за його участю було затримано біля 700 осіб (з них 300 чоловік складали євреї). Неєвреїв було направлено до табору в Сталіно, а 300 євреїв, згідно німецького наказу, було направлено до Макіївки. Для передачі євреїв була сформована спеціальна команда з 26 осіб – солдат 17-го батальйону, до складу якої було включено і Калітенка. У Макіївці цих євреїв передали у руки 18-го східного батальйону та розстріляли. Всього до Макіївки Калітенко у складі групи 26 солдат виїздив 4 рази. У результаті цією групою було затримано та поміщено до табору біля 800 осіб [2, арк. 22-23].

Крім того, вищезгадана група з 26 солдат 17-го остбатальйону мінімум двічі відвідувала Маріуполь, де також проводила 4 дні прочісування міста та сільської місцевості. В перший раз було затримано біля 500 людей, другий раз – біля 600. Їх усіх розмістили у маріупольському таборі під охороною [2, арк. 23-24]. Радянські розвідувальні органи повідомляли про умови в цьому місці: «У маріупольському таборі до початку холодів помирало по 60-80 військовополонених щодня. Помирали від холоду. А з початків холодів смертність збільшилася і 2-го січня 1942 року, за словами конвоїрів, було поховано 236 чоловік. Цьому сприяло «покрашення» харчування за рахунок видачі гнилої тюльки. Всього, по розмовам, за 4 місяці померло біля 6 тисяч військовополонених.

...в приміщенні учкомбінату, де отримувалися військовополонені, в одному залі є «базар», де можна купити та продати продукти харчування та одяг. Продають там і людське смажене м'ясо. Певна банда збиває з ніг у темному місці не зовсім виснажену людину, дорізує та обсмажує у підвалах приміщення» [9, арк. 15].

Подальшу долю 17-го остбатальйону прослідкувати наразі важко. Відомо, що у вересні 1943 року більша частина східних рот та батальйонів була переміщена до Франції, а частина – роззброєна [4, с. 507]. Степан Калітенко восени 1943 року перебрався до Райху, де вивчав німецьку мову в школі перекладачів, працював донощиком у таборі для остарбайтерів, пізніше служив у РСЧА, був засуджений за колаборацію радянськими органами [2, арк. 4].

Аналізуючи все вищезгадане, можна зробити певні висновки. Східні батальйони та роти створювали при Вермахті з перших місяців після нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз. Вони формувалися

зі слов'янського населення окупованих теренів СРСР (головним чином українців, росіян та білорусів). Спочатку остбатальйони та роти створювалися без будь-якого політичного контексту, але згодом їх з пропагандистською метою почали називати складовою частиною УВВ чи РОА (в залежності від етнічного складу військовослужбовців). Ці частини були задіяні у самих різноманітних заходах – від участі у фронтових боях до вчинення злочинів проти цивільного населення та радянських військовополонених на окупованих теренах. Приклад 17-го східного батальйону показує, що ці допоміжні формування при Вермахті були активно задіяні у Голокості євреїв на території Донбасу, переслідування інших груп неєврейського населення нелояльних до окупантів, охорону таборів для військовополонених тощо. За участі 17-го східного батальйону в Сталіно, Макіївці, Маріуполі було затримано та посаджено до таборів для військовополонених біля 2 тисяч цивільних осіб. З них 300 чоловік складали євреї. Їх було переправлено до Макіївки та знищено за участі 18-го східного батальйону. Ця цифра є досить високою хоча б з тої позиції, що на той час (осінь 1942 року) офіційно всі євреї на території Донбасу були вже знищені.

Примітки

1. *Война* Германии против Советского Союза 1941–1945. Документальная экспозиция / Под ред. Рейнгарда Рюрупа. – Берлин, 1992.
2. Галузевий Державний Архів Служби Безпеки України. – Ф. 5. – Спр. 51268.
3. *Грицак Я.* Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни / Ярослав Грицак // Незалежний часопис «І». – 1996. – №8.
4. *Дробязко С.* Восточные батальоны и роты / Сергей Дробязко // Дробязко С. И., Романько О. В., Семенов К. К. Иностранные формирования Третьего рейха. – М., 2009.
5. *Жуков Д., Ковтун И.* Русская полиция / Дмитрий Жуков, Иван Ковтун – М., 2010.
6. *Круглов А.* Потери евреев Украины в 1941–1944 гг. / Александр Круглов – Х., 2005.
7. *НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956) / Сборник документов. – Сост.: Н. И. Владимирцев, А. И. Кокурин. – М., 2008.*
8. *Станкерас П.* Литовские полицейские батальоны. 1941–1945 гг. / Петрас Станкерас. – М., 2009.
9. *Центральный Державний Архів Громадських Об'єднань. – Ф1. – Оп. 70. – Спр. 23.*

10. Шайкан В. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни. Монографія / Валентина Шайкан. – Кривий Ріг, 2005.
11. Dean M. Collaboration in the Holocaust. Crimes of the local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944 / Martin Dean. – New York, 2000.
12. Kangeris K. „Closed“ Units of Latvian Police – Lettische Schutzmannschaften – Bataillon: Research Issues and Pre-History / Karl Kangeris // The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991. Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia. – Riga, 2005.
13. Pohl D. The Murder of Ukrainian's Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine / Dieter Pohl // The Shoa in Ukraine: History, Testimony, Memorialization. – Bloomington, 2008.
14. Rudite V. Members of the Arajs Commando in Soviet Court Files: Social Position, Education, Reasons for Volunteering, Penalty / Victor Rudite // The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991. Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia. – Riga, 2005.
15. Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944 / Hrsg. von Hannes Heer und Klaus Naumann. – 2 Auflage. – Hamburg, 1995.

УДК 39 (477) «19/20»

Динаміка чисельності сільського населення України: за матеріалами переписів 1989 та 2001 рр.

Скляр В. М.

Скляр В. М. Динаміка чисельності сільського населення України: за матеріалами переписів 1989 та 2001 рр. Стаття присвячена дослідженню демографічних процесів в українському селі наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. На основі аналізу статистичних матеріалів переписів населення 1989 та 2001 рр. досліджуються зміни чисельності сільського населення та особливості його територіального розміщення. Розкрито причини скорочення чисельності сільських мешканців.

Ключові слова: Україна, демографічні процеси, сільське населення, зміни чисельності, територіальне розміщення

Скляр В. М. Динаміка чисельності сільського населення України: по матеріалам переписів 1989 и 2001 гг. Стаття посвящена изучению демографических процессов в украинском селе в конце ХХ – начале ХХІ ст. На основе анализа статистических материалов переписей населения 1989 и 2001 гг. исследуются изменения численности сельского населения и особенности его территориального размещения. Показаны причины сокращения численности сельских жителей.

Ключевые слова: Украина, демографические процессы, сельское население, изменения численности, территориальное размещение.

Sklyar V. N. Dynamics of quantity of rural population of Ukraine (on materials of censuses 1989 and 2001 years). The article is devoted to the study of demographic processes in the Ukrainian rural areas at the end of ХХ – beginning ХХІ cen. On the basis of analysis of the statistic materials of the censuses of population 1989 and 2001 years investigate the changes of the quantity of population and the features of his territorial placing. The reasons of reduction of the quantity of villagers are revealed.

Key words: Ukraine, demographic processes, the rural population, changes the quantity, territorial location.

Демографічна ситуація в сучасній Україні характеризується кризовими явищами, які особливо відчутно відбиваються на сільському населенні. Українське селянство залишається носієм традиційної української ідентичності, незважаючи на катаклізми ХХ ст. Розкуркулення, околгоспнення, гоніння на Церкву підірвали багатовікові звичаї та традиційний спосіб життя селянства, три голодомори та дві світові війни ослабили його демографічний потенціал. Однак українське село продовжує і сьогодні бути «донором» людських ресурсів для урбаністичного середовища.

Попри те, що українське село належить до традиційної тематики вітчизняної гуманітаристики, окремі аспекти цієї важливої наукової проблематики залишаються малодослідженими. Насамперед це стосується дослідження демографічних процесів на основі аналізу статистичних матеріалів. Демографічні процеси в сучасній Україні знайшли відображення в науковому доробку українських демографів [10, 12, 23], географів [6, 7, 9], істориків [2, 11, 14], економістів [1, 20], філософів [13], політологів [8] та соціологів [15]. Фундаментальне дослідження демографічної ситуації в сучасному селі та зважена наукова оцінка перспектив його розвитку належить О. Г. Рогожину [18]. Дослідженню витоків, сутності та наслідків демографічної кризи в Україні присвячені колективні монографії науковців Інституту демографії та соціальних досліджень та Інституту економіки НАН України [3, 4, 5].

Опираючись на науковий доробок української гуманітаристики та опрацювання статистичних матеріалів переписів 1989 та 2001 рр. [16,

17], і проводилося дослідження демографічних процесів в українському селі. На основі даних переписів підготовлені авторські таблиці. Аналіз статистичних даних дозволив виявити не лише загальні тенденції, але й встановити регіональні відмінності в змінах чисельності та територіальному розміщенні сільського населення, що уточнює усталену оцінку демографічної ситуації в українському селі наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Загальна чисельність сільського населення України складала в 1989 році 17 154 803 особи, а в 2001 році скоротилася до 15 950 173 осіб. Тобто, за 1989 – 2001 рр. його чисельність зменшилася на 1 204 630 осіб (7,02%) [21]. Темпи скорочення чисельності сільського населення були дещо вищими, ніж міського – 5,85% та всього населення України – 6,24%. Доволі значною була й частка сільського населення в скороченні загальної чисельності населення України за 12 років – 37,51% [19]. Динаміка чисельності сільських мешканців за 1989–2001 рр. мала значні територіальні відмінності.

Захід України. Чисельність сільського населення в Західному регіоні зменшилася з 5 100 163 осіб у 1989 році до 5 052 916 осіб у 2001 році, тобто досить не істотно – лише на 0,93% (47 247 осіб) [21]. Темпи скорочення чисельності сільського населення в цьому регіоні були нижчими, ніж міського – 2,46% та всього населення – 1,66%. Рівень частки сільського населення в скороченні чисельності всього населення регіону за 1989 – 2001 рр. становив 29,38%. Досить незначною була також і частка регіону в скороченні загальної чисельності сільського населення в Україні – лише 3,92% [19].

Напрями змін чисельності сільського населення за 1989–2001 рр. відрізнялися за окремими західними областями. Зокрема, у двох із них спостерігалось її зростання: Закарпатській – на 7,45% (55 031 особу) та Чернівецькій – на 0,80% (4 379 осіб) [21]. Чисельність міського населення в цих двох областях, навпаки, скоротилася. Протилежні напрями змін чисельності сільського та міського населення призвели до того, що загальна чисельність населення Закарпатської області за цей час збільшилася, а Чернівецької, навпаки, зменшилася [19].

В інших п'яти західних областях за 1989–2001 рр. спостерігалось зменшення чисельності сільського населення: Тернопільській – на 5,05% (34 978 осіб), Львівській – на 3,89% (43 418 осіб), Волинській – на 2,55% (13 880 осіб), Рівненській – на 1,60% (10 189 осіб), Івано-Франківській – на 0,51% (4 192 особи) [21]. У Волинській, Рівненській, Тернопільській областях чисельність сільського населення зменшувалася на тлі приросту чисельності міського. В Івано-Франківській області темпи скорочення числа сільського та міського населення фактично не відрізнялися, а у Львівській чисельність міського населення скорочувалася інтенсивніше, ніж сільського [19].

Центр України. Серед усіх чотирьох регіонів України найбільш істотного скорочення чисельності, насамперед унаслідок розгортання депопуляційних процесів, зазнало сільське населення Центрального регіону. Його чисельність складала в 1989 році 6 712 846 осіб, а в 2001 році – 5 811 115 осіб, тобто зменшилася на 13,43% (901 731 особу) [21]. Темпи скорочення чисельності сільського населення в центральних областях були значно вищими, ніж міського та всього населення, відповідно, 2,80% та 7,04%. Загальна чисельність населення Центрального регіону зменшилася переважно завдяки сільському населенню. Частка сільських мешканців у скороченні чисельності всього населення регіону за 1989–2001 рр. становила 76,09%. В основному за рахунок центральних областей зазнала істотного скорочення й загальна чисельність сільського населення України – 74,86% [19].

Темпи скорочення чисельності сільського населення за 1989–2001 рр. мали значні відмінності за окремими центральними областями. Серед усіх областей не лише в регіоні, а й у цілому в Україні, найбільш високі темпи скорочення чисельності сільського населення як в абсолютних, так і у відносних показниках спостерігалися в Чернігівській області – на 21,63% (143 393 особи). Істотно скоротилася також чисельність сільського населення в інших центральних областях: Сумській – на 16,51% (90 739 осіб), Житомирській – на 14,84% (107 490 осіб), Київській – на 13,66% (123 277 осіб), Хмельницькій – на 12,59% (101 300 осіб), Полтавській – на 11,80% (90 601 особу), Вінницькій – на 11,44% (123 394 особи), Черкаській – на 10,25% (74 358 осіб), Кіровоградській – на 9,48% (47 179 осіб) [21]. У всіх областях регіону темпи скорочення чисельності сільського населення виявилися вищими, ніж міського [19].

Загальна чисельність сільського населення Західного та Центрального регіонів становила в 1989 році 11 813 009 осіб, а в 2001 році зменшилася до 10 864 031 осіб. За 12 років скорочення складало 948 978 осіб (8,03%) [21]. Темпи зменшення чисельності сільського населення в цих регіонах були значно вищими, ніж міського – 2,69% та всього населення – 5,07%. Частка сільського населення в скороченні чисельності всього населення Західного та Центрального регіонів за 1989–2001 рр. становила 70,51%. За рахунок цих регіонів, насамперед центральних областей, зменшилася також і загальна чисельність сільського населення України – 78,78% [19].

Південь України. На відміну від Західного та Центрального регіонів, чисельність сільського населення Півдня залишалася порівняно меншою, хоча також зазнала скорочення за 1989–2001 рр. на 122 879 осіб (3,28%). Зокрема, вона становила в 1989 році 3 742 682 особи, а в 2001 році зменшилася до 3 619 803 осіб [21]. Темпи скорочення чисельності сільського населення на Півдні були значно нижчими, ніж міського – 6,73% та всього населення – 5,78%. Частка сільського

населення у скороченні загальної чисельності населення регіону за 1989–2001 рр. була порівняно незначною – 18,60%. Ще меншим виявився рівень частки сільського Південного регіону в скороченні чисельності сільського населення України – лише 10,20% [19].

У змінах чисельності сільських мешканців спостерігалися відмінності за окремими областями Півдня України. З одного боку, у переважній більшості південних областей спостерігалось істотне скорочення його чисельності: Миколаївській – на 6,57% (30 069 осіб), Дніпропетровській – на 6,40% (41 691 особу), Запорізькій – на 6,36% (32 197 осіб), Одеській – на 5,36% (48 199 осіб). У Херсонській області темпи скорочення були значно нижчими – 2,36% (11 348 осіб). З іншого боку, чисельність сільського населення в Криму за цей час, навпаки, зросла – на 5,44% (40 625 осіб) [21]. Цей приріст відбувся за рахунок повернення раніше депортованих народів, насамперед кримських татар, які оселялися переважно в сільській місцевості. У Криму зростання чисельності сільського населення відбувалося на тлі скорочення числа міського – на 1,20%. Темпи скорочення чисельності сільського населення виявилися меншими, порівняно з міським у всіх південних областях, за винятком Миколаївської [19].

Схід України. Найменшою, порівняно з трьома іншими регіонами, залишалася чисельність сільського населення в найбільш урбанізованому Східному регіоні. Зокрема, у 1989 році вона становила 1 599 112 осіб, а в 2001 році зменшилася до 1 466 339 осіб. За 12 років скорочення складало 132 773 особи (8,30%) [21]. За темпами зменшення чисельності сільського населення в абсолютних та у відносних показниках Східний регіон посідав друге місце після Центрального. Темпи скорочення чисельності сільського населення протягом 1989 – 2001 рр. на Сході України характеризувалися дещо меншими показниками, ніж міського – 9,74% та всього населення – 9,54%. Частка сільського населення в скороченні чисельності населення регіону складала 12,27%. Незначним був і рівень частки Східного регіону в скороченні чисельності всього сільського населення в Україні – 11,02% [19].

Незначні відмінності в темпах скорочення чисельності сільських мешканців за 1989–2001 рр. спостерігалися за окремими областями Східного регіону. Так, у Луганській області їхня чисельність зменшилася на 9,05% (35 509 осіб), Харківській – на 8,28% (56 838 осіб), Донецькій – на 7,77% (40 426 осіб) [21]. У всіх східних областях чисельність сільського населення скорочувалася дещо повільніше, ніж міського [19].

Загальна чисельність сільського населення в Південному та Східному регіонах залишалася значно меншою, ніж у Центральному та Західному. Так, у 1989 році його чисельність у південних та східних областях становила 5 341 794 особи, а в 2001 році вона зменшилася до 5 086 142 осіб. За 1989–2001 рр. скорочення складало 4,79% (255 652 особи) [21]. Темпи скорочення чисельності сільського населення на

Півдні та Сході України за цей час визначалися меншими показниками, ніж міського та всього населення, відповідно, 8,23% та 7,49%. Частка сільського населення в скороченні загальної чисельності населення південних та східних областей за 1989–2001 рр. становила 13,71%. Частка сільського населення цих двох регіонів у скороченні чисельності сільського населення України складала 21,22% [19].

Таким чином, аналіз статистичних матеріалів переписів населення 1989 та 2001 рр. свідчить про істотне зменшення загальної чисельності сільського населення України, що відбувалося навіть вищими темпами, ніж міського. Серед чотирьох регіонів його чисельність зазнала найбільш значного скорочення в Центральному регіоні, насамперед за рахунок депопуляції. Зростання чисельності сільських мешканців спостерігалось лише в Закарпатській та Чернівецькій областях – за рахунок природного приросту, а в Криму – за рахунок механічного приросту (репатріації кримських татар).

Головними причинами, що зумовили інтенсивне скорочення чисельності сільського населення в Україні стали депопуляційні процеси, які розгорнулися в північних областях (Чернігівській та Сумській) ще з 60-х рр. ХХ ст. У 70-х рр. депопуляція охопила центральні області, у 80-ті вона перекинулася на східні, а з початку 90-х рр. її впливу зазнали південні та більшість західних областей.

Безпосередній вплив на зменшення чисельності сільського населення мала і прискорена урбанізація 60-80 рр. ХХ ст. Масове переселення сільської молоді до міст підривало демографічний потенціал українського села, прискорило процес «старіння» сільського населення. Протягом 90-х рр. ХХ ст. та на початку ХХІ ст. продовжувалася міграція сільської молоді не лише до міст України, а й за кордон, що негативно впливає на процес природного відтворення сільського населення.

Депопуляційні та міграційні процеси негативно відбилися на сільській поселенській мережі. Відбувається обезлюднення невеликих сіл та хуторів, внаслідок чого вони зникають з мапи України. Так, у 2001 році в Україні нараховувалося 28 814 сільських населених пунктів, майже третина з них (7 754) – деградує, де мешкають переважно люди похилого віку, а також 233 – безлюдні. Особливо багато таких населених пунктів у Чернігівській та Сумській областях. Зокрема, із 1499 сільських населених пунктів Сумської області 803, тобто більшість, належать до категорії деградуєчих [1, с. 295]. Зникають села та хутори, де українські селяни жили не одне століття.

Територіальне розміщення сільського населення України істотно відрізнялося від розселення міського населення. Захід України. Частка Західного регіону серед загальної чисельності сільського населення України зросла з 29,73% у 1989 році до 31,68% у 2001 році, тобто на 1,95% [22]. Отже, статистичні дані свідчать про те, що майже третина сільського населення України зосереджена лише в семи західних

областях. Для порівняння, частка регіону серед міського населення України була майже втричі меншою й складала в 2001 році лише 13,93% [19]. За 1989–2001 рр. збільшився рівень частки кожної із семи західних областей серед сільського населення України. Найбільшою не лише в Західному регіоні, але й серед усіх областей, залишалася частка Львівщини – 6,72% у 2001 році [22]. До того ж, рівень частки кожної західної області був істотно вищим серед сільського населення, порівняно з міським [19].

Центр України. Серед чотирьох регіонів України найвищий рівень частки в загальній чисельності сільського населення належав Центральному регіону, незважаючи на його скорочення з 39,13% у 1989 році до 36,43% у 2001 році, тобто на 2,70% [22]. Рівень частки регіону серед усього сільського населення був істотно вищим, ніж серед усього міського, і складав у 2001 році 30,46% [19]. Протягом 1989–2001 рр. зменшилася також і частка кожної із дев'яти центральних областей у загальній чисельності сільського населення. Найвищою в регіоні та другою серед всіх областей України (після Львівської) була частка Вінницької області серед сільського населення – 5,99% у 2001 році [22]. Крім того, рівень частки кожної із центральних областей серед сільського населення продовжував залишатися вищим, ніж серед міського [19].

Разом частка Західного та Центрального регіонів серед загальної чисельності сільського населення України становила в 1989 році 68,86%, а в 2001 році зменшилася до 68,11%, тобто на 0,75% [22]. Отже, 2/3 сільського населення України зосереджені на теренах західних та центральних областей. Для порівняння, серед міського населення частка цих регіонів залишалася істотно нижчою – лише 44,39% у 2001 році, тобто не досягала й половини чисельності населення урбаністичного середовища України [19].

Південь України. Рівень частки Південного регіону в загальній чисельності сільського населення України виявився порівняно меншим, ніж Західного та Центрального, хоча протягом 1989–2001 рр. спостерігалось його зростання з 21,82% до 22,70%, тобто на 0,88% [22]. Крім того, на відміну від Заходу та Центру, частка Півдня у 2001 році серед сільського населення залишалася меншою, ніж серед міського населення – 28,37% [19]. За 1989 – 2001 рр. спостерігалось зростання частки кожної з південних областей, а також АР Крим, у загальній чисельності сільського населення України. Найвищим у регіоні був рівень частки Одеської області – 5,34% у 2001 році [22]. До того ж, рівень часток Дніпропетровської, Запорізької та Одеської областей серед сільського населення був меншим, ніж серед міського, а Миколаївської та Херсонської областей, а також АР Крим, навпаки, більшим [19].

Схід України. Найменшою за рівнем серед чотирьох регіонів залишалася частка Східного регіону в загальній чисельності сільських мешканців України. Зокрема, в 1989 році вона становила 9,32%, а в

2001 році – 9,19%, тобто зменшилася на 0,13% [22]. Для порівняння, частка регіону в загальній чисельності міського населення України була майже втричі вищою – 27,24% у 2001 році [19]. Частка кожної зі східних областей серед сільського населення України залишалася досить незначною. Найвищим у регіоні залишався рівень частки Харківської області – 3,95% у 2001 році [22]. Натомість рівень частки кожної із цих урбанізованих областей серед міського населення був істотно більшим. Зокрема, у 2001 році частка Донецької області серед сільського населення складала лише 3,01%, а серед міського – учетверо більше (13,46%) [19]. Тобто, на Донеччині мешкав кожен 7-й міський і лише кожен 33-й сільський житель України.

Разом частка Південного та Східного регіонів у загальній чисельності сільського населення України в 1989 році становила 31,14%, а в 2001 році – 31,89%, тобто зросла на 0,75% [22]. У цих двох регіонах зосереджувалося менше третини всього сільського населення України. Для порівняння, частка Півдня та Сходу серед міського населення в 2001 році становила 55,61% [19].

Таким чином, аналіз статистичних матеріалів переписів 1989 та 2001 рр. дозволив визначити основні тенденції в динаміці чисельності сільського населення, виявити територіальні відмінності в його розміщенні. Зменшення чисельності сільських мешканців відбулося в усіх чотирьох регіонах та 22-х областях. Головною ознакою демографічних процесів в Україні стала депопуляція, яка ще з 60-х рр. XX ст. розгорнулася серед сільського населення, а з початку 90-х рр. охопила й міське населення. Депопуляційні процеси призвели до значного скорочення загальної чисельності населення України за 1989–2001 рр., найбільше у Центральному та Східному регіонах. Міграційні процеси також впливали на зменшення чисельності сільського населення.

У результаті відмінностей у динаміці чисельності сільських мешканців за окремими регіонами та областями протягом 1989–2001 рр. дещо змінилося і його територіальне розміщення. Збільшилася частка населення, розселеного в Західному та Південному регіонах, за рахунок її зменшення в Центральному та Східному. Незважаючи на ці зміни, більшість міського населення зосереджувалася в Південному та Східному регіонах, а більшість сільського, як і всього населення – у Західному та Центральному.

Масова міграція сільської молоді до міст ще більше загострює демографічну кризу, що прискорює процеси старіння сільського населення та руйнації сільської поселенської мережі. Подолання цих негативних тенденцій не можливе без реальної, а не декларативної державної політики соціально-економічного відродження села, метою якої стало б наближення рівня життя селян до рівня мешканців міст. Враховуючи що забезпечення продовольством стає важливою

глобальною проблемою, сільське господарство повинно стати важливою складовою соціально-економічного поступу України в ХХІ столітті. А це можливо лише за умови призупинення депопуляції сільського населення та збереження сільської поселенської мережі.

Таблиця 1

Чисельність сільського населення

	1989	2001	1989–2001	
	осіб	осіб	осіб	%
Україна	17 154 803	15 950 173	-1 204 630	-7,02
Захід і Центр	11 813 009	10 864 031	-948 978	-8,03
Захід	5 100 163	5 052 916	-47 247	-0,93
Волинська	544 383	530 503	-13 880	-2,55
Закарпатська	739 154	794 185	+55 031	+7,45
Івано-Франківська	824 195	820 003	-4 192	-0,51
Львівська	1 115 398	1 071 980	-43 418	-3,89
Рівненська	637 560	627 371	-10 189	-1,60
Тернопільська	693 087	658 109	-34 978	-5,05
Чернівецька	546 386	550 765	+4 379	+0,80
Центр	6 712 846	5 811 115	-901 731	-13,43
Вінницька	1 078 260	954 866	-123 394	-11,44
Житомирська	724 104	616 614	-107 490	-14,84
Київська	902 782	779 505	-123 277	-13,66
Кіровоградська	497 711	450 532	-47 179	-9,48
Полтавська	767 555	676 954	-90 601	-11,80
Сумська	549 582	458 843	-90 739	-16,51
Хмельницька	804 518	703 218	-101 300	-12,59
Черкаська	725 412	651 054	-74 358	-10,25
Чернігівська	662 922	519 529	-143 393	-21,63
Південь і Схід	5 341 794	5 086 142	-255 652	-4,79
Південь	3 742 682	3 619 803	-122 879	-3,28
Дніпропетровська	651 379	609 688	-41 691	-6,40
Запорізька	506 179	473 982	-32 197	-6,36
Миколаївська	457 956	427 887	-30 069	-6,57
Одеська	899 196	850 997	-48 199	-5,36
Херсонська	481 746	470 398	-11 348	-2,36
Крим	746 226	786 851	+40 625	+5,44
Схід	1 599 112	1 466 339	-132 773	-8,30
Донецька	520 616	480 190	-40 426	-7,77
Луганська	392 246	356 737	-35 509	-9,05
Харківська	686 250	629 412	-56 838	-8,28

Таблиця 2

Територіальне розміщення сільського населення

	1989	2001	1989–2001		1989	2001	1989–2001
Україна	100,0	100,0	0,00	Сумська	3,20	2,88	-0,32
Захід і Центр	68,86	68,11	-0,75	Хмельницька	4,69	4,41	-0,28
Захід	29,73	31,68	+1,95	Черкаська	4,23	4,08	-0,15
Волинська	3,17	3,33	+0,16	Чернігівська	3,86	3,26	-0,60
Закарпатська	4,31	4,98	+0,57	Південь і Схід	31,14	31,89	+0,75
Ів.-Франківська	4,80	5,14	+0,34	Південь	21,82	22,70	+0,88
Львівська	6,50	6,72	+0,22	Дніпропетров.	3,80	3,82	+0,02
Рівненська	3,72	3,93	+0,21	Запорізька	2,95	2,97	+0,02
Тернопільська	4,04	4,13	+0,09	Миколаївська	2,67	2,68	+0,01
Чернівецька	3,19	3,45	+0,26	Одеська	5,24	5,34	+0,10
Центр	39,13	36,43	-2,70	Херсонська	2,81	2,95	+0,14
Вінницька	6,29	5,99	-0,30	Крим	4,35	4,93	+0,58
Житомирська	4,22	3,86	-0,36	Схід	9,32	9,19	-0,13
Київська	5,26	4,89	-0,37	Донецька	3,03	3,01	-0,02
Кіровоградська	2,90	2,82	-0,08	Луганська	2,29	2,23	-0,06
Полтавська	4,48	4,24	-0,24	Харківська	4,00	3,95	-0,05

Примітки

1. *Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку* / За ред. П. Т. Савлука. – К., 2002.
2. *Вівчарик М.* Українське село: етнологічний вимір (70-ті – сер. 90-х рр.) / М. М. Вівчарик. – К., 1998.
3. *Демографічна криза в Україні: причини та наслідки* / Е. М. Лібанова, С. І. Пирожков, Н. С. Власенко. – К., 2003.
4. *Демографічна криза в Україні: проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії* / За ред. В. С. Стешенко. – К., 2001.
5. *Демографічні перспективи України до 2026 р.* / В. Стешенко, О. Рудницький, О. Хомра, А. Стефановський. – К., 1999.
6. *Джаман В.* Регіональні системи розселення: демогеографічні аспекти / В. О. Джаман. – Чернівці, 2003.
7. *Дністрянський М.* Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики / М. С. Дністрянський. – Львів, 2006.
8. *Долішній М.* Регіональна політика на рубежі ХХ – ХХІ століть: нові пріоритети / М. І. Долішній. – К., 2006.
9. *Заставний Ф.* Географія України / Ф. Д. Заставний. – Львів, 1994.

10. *Зінич В.* Сучасні етнодемографічні процеси в Україні / В. Т. Зінич. – К., 2004.
11. *Касьянов Г.* Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. В. Касьянов. – К., 2008.
12. *Копчак С.* Етнічна структура та міграції населення Українського Прикарпаття: статистико-демографічне дослідження / С. Копчак, В. Мойсеєнко, М. Романюк. – Львів, 1996.
13. *Крисаченко В.* Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри / В. С. Крисаченко. – К., 2005.
14. *Кульчицький С.* Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні (документи і матеріали, перепис 1937 р.) / С. В. Кульчицький. – К., 2003.
15. *Паніна Н.* Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг / Н. В. Паніна. – К., 2005.
16. *Національний склад населення України.* – Ч. 1. (За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К., 1991.
17. *Національний склад населення та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року* / За ред. О. Г. Осауленка. – К., 2003.
18. *Рогожин О.* Демографічні перспективи українського села: історичні передумови, регіональний аналіз і моделювання / О. Г. Рогожин. – К., 2004.
19. *Розрахунки* автора за статистичними даними переписів 1989 та 2001 рр.
20. *Соціальна сфера села: регіональний аспект* / За ред. П. Т. Савлука. – К., 2003.
21. *Таблиця 1.* Чисельність сільського населення.
22. *Таблиця 2.* Територіальне розміщення сільського населення
23. *Хомра О.* Міграція на Україні: етнодемографічний аспект / О. У. Хомра // Вісник АН України. – 1992. – № 2.

УДК 94(477.54): 316. 347

Компаративний аналіз етнічного складу населення Харківської та Курської губерній наприкінці XIX століття: освітній аспект

Солошенко О. М.

Солошенко О. М. Компаративний аналіз етнічного складу населення Харківської та Курської губерній наприкінці XIX століття: освітній аспект. Досліджено етнічний склад населення Харківської та Курської губерній на основі аналізу даних

Загальноросійського перепису 1897 р. Розглянуто освітній рівень населення, що мешкало на досліджуваній території. Вивчено особливості стану освіти населення за його етнічною структурою.
Ключові слова: Курська губернія, Харківська губернія, перепис населення, регіональні дослідження, транскордонний регіон, поліетнічність, освіта.

Солошенко Е. М. Компаративний аналіз етнічного складу населення Харьковской и Курской губерний в конце XIX века: образовательный аспект. Исследована этническая структура населения Харьковской и Курской губерний по материалам Всероссийской переписи 1897 г. Рассмотрен уровень грамотности и образования населения, проживавших на исследуемой территории. Охарактеризована степень развития образования населения в соответствии с его этнической принадлежностью.

Ключевые слова: Курская губерния, Харьковская губерния, перепись населения, региональные исследования, трансграничный регион, полиэтничность, образование.

Soloshenko E. M. Comparative analysis of population ethnic composition of Kharkov's and Kursk's provinces in the end of XIX century: educational aspect. On the All-Russian census (1897) materials of Kharkov's and Kursk's provinces the ethnic structure of was Kharkov's and Kursk's provinces investigated. The main features of different nations educational level on the probed territory were analyzed. The author researched the population ethnic structures influence on the regions education development process.

Key words: Kursk's province, Kharkov's province, census of population, regional researches, multinational region, education.

В сучасній українській та зарубіжній історіографії особливої актуальності набувають регіональні дослідження, спрямовані на вивчення закономірностей розв'язку окремих регіонів в історичному та культурологічному вимірах з урахуванням природно – географічних, історичних, етнокультурних, економічних, демографічних чинників [11, с. 68-70].

Харківську та частину Курської губернії можна віднести до категорії транскордонного регіону – Слобожанщина – певної території, яка характеризується наявністю етнокультурних зв'язків, спільним історичним минулим та охоплює прикордонні території двох сучасних держав – України та Росії.

Вивчення демографічних, етнічних та етномовних процесів в регіоні є сучасною альтернативою традиційному вивченню економічної та політичної історії краю. Компаративний метод порівняння двох губерній (Харківської – з домінуючим українським населенням та Курської – з російським населенням) на матеріалах перепису 1897 р. є кроком до вивчення соціальної історії, мікро історії, історії

повсякденності – новітніх напрямів, які формуються в сучасній історичній науці.

Д. Багалій став одним із перших дослідників – засновників регіональних досліджень Слобожанщини. Аналізуючи етнічний склад Харківської губернії, Д. Багалій та Д. Міллер частково використали матеріали перепису 1897 р. для характеристики чисельності, економічного та освітньо - культурного рівня населення, що мешкало в Харкові та Харківській губернії [2].

В радянській історіографії матеріали перепису використовувалися як джерело для кількісного та якісного аналізу етнічної структури Російської імперії або окремих її територій. Недостатньо повно досліджувалися і питання розвитку освіти у представників різних етносів [8].

Сучасні дослідники звернули увагу на показники етнічного складу населення Російської імперії за матеріалами перепису 1897 р., зокрема на проблему впливу русифікації (передусім в галузі освіти) на зміну етнічної самоідентифікації українців, євреїв та інших народів [6].

Етнічні аспекти розвитку Харківської та Курської губерній в другій половині XIX ст. містяться в роботах дослідників, які присвячені історії даного регіону в зазначений час [1, 3, 4, 5]. Досліджень, які б базувались на компаративному методі аналізу освітнього аспекту етнічної структури населення Харківської та Курської губерній, у вітчизняній історіографії немає.

Нашою метою є дослідити особливості етнічної структури населення Курської та Харківської губерній, проаналізувати спільні та особливі риси у освітньому рівні розвитку представників різних етносів, що мешкали наприкінці XIX ст. на досліджуваній території.

Слобідська Україна – місце зустрічі соціокультурних відмінностей, український історико – географічний регіон, що зазнав під час свого формування значних впливів етнічних культур [7, с. 435]. Порівняльний аналіз етнічної структури Харківської та Курської губерній, як вагомих складових даного історичного регіону, наприкінці XIX ст. став можливим завдяки проведенню перепису населення в Російській імперії в 1897 році. Однак повної картини про національний склад населення скласти не можна через недостатньо повний перелік питань, що були поставлені до респондентів.

Питання про народність визначалось у відповідності до рідної мови. Респондентам ставилися питання не про їх етнічну належність, а про рідну мову. В умовах домінування в суспільстві російської мови багато представників різних національностей заявляли про російську мову як рідну, і на цьому ґрунті були віднесені до росіян.

Особливо такі хиби стосувалися росіян, білорусів та українців, що були об'єднані у єдину групу “русские”, яка в свою чергу підрозділялась на такі підгрупи, як великороси (росіяни), малороси (українці), білоруси.

Така класифікація була обумовлена домінуючою в Російській імперії точкою зору на «російський народ», який об'єднував в собі всіх східних слов'ян – етнічних росіян, українців та білорусів. Українцям та білорусам відводилася категорія племені, а мовам цих етносів – статус «наречія» [6, с. 134].

Однак навіть такі неповні дані перепису 1897 р. дозволили встановити, що на території Харківщини населення було полі етнічним. Всього на території Харківської губернії мешкали представники 45 народів: українці – 80,62 %, росіяни – 17,69 %, білоруси – 0,41 % (слов'янські народи разом склали – 98,72 % населення), євреї – 0,51 %, німці – 0,36 %, поляки – 0,24 %, татари – 0,05 %, вірмени – 0,02 %, цигани – 0,01 % [10, с. 13].

Населення Курської губернії не було таким строкатим, як Харківської: росіян – 77,29 %, українців – 22,26 %, білорусів – 0,04 % (слов'янські народи таким чином склали 99,59 % населення даної губернії), євреї склали 0,17 %, поляки – 0,12 %, німці – 0,04 %, цигани – 0,03 %, інші народи – 0,05 % [9, с. V].

Спільною рисою демографічного розвитку обох губерній було розселення представників національних меншин в містах губерній, що обумовлювалося розвитком міст як центрів промисловості, ремесла, торгівлі та освіти. Так, наприклад, в Курській губернії 77,2 % євреїв, 65,5 % поляків, 57,2 % німців, які мешкали в даній губернії, проживали в найбільших городах – Курську та Білгороді. Наприклад, в Курську поляки склали 1,62 % населення, німці – 0,49 %, євреї – 2 %, представники інших етносів – 0,78 %. В Белгороді – поляки – 1,5 %, німці – 0,39 %, євреї – 1,58 %, інші народи – 0,36 %. В Путивлі поляки склали 0,2 % населення, німці – 0,04 %, євреї – 2 %, а в Рильську – 0,2 %, 0,4 %, 1,8 % відповідно.

Харків наприкінці XIX ст. відрізнявся від Курська поліетнічністю: росіяни – 63,4 %, українці – 25,9 %, білоруси – 0,35 %, поляки – 2,3 %, німці – 1,4 %, євреї – 5,6 % [10, с. 126-127]. Факт домінування росіян в етнічній структурі Харкова пояснювався високими темпами розвитку міста як наукового та промислового центру. На роботу до Харкова приїжджали трудові мігранти із російських губерній (Курської, Воронезької, Орловської, Московської та інших), російська мова була поширена серед робітників, інтелігенції.

Дані перепису 1897 р. дозволяють простежити рівень освіти серед представників різних етносів, що мешкали в Харківській та Курській губерніях в досліджуваний час. Всього по Курській губернії письменні склали 16,3 % населення, елементарні початкові знання (вміння читати, писати, рахувати) мали 26,4 % чоловіків та 6,5 % жінок. Серед росіян даної губернії письменних було 16,3 % (серед чоловіків – 26,4 %, серед жінок – 6,8 %), найбільший відсоток письменних осіб

спостерігався у представників етнічних меншин поляків, німців, євреїв, найменший – серед українців.

По Харківській губернії число письменних було на 1 відсоток меншим, ніж у Курській губернії – 15,3 % населення. Меншим був показник письменності і серед чоловіків – 24,2 % та серед жінок – 6,2 %. Як видно з таблиці 1, в Харківській губернії показник письменності був значно нижчим, ніж в Курській губернії. Значну частину письменних росіян в структурі населення Харківської губернії можна пояснити міграцією останніх на службу, роботу, навчання до Харкова, як адміністративного, економічного, культурного, освітнього та наукового центру. Також можливо, що до категорії росіян, була віднесена частина українців, що під час перепису мовою повсякденного вживання визнали російську.

Таблиця 1.

Письменність найчисленніших народів в Харківській та Курській губерніях наприкінці XIX ст.

Етнічні групи	Харківська губернія, %				Курська губернія, %			
	всього населення	письменних	чоловіків	жінок	всього населення	письменних	чоловіків	жінок
Українці	80,6	13,2	22,3	4,1	22,2	16,09	27,5	4,7
Росіяни	17,7	22,8	31,1	14,1	76,4	16,3	26,4	6,8
Білоруси	0,4	11,3	19,8	3,5	0,04	18,8	29,1	6
Поляки	0,2	42,5	40	48	0,12	68,7	66	74,8
Німці	0,4	37,4	38,3	36,5	0,04	87,9	88,2	52,3
Євреї	0,5	49,1	56,7	39,8	0,17	59,9	68,1	49,7
Всього по губернії	100	15,3	24,2	6,2	100	16,3	26,4	6,5

[Підраховано на основі 9, с. 102-105 та 10, с. 127, 147].

Дуже високим (особливо в Курській губернії) був відсоток письменних у поляків, німців та євреїв, навіть серед жінок. У поляків чисельність письменних жінок перевищував чисельність письменних чоловіків. Значно вищими були показники письменності серед мешканців Харкова та Курська. В губернських містах були значно вищі показники письменності серед жінок у українців та росіян, що обумовлювалося поширенням початкової освіти серед дівчат. Майже рівні показники освіти у поляків, євреїв та німців можна пояснити тим, що основна їх частина мешкала саме у Харкові, тому показники в цілому по губернії та по Харкову зокрема мають незначні розбіжності (див. таблиця 2).

Таблиця 2.

Письменність населення Харкова та Курська наприкінці XIX ст.

Етнічні групи	Харків, %				Курськ, %			
	всього	письменних	чоловіків	жінок	всього	письменних	чоловіків	жінок
Українці	25,9	36,9	48,5	24,3	2,62	58,7	61,3	31,8
Росіяни	63,4	39,9	48,2	30,8	92,43	33,7	43,2	24
Білоруси	0,35	43,3	48,7	29,2	0,05	42,2	50	23
Поляки	2,3	41,5	39	47,9	1,5	35,5	34	41,2
Німці	1,4	41,2	37,9	44,2	0,39	40,4	37,8	42,7
Євреї	5,6	49,6	57,4	40,1	1,58	41,5	40	43,8

[Підраховано на основі 9, с. 102-105 та 10, с. 127, 147].

Цікавим є факт дуже високого відсотку письменних українців у Курську (58,7 % проти українців Харкова – 36,9 %) та росіян у Харкові. Ми вважаємо, що серед письменного населення була більш розповсюджена трудова міграція, переїзди до різних міст у пошуках заробітку на промислових підприємствах.

І в Харківській, і в Курській губерніях росіяни та українці були найбільш поширеними етносами, однак, на відміну від представників національних меншостей, рівень початкової освіти серед них був дуже низьким. Особливо це твердження стосувалось селян. В таблиці 3 та в таблиці 4 наведена інформація про розвиток освіти по повітах та повітових містах Харківської та Курської губерній саме серед росіян та українців.

Таблиця 3.

Письменність серед росіян та українців в Харківській губернії наприкінці XIX ст.

Повіт, місто	Росіяни, %				Українці, %			
	всього	письменних	чоловіків	жінок	всього	письменних	чоловіків	жінок
Харків	63,4	39,9	48,2	30,8	25,9	36,9	48,5	24,3
Харківський	16,3	17,8	25,8	9,6	83,2	15,1	25,1	5,2
Охтирка	11,1	55,8	60,4	48,3	87,1	20,4	31,7	9,1
Охтирський	11,3	14,5	20,4	8	87,6	14,2	24,4	3,9
Богодухів	3,5	70	76,6	61,7	95	27	38,5	16,8
Богодухівський	10,8	14,9	21,2	8,3	87	11,1	19,7	2,5
Валки	6,7	68,7	74,4	61,1	92,5	27,48	40	15,3
Валківський	2,3	49,5	58,5	39,7	97,4	19,1	11,1	3,1

Вовчанськ	28	48,4	59,3	37,6	70,9	20,4	32,6	8,1
Вовчанський	24,8	13,6	22,1	4,6	75	14,2	24,6	3,6
Зміїв	9,9	63	60,9	65,8	89,2	25,8	39,5	25,8
Чугуєв	86	40,7	53,1	25,8	8,8	50	53,2	15,7
Зміївський	33,2	13,8	22,4	5,1	66,3	11,6	20,6	2,7
Ізюм	20,5	55,4	64,6	46,2	78,3	20,7	30	11,7
Ізюмський	10,8	17,6	26,3	8,9	87,3	10,3	18,1	2,6
Куп'янськ	11,5	69,7	77,2	60,2	86,7	30,1	41,2	18,6
Куп'янський	11,5	69,7	77	60,2	87,3	30,1	41,2	18,6
Лебедин	2,8	66,7	69,4	64,8	95,8	21	33,5	9,4
Лебединський	4,6	19,9	26,4	13,3	95	10,6	19,3	2
Старобільськ	20,2	65,2	71,2	59,8	78,4	21,2	30,3	12,8
Старобільський	14,5	12,7	19,2	6,13	83,5	13,08	17,6	2
Суми	24	55,7	62,7	47,3	70,5	32,9	46,1	19,4
Сумський	4,4	33,2	42	22,9	95,1	15,08	25,4	4

[Складено на основі 10, с. 108-123]

Дані таблиці свідчать, що рівень письменності російського населення в містах Харківської губернії переважав над українським. Особливо це показово для Валок (68,7 % росіян проти 27,48 % українців) та Старобільська (65,2 % та 21,2 % відповідно). Можливо, значна частина українського населення, яке отримало освіту російською мовою, почала відносити себе до категорії російськомовного населення.

Таблиця 4.

Письменність серед росіян та українців в Курській губернії наприкінці XIX ст.

Повіт, місто	Росіяни, %				Українці, %			
	всього	письменних	серед чоловіків	серед жінок	всього	письменних	серед чоловіків	серед жінок
Курський	99,6	12,2	20,9	4	1	22,4	29,7	14,6
Курськ	92,4	41,9	52,1	31,5	2,6	62,1	63,5	48,2
Білгородський	75,7	13,1	22,1	4,1	24,1	13,1	22,4	4,2
Білгород	91	40,4	51,2	30,5	5,2	47	58	23,5
Грайворонський	39,4	11,3	18,9	4	60,4	15,1	25,9	4,3
Грайворон	55	43,7	44,4	22,5	43,2	19,2	31,5	7,5
Дмитрівський	99,2	13,8	24,8	3,4	0,5	26,1	39,5	12,4
Дмитрів	96,8	34,3	60,8	39,1	0,6	68,4	66,7	75
Корочанський	65,1	12,4	21,1	3,5	34,5	15,5	27,1	4,4
Корочи	67,1	45,4	56,4	35	31,3	21,1	33	9,5
Львовський	95	11,5	20,2	3,3	4,6	11,7	22,2	2
Льгов	97,2	37,5	51,2	24,1	0,4	66	70,5	0

Ново-Оскольський	48,1	13,1	22,1	4,5	51,8	17,5	28	6
Новий Оскол	90,4	43,4	52,1	43,4	8,4	45	49,2	23,6
Обоянський	88,2	8,9	15,7	2,4	7,6	13,4	24	3
Обоянь	97,6	34,6	44,5	25,2	0,7	42,5	52,3	33,3
Путівлівський	44,2	18,5	31,7	4,8	55,2	12,03	22,9	1,7
Путівль	87,5	42,1	56,3	51,2	9,7	26,7	40,2	8,8
Рильський	66,3	12,2	31,4	6,2	33,2	15,6	27,6	4
Рильськ	96,2	42,8	54,9	31,4	1	55,7	64,5	46,6
Старо-Оскольський	90,5	14,9	24,3	5,8	10,3	17,8	30,6	7,1
Старий Оскол	98,1	42	52,9	31	0,5	75,6	70	45,4
Суджанський	56,5	10,1	17,3	3,2	43,3	19,7	32,7	6,4
Суджа	37,1	55,1	62,2	48,1	61,1	28,1	43,7	12,3
Гимський	98,8	12,3	21,2	3,8	1,1	28,6	40,4	16,5
Фатяжський	99,9	16,1	28,3	4,7	0,1	33,3	50	20
Щигровський	99,8	15	26,1	5,5	0,05	30,5	50	18,1

[Складено на основі 9, с. 108-109]

На нашу думку, трудова міграція в міста Курської губернії обумовила високий відсоток письменного українського населення. Наприклад, у Курську (62,1 % письменних українців та 37,5 % росіян), у Львові (66 % та 37,5 % відповідно), Старий Оскол (75,6 % та 42 % відповідно). Виняток складають міста Грайворон, Корочи, Путівль, для яких процеси трудової міграції не були характерні.

Певний відсоток серед трудових мігрантів склали жінки, які залучалися до самостійної економічної діяльності. Проте, серед українок – представниць Харківської і Курської губерній спостерігався достатньо низький (особливо в повітах) відсоток письменності. В Харківській губернії українки поступалися рівнем освіти не тільки чоловікам, а й росіянкам. Так, в Харківському повіті нараховувалося серед українців 25,1 % письменних чоловіків та 5,2 % письменних жінок, серед росіян – 25,8 % та 9,6 % відповідно. А в Курському повіті серед росіян нараховувалося писемного населення 12,2 % (20,9 % – серед чоловіків та 4 % серед жінок). Даний факт можна пояснити українською ментальністю та стійкими традиціями сприйняття українок як домогосподарки.

В Курській губернії в повітових містах українці склали незначний відсоток, проте рівень їх освіти був значно вищим за рівень освіти у росіян.

В умовах русифікації освіти матеріали перепису дозволяють прослідити писемність населення двох губерній рідними мовами.

Найбільш високий процент письменності рідною мовою спостерігався у Харкові серед євреїв (5,3 % письменних мовою ідиш), а в губернії серед німців (15,4 %) [10, с. 127-147]. В Курську та Курській губернії найбільше письменних на рідній мові було євреїв (10,2 %, 9,1 % відповідно) [9, с. 126-131].

Аналіз даних, розміщених в таблицях 5 та 6 ілюструє рівень розвитку освіти (вищою за початкову) серед населення досліджуваних губерній.

Таблиця 5.

Розвиток середньої та вищої освіти серед населення Харківської та Курської губерній наприкінці XIX ст.

Етнічні групи	Харківська губернія, %			Курська губернія, %		
	Всього з освітою	чоловіків	жінок	Всього з освітою	чоловіків	жінок
Українці	0,34	0,37	0,3	0,14	0,14	0,04
Росіяни	5,5	5,8	5,1	1,1	3,2	1,05
Білоруси	0,67	0,9	0,4	3,2	3,9	2,4
Поляки	26	26,7	23,7	22	21	24,2
Німці	15,7	17,1	14,3	39,1	41,6	37
Євреї	10,2	10,4	9,9	8,8	8,9	8,7
По губернії	1,4	1,5	1,3	0,97	1,05	0,9

[Підраховано на основі 9, с. 126-131, 146, 149; 10, с. 127,147].

Таблиця 6.

Розвиток середньої та вищої освіти серед населення Харкова та Курська губерній наприкінці XIX ст.

Етнічні групи	Харків, %			Курськ, %		
	Всього з освітою	чоловіків	жінок	Всього з освітою	чоловіків	жінок
Українці	3,9	4,5	3,2	3,9	2,7	16,4
Росіяни	14,1	14,5	13,7	8,2	8,8	7,5
Білоруси	3,75	3,4	4,6	20	15,6	30,7
Поляки	26,1	25,4	27,5	20,6	16,8	35,3
Німці	43,3	46,7	40,1	44,4	47,4	41,7
Євреї	10,7	11,3	10	15	17	11,8
По місту	12	12,6	11,3	8,6	9,1	8

[Підраховано на основі 9, с. 126-131, 146-149 та 10, с. 127, 147].

Дані свідчать, що для основної маси населення Харківській та Курській губернії середня та вища освіта була не характерна. Представники етнічних поляків та німці відрізнялися високим відсотком населення з освітою «вищу за початкову».

Всеросійський перепис населення 1897 р. надав науковцям значний обсяг матеріалу про склад та чисельність населення імперії, його розподіл за віковими та статевими ознаками. Доцільно надані дані про рівень освіти серед представників різних етносів.

Дані губернії – порубіжна території розселення етнічних росіян та українців в Російській імперії. Курська губернія відносилася до губерній з домінуючим російським населенням, а Харківська – до губерній з домінуючим українським населенням, хоча українці в Курській губернії, а росіяни в Харківській склали значну частину населення, впливали на особливості економічного та культурного

розвитку регіону. Значний внесок в розвиток регіонів внесли і представники інших етносів – євреїв, поляків, німців, білорусів. Освітній фактор мав велике значення в розвитку як всієї Слобожанщини, так і Курської та Харківської губерній зокрема. В подальшому дослідникам слід зосередитись на вивченні питань про вплив освіти на формування етномовної картини регіону, умови та механізми русифікації через освітні установи.

Примітки

1. Арзуманова Т. В. Російський елемент у поліетнічній структурі населення Слобожанщини в XVII – наприкінці XIX ст. / Т. В. Арзуманова // Вісник Харківської державної академії культури: зб. наук. пр. – Вип. 24. – Харків, 2009.
2. Багалеї Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер–Харьков, 1993. – Т. 2.
3. Бережная С. В. Динамика численности и этнического состава населения Курского края в XVIII–XIX веках / С. В. Бережная // Родословное дерево. Тамбовская генеалогия и демография. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.tambovdem.ru/index.php>. Доступ – 03. 03. 2010 г.
4. Борщик Н. Д. Население Курской губернии по материалам Всероссийской переписи 1897 г. / Н. Д. Борщик // Известия Алтайского государственного университета. – 2008. – Т. 5. – № 60.
5. Борщик Н. Д. Первая Всероссийская перепись населения 1897 года: история подготовки и проведения в Курской губернии / Н. Д. Борщик. – Курск, 2004.
6. Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи / А. Каппелер // Россия – Украины: история взаимоотношений / А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Фроля. – М., 1997.
7. Маслійчук В. Діалог «українського» та «російського» на теренах «Слобідської України (друга половина XVII ст.)» / В. Маслійчук // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003.
8. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР / В. І. Наулко – К., 1965.
9. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб., 1904. – Т. XX: Курская губерния.
10. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб., 1904. – Т. XLVII: Харьковская губерния.
11. Студенников І. Регіоналістика і регіоназнавство: проблема методології та категоріального апарату / І. Студенников // Регіональна історія України: зб. наук. ст. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Центр теоретико методол. проблем іст. регіоналістики. – К., 2007. – Вип. 1.

Нова буржуазія: наслідки соціальної трансформації та умови виживання в роки непу

Волосник Ю. П.

Волосник Ю. П. Нова буржуазія: наслідки соціальної трансформації та умови виживання в роки непу. В статті досліджено наслідки соціальної трансформації радянського постреволюційного суспільства на процес становлення нової буржуазії. Доведено, що розрив зв'язків між дореволюційним та непманським поколіннями підприємців призвів до фатальних наслідків функціонування приватного капіталу. Внаслідок перетворення державою непманів на громадян другого сорту, підприємці у повсякденному житті часто опинялися на межі виживання як господарюючі суб'єкти.

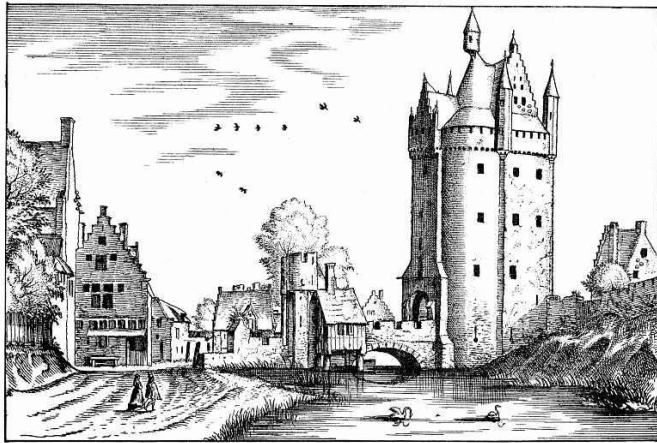
Ключові слова: непмани, приватні підприємці, виживання, соціальна трансформація.

Волосник Ю. П. Новая буржуазия: последствия социальной трансформации и условия выживания в годы нэпа. В статье исследуются последствия социальной трансформации советского постреволюционного общества на процесс становления новой буржуазии. Доказано, что разрыв связей между дореволюционным и непманским поколениями предпринимателей имел фатальные последствия для функционирования частного капитала. Вследствие превращения государством непманов в граждан второго сорта, предприниматели в повседневной жизни часто оказывались на грани выживания как хозяйствующие субъекты.

Ключевые слова: непманы, частные предприниматели, выживание, социальная трансформация.

Volosnik Yuriy. New bourgeoisie: consequences of social transformation and conditions of survival in the NEP years. This article is devoted to the research on consequences of the social transformation in soviet post revolutionary society. It demonstrates that the gap between old and new generation of enterprisers has effected fatally negative on institute of private ownership. As a result, soviet government turned nepmans into the second quality citizens, they were often struggling for survival as an economic management subjects in their everyday life.

Key words: nepmans, private entrepreneurs, survival, social transformation.

Сучасне відродження вітчизняного приватного підприємництва робить актуальною потребу наукового вивчення та критичного переосмислення історії підприємництва в роки непу, коли відбувалась трансформація радянського суспільства та функціонував інститут підприємництва. Але не дивлячись на те, що дана проблематика вже отримала певне відображення в історіографії [2; 9; 15; 16], окремі її аспекти, зокрема повсякденне життя непманів-підприємців, практично ще не потрапляло у поле зору дослідників непу. Без дослідження цього значного пласту мікроісторії, неможливе систематизоване об'єктивне уявлення про період непу, оскільки саме у повсякденному житті відбувалась буденна, рутинна підприємницька практика, становлення та виживання підприємців як господарюючих суб'єктів, їхня адаптація та самореалізація. Сказане обумовлює актуальність поставленої проблематики.

Мета статті – спроба проаналізувати наслідки соціальної трансформації та умови повсякденного життя нової буржуазії в роки непу.

Хронологічні рамки статті 1921–1929 рр., тобто період непу.

Джерельну базу роботи складають, як опубліковані джерела (законодавчі акти, статистичні матеріали, періодичні видання) так і архівні документи. На жаль, величезна кількість останніх безповоротно втрачена.

Після переходу до непу і прийняття весною-осінню 1921 р. рішень РНК РСФСР урядом УСРР була видана ціла низка декретів і постанов “Про дозвіл вільного обміну, купівлі і продажу сільгосппродуктів, фабрично-заводських і кустарних виробів”, “Про державні підряди і поставки” і т.д., відбулося узаконення приватного ринку і підприємницької діяльності [3, №7, ст. 193, №14, ст. 389, №15, ст. 425].

Легалізація приватнопідприємницької ініціативи суттєво прискорила процес становлення нової радянської або непманської буржуазії. Але це ще зовсім не означало свободу розвитку підприємництва. Як свідчать джерела, ще довгий час державні органи дуже суворо карали всі спроби підприємців ухилитися від державного контролю та за найменші порушення правил здійснення комерційної діяльності. Так, рішенням полтавського губ ревтрибуналу від 29 травня 1921 р. до розстрілу був засуджений підприємець Базилевич за приховування від державного обліку шкіряних товарів та іншого майна [18, ф. 24, оп. 2, од. зб. 855, арк. 1]. Через півроку потому, 16 грудня 1921 р. Донецький губревтрибунал за приховування від державного обліку шкіряного краму та спекуляцію ним засудив до розстрілу іншого комерсанта – Й. Б. Брауде [18, ф. 24, оп. 2, од. зб. 759, арк. 1].

Облави, конфіскації краму, арешти приватних крамарів та ув'язнення останніх до концтабору у цей час були повсякденною практикою. У Харкові, за повідомленням газети “Комуніст”, за порушення правил і наказів губвиконкому і міліції про торгівлю група торговців з 22 осіб була заарештована та відправлена до концтабору на примусові роботи

терміном від двох тижнів до двох місяців. А одну крамарку – Брук Мінуху, що вперто чинила опір міліціонерам при обшуку, як “злісну спекулянтку” ув'язнили навіть на 6 місяців до концтабору. При цьому всі вилучені товари у крамарів було конфісковано [4].

Серед представників нової буржуазії умовно можна виділити три групи осіб. До першої слід віднести колишніх (старих) підприємців, що продовжили функціонувати і в умовах непу. До другої – осіб, які після переходу до непу з доброї волі вирішили скористатися новими економічними можливостями, що їх відкривав неп і стати підприємцями. Нарешті, третю групу підприємців становили особи, що під тиском надзвичайно несприятливих життєвих обставин були змушені зайнятися підприємництвом, щоб заробити на прожиток – безробітні, скорочені службовці, звільнені червоноармійці. За типом особистості підприємці здебільшого належали до прагматичного складу людей, що прагнули адаптуватися до нестабільних обставин непу, нерідко використовуючи для цього будь-які засоби, в тому числі незаконні [10, с. 88].

Слід зазначити, що зміна соціокультурних умов, що відбулась в країні після 1917 року вкрай негативно позначилась на розвитку вітчизняного підприємництва. По-перше, внаслідок ліквідації в роки воєнно-комуністичного експерименту старої буржуазії зник той освічений, культурний і загалом цивілізований (європеїзований) шар спадкових підприємців, що в дореволюційний період був носієм підприємницьких традицій професіоналізму та етичних норм. Внаслідок цього, розпався зв'язок часів між дореволюційним і “непівським” поколіннями підприємців, стався безпрецедентний в історії розрив культурних традицій вітчизняного підприємництва. По-друге, в нових порівняно з дореволюційними часами соціокультурних, політичних та економічних умовах “совдепії” фактично виникла нова генерація підприємців (і в цьому плані термін “нова буржуазія” досить вдало відображає якісну її відмінність від дореволюційної старої), яка в масі своїй була соціально аномічною, не “обтяженою” традиційними нормами професійної етики, і взагалі, соціальними цінностями та нормами поведінки. Це було результатом, як спроби знищення самого інституту підприємництва з його носіями в роки воєнного комунізму, так і наслідком загальної архаїзації та навіть певної біологізації поведінки цілих страт штучно створеного радянського суспільства в умовах безпрецедентно жорсткої громадянської війни та при переході до мирного життя.

Внаслідок цього нове соціальне утворення – верства непманів, виявилася значною мірою маргіналізованим (насамперед в соціокультурному відношенні), в масі своїй атомізованим, зі слабкими внутрішніми соціальними зв'язками, явно недостатньо підготовленим до виконання своєї соціальної ролі та функцій, зумовлених статусом підприємця.

Характеризуючи повсякденну морально-психологічну атмосферу “всезагальної аномії”, що в часи непу “огорнула” Україну, відомий

український прозаїк І. Ю. Сенченко, що був сучасником непу, зазначав: “Спекуляція і голос наживи підвели чоло. Нова психологія народилась “Піймали? Прокрався? Дурень, бо погано кінчики заховав,” – і ні слова осуду. Кожен на його місці зробив би так. Закон такий: кожен краде, росте на спекуляції, крадіжці і байдуже закурює цигарку, почувши про чийсь провал. Це якась пристрасть до наживи, грошей, до власності, до всього того, що дає матеріальний добробут” [12, с. 587].

У кінцевому рахунку такий стан речей був наслідком негативної і цілеспрямованої селекції складу суспільства, що відбувалась на класово-ідеологічній основі за роки воєнного комунізму і не припинялася (хоча йшла з меншою інтенсивністю) в роки непу. Цей негативний “соціальний відбір” призвів до того, що в нових умовах старі етичні норми девальгувались передусім серед самих непманів. Повсякденним і характерним явищем стало практично повне зникнення позитивної соціальної компліментарності в соціально-атомізованому середовищі новоявлених підприємців. Значного поширення отримали такі явища як зловживання довір’ям, невиконання взятих на себе за контрактом зобов’язань, різного роду шахрайства та комбінації (згадаймо О. Бендера – знаменитого героя І. Льфа та Є. Петрова, який знав більше 400 законних способів “відйому грошей”), фальсифікації, обман, більш ніж індиферентне ставлення нових підприємців до власної ділової репутації (що було наслідком втрати ними ідентичності в умовах радянської дійсності). Нарешті, депрофесіоналізація підприємницької діяльності і т.д. Як зазначав у цьому зв’язку один із дописувачів “Фінансової газети” (1924 р.): “... как свидетельствуют многочисленные показания участников торгового оборота, наиболее добросовестные и корректные элементы из частных торговцев имеют всего менее шансов преуспеть” [17].

Навіть ті сучасники непу, що взагалі співчутливо ставились до новоявлених підприємців часто дуже несхвально відзивались про непманів та методи їх діяльності. Так, відомий соціолог П. Сорокін (1922 р.) охарактеризував новонароджену буржуазію, як “поки що спекулятивну, шакаловидну, хижу, непродуктивну”, але “архііндивідуалістичну, повнокровну і нічого спільного не маючи зі старою “імпотентною” буржуазією” [13, с. 197]. Інший публіцист, близький до ідеології змінюючих І. Лежньов відзначав як “найбільш відштовхуючу рису” нової буржуазії її “ненаситне хижацтво, спекуляцію, жадібність, шалений інстинкт накопичення” [7, с. 12]. В той же час, вже в роки непу неупереджені дослідники дійшли висновку, що непмани були породженням того “потворного режиму безправ’я, адміністративного свавілля і класової юстиції”, що зберігся в повній недоторканості в умовах непу [6, с. 99].

Згідно чинного радянського законодавства, представники нової буржуазії були позбавлені політичних прав, не могли поступати на

військову та державну службу, бути членом профспілок тощо. Позбавлення виборчих прав автоматично перетворювало підприємця на людину другого сорту, свого роду “ізгоя”, що безперервно в той чи інший спосіб піддавався соціальній дискримінації. За таких нестабільних умов повсякденне життя переважної більшості непманів здебільшого перетворювалось на процес виживання, як господарюючих суб’єктів. “Произвол и бесправие парализует... предприимчивость частного предпринимателя. Сегодня частному промышленнику сдают в аренду предприятие и разрешают торговля, а завтра ввиду нового зигзага политики его разоряют и ссылают к Полярному кругу. Сегодня разрешают частные общества взаимного кредита, а завтра придравшись к ничтожному нарушению формальных норм, их закрывают”, – зазначав у середині 1920-х років економіст-емігрант О. Югов [21, с. 301].

За короткий час психології приватного власника було задано непоправного удару, що чудово усвідомлювали не тільки підприємці, але й інші сучасники непу: “... Чим відрізняється “непман” від старого купця, це те що він прикажчик. Старий купець був господарем, не тільки тому що в нього була власність, а тому що “принцип власності” як такий стояв непохитно. Тепер цей принци похитнувся. Ніяка часткова його реставрація не поверне йому незайманості. І тому кожний новий купець у нас стає тільки прикажчиком, а не господарем. Нехай у його розпорядженні будуть лавки, товари, мішки грошей, тільки одне вилучене з його майна – догмат власності. А раз цього догмату немає, безповоротна і психологія господаря,” – зазначала у 1923 р. відома у майбутньому письменниця М. Шагінян [20, с. 17-18]. Однак, не лише це стримувало підприємницьку активність. Іншою проблемою були гарантії особистої недоторканості непманів. “Чи понесе буржуазія тепер гроші в банк? – спитали ми одного буржуя в день виходу декрету про недоторканість вкладів. Він нам відповів: “Недоторканність вкладів? А де недоторканність вкладників? Ніхто не понесе” [19, с. 27]. Як бачимо, відсутність правових гарантій особистості підприємця та приватної власності була надзвичайно болісною проблемою для підприємців 1920-х років.

Упродовж усього непу непмани відчували на собі жорсткий морально-психологічний пресинг, були постійним і “бажаним” об’єктом численних карикатур, афіш, плакатів, “незмінними героями” злісних епіграфів, сатиричних фейлетонів, віршів, романів тощо. “Влада зробила все щоб окарікатури образ підприємців в очах народу”, зазначає один із сучасних дослідників непу [1, с. 267]. Різного роду “пролетарські поети” намагалися спотворити образ непманів, посягти соціальну ворожнечу та розпалити класову ненависть до підприємців. Ось один з “віршів” таких “поетів”:

“ О трепещите, нэповские гады,

За стёклами сияющих витрин.

Настанет время – поведём на плаху,

Мы вас последний нанося удар...”

“Вам не жиреть в веселье беззаботном,

Отделавшись подачкой грошевой...” [11]

Відомий в Україні поет В. Сосюра теж своєрідно відгукнувся на появу нової буржуазії:

“Я не знаю, хто кого морочить,

Але я б нагана знову взяв

І стріляв би в кожні жирні очі,

В кожну шляпку і манто стріляв...” [14, с. 151].

А широко відомий поет В. Маяковський постійно закликав широкі пролетарські маси до посилення “класової пильності” та пошуку прихованого класового ворога – “нового буржуа”, що “перекрашував своє обличчя” [8, с. 48].

Газети часів непу буквально “дихали” класовою злобою і рябіли заклично-агресивними заголовками: “Викурити клопа з щілини”, “Вигнати приватника з торгового заплілля”, “Пиявки, що їдять хліб з маслом”, “Гадюка міняє свою шкіру”, “В атаку на торгаша і спекулянта”. Газета “Комсомолец України” закликала читачів: “Розвінчати приватника, виявити його вчинки, вивести його на чисту воду – це не тільки діло, але й прями́й обов’язок кожного чесного громадянина. Викрити щілину, виявити клопа, що ховається – нашого класового ворога – це обов’язок кожного” [5]. Однак, попри всі намагання влади в свідомості різних верств радянського суспільства до кінця непу так і не сформувався однозначно домінуючий негативний образ непмана [9, с. 78].

Така, м’яко кажучи, “нездорова” атмосфера, а фактично морально-психологічний терор, що доповнювався занадто жорстким економічним та адміністративним жорстким повсякденним тиском радянської держави, породжували у підприємців песимістичні очікування та настрої. Обстеження приватних комерційних підприємств в різних районах УСРР (1926 р.) показало, що більшість опитаних статистиками непманів вже в цей час однозначно песимістично оцінювали перспективи власного існування як господарюючих суб’єктів, а деякі, навіть, висловлювали думку, що при соціалізмі приватний капітал повинен зійти зі сцени [18, ф. 337, оп.1, од. зб. 4401, арк. 139-141].

Відсутність реальних, а не декларованих правових гарантій безпеки особистості підприємця, недоторканності інституту приватної власності, нецивілізовані умови функціонування, відсутність психології власника (“хазяїна”), підривали у підприємців стимул до стабільної продуктивної діяльності, породжували крайні прояви соціального егоїзму, стимулювали появу нецивілізованих форм підприємницької ініціативи, “тяжіння” до тіньового підприємництва, посилювали меркантильні, а то й відверто здирницькі мотиви підприємницької поведінки та вияву хижацьких, паразитарних рис нової буржуазії.

В умовах невизначеності, відчуваючи тимчасовість свого існування і невпевненість у завтрашньому дні, представники нової буржуазії частогусто прагнули використати свої економічно не мотивовані прибутки на швидке задоволення власних гедоністичних потреб або просто марнотрапили зароблений капітал, повсякденно побоюючись, щоб держава у той чи інший спосіб не відібрала їхніх статків. На це вже в роки непу звертали увагу зарубіжні спостерігачі-економісти [6, с. 99].

Отже, в роки непу в країні відбувався процес відродження інституту приватного підприємництва та становлення нової буржуазії. На його розвиток надто негативний вплив мали ті зміни соціокультурних умов, що сталися в радянській державі за роки революції та воєнного комунізму. Внаслідок зникнення старої буржуазії, що була носієм підприємницьких традицій та етичних норм, розпався зв’язок між старим дореволюційним і новим непівським поколіннями підприємців. Постреволюційна трансформація суспільства та повсякденний надто жорсткий економічний та адміністративний тиск держави на підприємців обернулися суцільним руйнуванням підприємницьких норм і традицій, депрофесіоналізацією та соціальною аномією підприємців, деструктивною зміною мотивації їхньої поведінки, проявами відвертого соціального егоїзму.

Перетворивши непманів на людей “другого сорту” позбавленням політичних прав та відсутністю реальних гарантій захисту приватної власності, радянська держава поставила підприємців у заздалегідь принизливе становище громадян, які на повсякденному рівні систематично стикалися з проявами соціальної дискримінації та штучно створеними несприятливими життєвими обставинами. Це нерідко ставило підприємців на межу виживання як господарюючих суб’єктів.

Примітки

1. *Булдаков В. П.* Культурные парадоксы постреволюционного времени / В. П. Булдаков // Россия эпохская. – М., 2002.
2. *Волосник Ю. П.* Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу / Ю. П. Волосник. – Х., 2002.
3. *Зібрання узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України.* – Х., 1921.
4. *Коммунист.* – 1921. – 5 июля.
5. *Комсомолец* України. – 1928. – 29 лютого.
6. *Кон И.* Опыт советской национализации / И. Кон // НЭП: взгляд со стороны. – М., 1991.
7. *Лежнев И.* Катюшка разматывается / И. Лежнев // Россия. – 1923. – №6.
8. *Маяковский В. В.* Лицо классового врага / В. В. Маяковский // Полное собрание сочинений. – М., 1958. – Т. 9.

9. Орлов И. Б. "Ряженные капиталисты" на нэповском празднике жизни / И. Б. Орлов, С. А. Пахомов. – М., 2007.
10. *Очерки истории бизнеса.* – СПб., 2001.
11. Сазонов М. Безработный / М. Сазонов // В часы досуга: Еженедельное литературно-художественное и сатирическое приложение к газете "Пролетарий". – 1922. – № 11.
12. Сенченко І. Оповідання. Повісті. Спогади / І. Сенченко – К., 1990.
13. Сорокин П. Современное состояние России / П. Сорокин // Новый мир. – 1992. – № 4.
14. Сосюра В. Твори / В. Сосюра. – К., 1986. – Т. 1.
15. Сушко О. О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921–1929) / О. О. Сушко. – К., 2003.
16. Трифонов И. Я. Классы и классовая борьба в начале НЭПа (1921–1925) / И. Я. Трифонов. – Ч. 2. Подготовка экономического наступления на новую буржуазию. – Л., 1969.
17. *Финансовая газета.* – 1924. – 9 дек.
18. *Центральный державний архів вищих органів влади України.*
19. Членов С. Экономическая политика и революционная законность / С. Членов // Народное хозяйство. – 1921. – № 8–9.
20. Шагинян М. В стране коньяка и хлопка / М. Шагинян // Россия. – 1923. – №6.
21. Югов А. Народное хозяйство советской России и его проблемы / А. Югов // НЭП: взгляд со стороны. – М., 1991.

УДК 355.402(470+571:5-9)"18"

Формы здійснення військової розвідки Російської імперії на мусульманському Сході в XIX ст.

Гоков О. О.

Гокова О. О. Формы здійснення військової розвідки Російської імперії на мусульманському Сході в XIX ст. В статті зроблено аналіз особливостей військової розвідки Росії на мусульманському Сході. Визначено основні форми її здійснення. Показано, що вони різнилися, перш за все, в залежності від методів збирання інформації, кінцевої мети та статусу розвідників.

Ключові слова: військова розвідка, мусульманський Схід, офіцери Генерального штабу.

© Гоков О. О.

Гокова О. А. Формы осуществления военной разведки Российской империи на мусульманском Востоке в XIX в. В статье сделан анализ особенностей военной разведки России на мусульманском Востоке. Определены основные формы её осуществления. Показано, что они отличались, прежде всего, в зависимости от методов получения информации, конечных целей и статуса разведчиков.
Ключевые слова: военная разведка, мусульманский Восток, офицеры Генерального штаба.

Gokov O. A. Forms realizations of military secret service of the Russian empire on moslem East in XIX century. In the article is done analysis of features of military secret service of Russia in the countries of moslem East. The basic forms of its realization are certain. It is rotined that they differed, foremost, depending on the methods of receipt of information, ultimate goals and status of secret service agents.

Key words: military secret service, moslem East, officers of the General staff.

XIX ст. – час активної експансії Російської імперії на мусульманський Схід. Під останнім в даному випадку розуміються середньоазійські держави, Афганістан, Персія, Османська імперія, тобто держави і території, що знаходилися біля кордонів імперії, мали стратегічну важливість і були умовно об'єднані єдиною культурною традицією, що формувалася в рамках ісламу. Просування Росії на схід не могло здійснюватися без певної підготовки. Однією з її форм була розвідка – економічна, політична, військово-стратегічна та ін. Проблема, що винесена у заголовок нашої роботи, представляється актуальною у світлі переосмислення імперського минулого, що відбувається в країнах колишніх Російської імперії та СРСР. Мета даної роботи – дослідити форми військової розвідки Російської імперії на мусульманському Сході. Хронологічні рамки взяті нами дещо умовно і охоплюють XIX ст., коли спостерігається повний цикл експансії: від перших сутичок та розвідок, через пряме захоплення чи економічне поневолення до економічної і політичної інтеграції мусульманських територій до імперського простору. На фоні вказаних процесів ми можемо розглянути особливості військової розвідки імперії в історичній динаміці та в усьому їх різноматті.

Дана тема залишається практично неопрацьованою в історіографії. Значна кількість іноземних (перш за все – англомовних) досліджень присвячена боротьбі Великої Британії та Російської імперії на Сході, однак їх автори, в основному, оперують фактологічним матеріалом, який не піддають достатньому теоретичному узагальненню, не виокремлюючи ні форм здійснення розвідки, ні методів, ні особливостей діяльності розвідників [9; 43]. Що стосується російськомовної та вітчизняної історіографії, то майже до кінця 1980-х рр.

дана тема не досліджувалася. Низка праць з'явилися в останні два десятиріччя, але в основному увага в них приділена конкретним питанням фактологічного характеру. До того ж багато місця відведено розвідці на Далекому Сході, а проблема військової розвідки на мусульманському Сході залишається слабо розробленою [1; 8; 9; 11; 12; 15; 18; 19; 28; 33; 34; 41]. Як джерела нами були використані опубліковані та архивні документи, мемуарна література, праці розвідників [2-4; 10; 13-16; 20; 23-25; 27; 29-32; 36]. Загальний аналіз літератури з проблеми показує, що за наявності великої кількості джерел вказана тема залишається недостатньо дослідженою.

Оцінюючи військовою розвідку Росії на мусульманському Сході взагалі, необхідно відзначити, що протягом XIX ст. розвідувальні структури імперії знаходилися в процесі становлення і пошуків найбільш прийнятних методів роботи. Військова розвідка, в основному, носила в розглянутий період спорадичний характер, активізувалася у міру потреби. Лише у другій половині століття поступово почала викристалізуватися її структура, а збирання інформації стало мати більш-менш систематизований характер. В залежності від методів збирання інформації, їх кінцевої мети та статусу розвідників можна виділити чотири форми здійснення військової розвідки на мусульманському Сході: рекогносцировки, військово-наукові експедиції, військово-дипломатичні місії, агентурна розвідка. При цьому в мирний і військовий час ці форми дещо відрізнялися за змістом. Розглянемо спочатку особливості мирного часу.

Рекогносцировки були, як правило, вивченням і топографічною зйомкою місцевості певного (найчастіше – прикордонного) району. Ними займалися офіцери та топографи Корпусу військових топографів, а із введенням в 1860-х рр. військово-окружної системи – офіцери та топографи штабу військового округу, в зону відповідальності якого входили ті чи інші райони країн Сходу. Окрім топографів рекогносцировки проводили також офіцери Генерального штабу (далі – ГШ). В рекогносцировках могли брати участь і офіцери різних родів військ, які служили в даному окрузі. Після повернення офіцери складали військово-географічний нарис району маневрів, в якому аналізували не тільки шляхи просування військ, характер місцевості і настрої місцевого населення, але і висловлювали припущення про необхідні заходи для забезпечення нормального руху військ, постачань води, харчів, фуражу. Відомості рекогносцировок найчастіше використовувалися для складання географічних, топографічних, військових та інших карт. У 1800-ті – 1880-ті рр. рекогносцировки носили практичний характер, оскільки забезпечували картографічним матеріалом розширення імперії на схід [14; 32]. Із затвердженням кордонів Росії в Центральній Азії в 1890-ті рр. рекогносцировки стали буденним заняттям для штабних офіцерів.

Військово-наукові експедиції як форма військової розвідки застосовувалися на мусульманському Сході російським урядом особливо активно в 1840-ві – 1860-ті рр. На першому місці серед завдань таких експедицій стояли саме військові. Очолювали їх або видатні учені, або офіцери (частіш за все – генштабісти), або торговці. Найчастіше такі експедиції здійснювалися під прикриттям Російського географічного товариства і офіційно мали статус наукових. Розвідка проводилася комплексно. У складі експедиції обов'язково були присутні топограф або офіцер ГШ, частіше – обидва відразу, а іноді топографів могло бути декілька, а очолювали їх офіцери-геодезисти (ці офіцери закінчували геодезичне відділення Академії ГШ). У їх обов'язки входила зйомка місцевості для подальшого нанесення на карту, вивчення шляхів можливого просування військ, їх забезпеченість водою, запасами харчів, фуражу, знайомство з місцевими соціально-політичними умовами. Тобто, як і в першому випадку розвідники знаходилися в статусі підлеглих і виконували буденну, поточну працю [3]. Із завоюванням Середньої Азії і встановленням кордонів імперії в Центральній Азії в цілому, посилка військово-наукових експедицій на території суміжних держав стала здійснюватися значно рідше. У 1870-ті – 1890-ті рр. в Середній Азії вони вже переважно були спрямовані на дослідження приєднаних земель. Наукова складова вийшла на перший план, відтіснивши військово [22, ч. 4, с. 44-55].

Що стосується військово-дипломатичних місій, то вони мали багато спільного з військово-науковими, але при цьому істотно від них відрізнялися. Відмінність полягала в тому, що на першому місці серед завдань місій стояли дипломатичні, а інші були похідними від них. Потрібно відзначити, що офіцери як знаходилися у складі дипломатичних місій, так і самі очолювали їх. У першому випадку вони грали підлеглу роль і виступали перш за все в ролі розвідників [31, ф. 483, спр. 117, л. 41]. У другому ж випадку офіцери ГШ очолювали місії і суміщали свою посаду з дипломатичною роботою [40, с. 299-325; 41]. Як правило, посилаючи такі місії, російський уряд переслідував тактичні цілі політичного характеру. При цьому вони збирали відомості і про країну перебування, і про міжнародний стан в регіоні. Ще однією важливою відмінністю місій і військово-наукових експедицій було те, що офіцери, які брали участь в них, повинні були надати в якості звіту військово-статистичний опис з мало не кожнодобовим розкладом своїх дій [31, ф. 445, спр. 16].

Найбільш розповсюдженою формою військової розвідки мирного часу була агентурна. Нею займалися і керували як безпосередньо військові агенти, які перебували в країнах Сходу, так і офіцери ГШ при штабах військових округів. Агентурна розвідка включала: роботу з агентами-інформаторами (шпигунами), збирання відомостей про армію, складання карт, маршрутних описів, дослідження життя тієї або іншої країни [31, ф. 446, спр. 47, л. 61-64]. Військові агенти (атташе) з

середини століття мали офіційний статус і прикріплялися до дипломатичних представництв імперії в різних країнах. Проте в більшості країн мусульманського Сходу навіть на початку ХХ ст. Росія не мала своїх офіційних військових представників (за виключенням Османської імперії). Тому основний контингент розвідників тут складали так звані негласні (таємні) військові агенти. Вони діяли неофіційно, під прикриттям торговельних та дослідницьких товариств, консульських та інших посад.

Вказані форми військової розвідки часто перепліталися між собою, що іноді утруднює систематизацію. Наприклад, агентурною розвідкою займалися і учасники військово-наукових експедицій, і військово-дипломатичних місій, а виконуючі дипломатичні функції офіцери паралельно проводили військово-наукові спостереження. Та й рекогносцировки часто проводилися в ході виконання „праць з військової агентури”.

Що стосується військового часу, то вказані форми зберігалися, але змінювалося їх наповнення. Яскравими прикладами, що ілюструють дане твердження, можуть служити Хивінській похід 1873 р. і російсько-турецька війна 1877–1878 рр. [6; 7]. Під час підкорення Середньої Азії військові і мирні форми військової розвідки іноді перепліталися так, що чіткої межі між ними виділити не вдається. Проте в цілому відмінності існували. Так, рекогносцировки під час війни мали практичний характер: розвідка місцевості для проходу військ, для вибору місця таборування, дослідження театру передбачуваних бойових дій, збір відомостей про супротивника. На зайнятій російськими військами території вони знов набували наповнення мирного часу. Після закінчення війни одним з важливих завдань рекогносцировок ставала зйомка місцевості для встановлення точних кордонів на карті.

Військово-наукові експедиції у військовий час перш за все повинні були забезпечувати війська необхідною інформацією, хоча цим їх завдання не обмежувалися. Після того, як війська просуваються в глиб території, дослідницька складова знов висувалася на перший план.

Щодо дипломатичних місій у військовий час складно сказати, що вони зберігалися в колишньому вигляді. Дипломатична функція офіцерів зводилася до того, що вони могли вести переговори з супротивником в ході військових дій або брати участь в мирних переговорах після їх закінчення [5, с. 148]. Найчастіше їм відводилася роль військових радників.

Ведення агентурної розвідки в ході війни також набувало нових рис. Збирання відомостей про театр військових дій, про стан справ в країні безпосередньо напередодні початку війни, підбір агентів і провідників, які безперервно забезпечували б армію інформацією, – про все це турбувалися заздалегідь (хоча й не завжди) [28; 29]. Згідно з “Положенням про польове управління військ в мирний і військовий

час”, затвердженим 17 квітня 1868 р. Олександром II, організація розвідки на театрі війни покладалася на начальника польового штабу. Безпосередня ж відповідальність за збір відомостей про супротивника і театр війни лежала на штаб-офіцері над колоновожатими (колоновожатими в російській армії іменували офіцерів ГШ, завданнями яких було забезпечення пересування військ під час війни). Цю посаду займав офіцер ГШ, підлеглий безпосередньо начальникові польового штабу. У Воєнно-топографічному відділі штабу, очолюваному офіцерами ГШ, повинні були зосереджуватися топографічні і статистичні відомості про театр війни [31, ф. 485, спр. 1162, л. 1]. В Центральній Азії роль армій виконували експедиційні загони. Організація і координація агентурної розвідки в них лягала на плечі начальників штабів. В основному, інформація про супротивника надходила через лазутчиків, від місцевого населення, з допитів полонених і рекогносцировок окремих загонів експедиційних військ.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що на основі методів збирання інформації, статусу розвідника, кінцевої мети розвідувальної акції, ми виокремили чотири форми здійснення військової розвідки Російської імперії на мусульманському Сході протягом ХІХ ст.: рекогносцировки, військово-наукові експедиції, військово-дипломатичні місії, агентурна розвідка. Можна виокремити два основних засоби отримання розвідниками даних: особисте спостереження та через „другі руки” (через агентів, мандрівників, пресу тощо). Важливим показником є системність та постійність збирання даних. У другій та третій формах вони частіше за все були відсутні, в той час, як для рекогносцировок та агентурної розвідки – обов’язкові, хоча історично це не завжди мало місце. Методологічно вказані форми могли перетікати одна в одну, тому при їх визначенні в такому випадку вступають в дію дві наступні складові. В статусі розвідників в перших двох формах переважали виконавчі функції, а в третій та четвертій розвідники виступали переважно як організатори. Це не виключало їх залежного становища (від штабу, начальника місії тощо), однак в цілому вони мали більше самостійності в прийнятті рішень. Учасники військово-дипломатичних місій і військові аташе формально були захищені дипломатичним імунітетом. Однак більшість військових агентів на мусульманському Сході не мала такого привілею. Їх „імунітет” спирався, головним чином, на військову та політичні успіхи Росії в Азії та Європі. Статус розвідників залежав від кінцевої мети отримання даних. В перших двох випадках мова йшла головним чином про збирання технічної інформації для створення уяви про майбутній театр бойових дій. Завдання в третій та четвертій формах ставалися значно ширше. Головною метою розвідників тут було збирання якомога більшого та різноманітного об’єму відомостей щодо тієї чи іншої держави, території. Нарешті, вказані форми

здійснення військової розвідки дещо відрізнялися за змістом у мирний та воєнний час.

Історично майже до початку активного наступу Росії в Азії на мусульманському Сході переважали рекогносцировки і військово-дипломатичні місії. З розростанням сфери інтересів та посиленням впливу імперії у вказаному регіоні, включенням його частини до її складу на перше місце вийшли військово-наукові експедиції та агентурна розвідка.

Примітки

1. *Алексеев М.* Военная разведка России: От Рюрика до Николая II: В 2 кн. / М. Алексеев. – М., 1998.
2. „Большая игра” в Центральной Азии: „Индийский поход” русской армии. Сборник архивных документов / Сост. Т. Н. Загородникова. – М., 2005.
3. *Бларамберг И. Ф.* Воспоминания / И. Ф. Бларамберг. – М., 1978.
4. “Вы посылаетесь в страну, которую мы мало знаем”. Разведывательная “программа” русского консула в Кашгаре Н. Ф. Петровского // Источник. – 2002. – № 6.
5. *Гоков О. А.* Офицеры российского Генштаба в русско-турецкой войне 1877-1878 гг. / О. А. Гоков // Вопросы истории. – 2006. – № 7.
6. *Гоков О. А.* Офицеры российского Генерального штаба в Хивинском походе 1873 г. / О. А. Гоков // Наука и образование: Материалы всероссийской научной конференции. – Белово, 2003.
7. *Гоков О. А.* Российские офицеры и персидская казачья бригада (1877–1894 гг.) / О. А. Гоков // Canadian American Slavic Studies. – 2003. – Vol. 37. – № 4.
8. *Гусаров В. И.* Генерал М. Д. Скобелев: Легендарная слава и несбывшиеся надежды / В. И. Гусаров. – М., 2003.
9. *Данков А. Г.* Отечественная и британская историография о соперничестве России и Великобритании в Центральной Азии (XIX – начало XX вв.): Диссертация ... канд. ист. наук. – Томск, 2008.
10. *Деревянко И.* Щупальца спрута / И. Деревянко. – М., 2004.
11. *Дневник Д. А. Милютина:* В 4 т. / Ред. П. А. Зайончковский. – М., 1947–1950.
12. *Загородникова Т.* „Индийский поход” Александра II и его последствия / Т. Загородникова // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 11.
13. *Загородникова Т.* „Индийский поход” русской армии и миссия генерала Н. Г. Столетова в Кабул / Т. Загородникова // Восток. – 2006. – № 4.
14. *Залесов Н. Г.* Посольство в Хиву и Бухару полковника Игнатъева / Н. Г. Залесов // Русский вестник. – 1871. – № 2, 3.
15. *Иванин М.* Поездка на полуостров Мангышлак в 1846 г. / М. Иванин // Записки Русского Географического Общества. – 1847. – Кн. 2.

16. *Из тегеранского* дневника полковника В. А. Косоговского / Подг. к печ. Г. М. Петров. – М., 1960.
17. *Казахско-русские отношения в XVIII–XIX веках (1771-1867 годы)* / Подг. к печ. Ф. Н. Киреев, В. Я. Басин. – Алма-Ата, 1964.
18. *Карамов Я. А.* Граница с Афганистаном в конце XIX – начале XX в. в военно-стратегических планах России / Я. А. Карамов // Вестник Московского университета. – Серия 8. История. – 1999. – № 5.
19. *Кирпиченко В. А.* Основные этапы развития российской разведки. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.fsb.ru/history/read/1997.html>. Доступ – 21.05.2008.
20. *Красняк О. А.* Русская военная миссия в Иране (1879-1917 гг.) как инструмент внешнеполитического влияния России [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/01_2007/Krasniak.pdf. Доступ – 12.05.2009.
21. *Крестовский В. В.* В гостях у эмира Бухарского (путевой дневник) / В. В. Крестовский // Русский вестник. – 1884. – № 2, 3, 5-8.
22. *Лисицына Н. Н.* Русские военные агенты в Лондоне в конце XIX – начале XX в.: взгляд на Восток / Н. Н. Лисицына // Клио. – 2005. – № 1.
23. *Маслова О. В.* Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию: В 5 ч. / О. В. Маслова – Ташкент, 1962–1971.
24. *Милютин Д. А.* Воспоминания. 1860–1862 / Д. А. Милютин. – М., 1999.
25. *Милютин Д. А.* Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина (1843–1856) / Д. А. Милютин. – М., 2000.
26. *Миссия в Хиву и Бухару в 1858 году* флигель-адъютанта полковника Н. Игнатъева. – СПб., 1897.
27. *Небренчин С. М.* Мусульманский Восток и русская армия / С. М. Небренчин // Военно-исторический журнал. – 1995. – № 4.
28. *Освобождение* Болгарии от турецкого ига. Документы: В 3 т. – М., 1961-1964. – Т. 1, 2.
29. *Очерки истории* российской внешней разведки: В 6 т. / Гл. ред. Е. М. Примаков. – М., 1996. – Т. 1.
30. *Паренсов П. Д.* Из прошлого: В 5 ч. / П. Д. Паренсов. – СПб., 1901. – Ч. 1, 2.
31. *Присоединение* Туркмении к России (сборник архивных документов) / Ред. А. Ильясов. – Ашхабад, 1960.
32. *Російський державний військово-історичний архив.* – Ф. 400, 401, 409, 441, 445, 446, 483, 485, 486, 488.
33. *Русско-туркменские отношения в XVIII–XIX вв.* (до присоединения Туркмении к России). Сборник архивных документов / Сост. Х. Атаев, М. Аннанепесов. – Ашхабад, 1963.
34. *Смирнов А.* У стен Индии. Памирские походы при Александре III / А. Смирнов // Родина. – 2001. – № 8.

35. Стародымов Н. А. Отважный разведчик Николай Артамонов задолго до войны сформировал разведывательную сеть в Турции / Н. А. Стародымов // Военно-исторический журнал. – 2001. – № 10.
36. Сыздыкова Е. С. Российские военные и Казахстан: вопросы социально-политической и экономической истории Казахстана XVIII-XIX вв. в трудах офицеров Генерального штаба России / Е. С. Сыздыкова. – М., 2005.
37. Фаврикодоров К. Н. Воспоминания лазутчика русской армии в войну 1877–1878 годов / К. Н. Фаврикодоров // Исторический вестник. – 1885. – Т. 22. – Кн. 10, 11.
38. Халфин Н. А. Политика России в Средней Азии (1857–1868) / Н. А. Халфин. – М., 1960.
39. Халфин Н. А. Присоединение Средней Азии к России (60-90-е годы XIX в.) / Н. А. Халфин. – М., 1965.
40. Халфин Н. А. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX века) / Н. А. Халфин. – М., 1974.
41. Халфин Н. А. Три русские миссии. Из истории внешней политики России на Среднем Востоке во второй половине 50-х годов XIX века / Н. А. Халфин // Труды среднеазиатского государственного университета им. В. И. Ленина. Новая серия. – Вып. 78. Исторические науки. – 1956. – Кн. 13.
42. Хевролина В. М. Российский дипломат граф Николай Павлович Игнатьев / В. М. Хевролина. – М., 2004.
43. Хопкирк П. Большая Игра против России. Азиатский синдром / П. Хопкирк. – М., 2004.

УДК 94: [323.3-054.73(=161.1)] (438) «192/193»

Социально-экономическая адаптация русских беженцев в Польше в 20-30-е годы XX века

Елкин А. И.

Йолкін А. І. Соціально-економічна адаптація російських емігрантів у Польщі в 20-30-х роках XX століття. В статті розглядаються об'єктивні та суб'єктивні фактори, які впливали на працевлаштування російських емігрантів в країні. Показані напрямки діяльності емігрантських організацій щодо адаптації емігрантів: створення бюро праці, різних майстерень, картелів праці. Тяжка економічна ситуація у Польщі, масове безробіття,

заборона на вільне переміщення та прикріплення до відповідного місця проживання, все це об'єктивно створювало для основної маси біженців можливість отримати тільки некваліфіковану роботу.

Ключові слова: емігрант, Польща, адаптація, робота.

Елкин А. И. Социально-экономическая адаптация русских эмигрантов в Польше в 20-30-е гг. XX века. В статье рассмотрены объективные и субъективные факторы, влиявшие на трудоустройство русских эмигрантов в Польше. Показаны направления деятельности эмигрантских организаций по адаптации эмигрантов: создание бюро труда, различных мастерских, трудовых артелей. Тяжелая экономическая ситуация в Польше, массовая безработица, запреты на свободу перемещения и прикрепление к определенному месту жительства, все это объективно давало основной массе беженцев возможность получить только неквалифицированную работу.

Ключевые слова: эмигрант, Польша, адаптация, работа

Elkin A. I. The social and economic adaptation of Russian emigrants in Poland in 20-30-th years of the XX century. In the article are considered objective and subjective factors of the influencing employment of Russian emigrants in Poland. The author shows the directions of an activity of emigrant organizations on the adaptation of emigrants: creation of a bureau of work, various workshops, labor artels. A heavy economic situation in Poland, mass unemployment, interdictions for a freedom of moving and an attachment to the certain residence, all it objectively gave the chance to a great bulk of refugees to get only not qualified work.

Key words: emigrant, Poland, adaptation, work.

Российская эмиграция «первой волны» является историческим феноменом. Революционные катаклизмы и кровопролитная Гражданская война привели к тому, что за пределами бывшей Российской империи оказалось примерно 1,5-2 млн. человек. Значительное количество эмигрантов нашли себе пристанище на территории славянских стран, в том числе и в Польше. В пределах возрожденного государства оставались обычно те, у кого не имелось финансовых возможностей ехать дальше, больные, а часто и разочаровавшихся в будущем. Вопрос социально-экономической адаптации русских эмигрантов в Болгарии [8], Югославии [7;9] и Чехословакии [14] нашел свое освещение в литературе. Однако проблема занятости беженцев в Польше практически не рассматривалась исследователями.

На положение русских эмигрантов в Польше влияли как объективные так и субъективные факторы. Очень существенным фактом несомненно являлось и то, что на территории бывшей Российской империи не имелось ее дипломатических представительств, как это было в Болгарии или Сербии. Кроме того в Польше, в отличие от других славянских стран,

не существовало специальных программ помощи русским эмигрантам, которые имелись в Болгарии, КСХС, в Чехословакии. Особо следует отметить тот факт, что в стране отсутствовали специальные государственно-эмигрантские организации (Державная комиссия в КСХС, Комитет помощи русским беженцам в Болгарии), через которые изгнанники непосредственно получали государственные субсидии.

Чрезвычайно трудно определить точную цифру численности русской эмиграции в Польше, однако наиболее точными можно считать цифры, содержащиеся в отчетах Русского Попечительного Комитета (РПК) в Польше, организации, непосредственно занимавшейся беженцами из России. Так по данным РПК в 1922 г. в Польше насчитывалось около 50 тыс. русских эмигрантов [3, ф. 5814, оп. 1, д. 6, л. 39], а в 1924 г. – 60800 человек [3, ф. 5814, оп. 1, д. 154, л. 1-2]. Но затем эти цифры уменьшались, главным образом, из-за отъезда эмигрантов в другие страны. Большинство беженцев оказались без всяких материальных средств существования. Поэтому постепенно выживание становится основной и доминирующей идеей в массовом сознании русских беженцев. «Они торговали в Варшаве чем придется, – писал Р. Донской. – Капитан II ранга Балтийского флота продавал чей-то дом в Москве, национализированный большевиками, антикварий из Леонтьевского переулка носился с партией бриллиантов, а ассистент-химик провинциального университета старинную табакерку, уверяя, что ее однажды изволил нюхать Людовик XIV» [4, с. 236]. Отсутствие материальных средств существования у основной массы беженцев сразу же поставило на повестку дня вопрос о их трудоустройстве. Русские считали, что проблема занятости носит временный характер, ибо свое пребывание в Польше они рассматривали как кратковременное. Следовательно, и организации, ведавшие трудоустройством, носили временный характер, ибо надежды на быстрое возвращение в Россию связывались с победами генералов Деникина, а потом Врангеля. Так в 1919 г. при русской столовой в Варшаве создали бюро труда. С просьбой найти работу сюда обратилось 190 человек. Трудоустроилось через бюро 30 человек. Наибольшим спросом пользовались репетиторы и электротехники [2, 1919. 7. 11]. В связи с увеличением количества русских беженцев на польской территории и обострением проблемы занятости возникла необходимость в создании постоянно действующего органа. По инициативе миссии Российского общества Красного креста (РОКК)* в Варшаве в декабре 1920 г. открыли Бюро труда. Аналогичные бюро появились в Вильно и Львове, но последнее в 1923 г. прекратило свою

* Российское общество Красного креста было образовано в 1867 г. В 1918 г. большевики его распустили, но в эмиграции оно продолжало работать, оказывая разнообразную помощь беженцам.

деятельность [3, ф. 5814, оп. 1, д. 10, л. 8]. Только за период с ноября 1920 г. по март 1921 г. в Варшавское бюро обратилось 610 человек, из них работу получили 150 человек. На решение проблемы трудоустройства русских эмигрантов в Польше важное влияние оказывала массовая безработица в стране. В начале 1919 г. количество безработных в Польше составило 200 тыс. человек [6, с. 450], а в 1922 г. 206 тыс. [17, с. 19]. Поэтому количество безработных эмигрантов постоянно оставалось значительным.

Аналогичная ситуация с занятостью русских эмигрантов существовала в Вильно. Отчет о деятельности Бюро труда в городе за март-октябрь 1922 г. свидетельствует, что там оказалось зарегистрировано 3127 безработных членов русской колонии. Запросы на рабочих и служащих поступали в основном от частных лиц и небольших предприятий, где отсутствовали профсоюзы. Попытки устроить безработных на крупные фабрики и заводы встречали противодействие польских профсоюзов и посланные русские безработные сразу же увольнялись. 30 человек, отправленных на табачную фабрику и 10 человек – на лесопильный завод были незамедлительно сняты с работы. Поэтому безработные в Вильно занимали должности сторожей, швейцаров, разносчиков товаров, пильщиков дров и использовались на строительных работах [3, ф. 5814, оп. 1, д. 21, л. 491]. Плата за труд в большинстве случаев оказалась небольшой ввиду имеющегося в Вильно большого количества безработных.

Возникшую проблему попытались решить с помощью общественных организаций. РОКК в 1921 г. открыл в Варшаве и Воломине (17 км от Варшавы) 13 собственных мастерских (слесарную, столярную, белошвейную, художественную – резьба по дереву, трикотажную, картонажную и др.). Работало в них около 400 человек [3, ф. 5814, оп. 1, д. 64, л. 177]. Однако уже к концу 1923 г. большинство мастерских пришло в полный упадок. В них осталось по 2-3 человека. Некоторые мастерские закрылись, так как не было сбыта для их продукции. В 1924–1925 гг. в условиях экономического кризиса эти мастерские прекратили свое существование. Оборудование частично перешло на тех или иных условиях к работавшим или было распродано [3, ф. 5814, оп. 1, д. 64, л. 117]. Аналогичная судьба оказалась у мастерских, созданных Земгором в Чехословакии. Просуществовав 3-4 года, они распались и прекратили свое существование [14, с. 73]. Чтобы решить проблему занятости РПК в Варшаве открыл различные краткосрочные курсы утилитарного характера (бухгалтерские, языковые, сапожного ремесла, шпигатоуплетения и др.). Сбыт изделий, произведенных русскими ремесленниками, осуществлялся, главным образом, в Варшаве, на Вольни и в Восточной Галиции [1, с. 6].

Одним из наиболее распространенных занятий русских беженцев являлось мелкое кустарное производство. Ремесленники изготавливали преимущественно предметы художественного и декоративного характера: мозаика и выжигание по дереву, художественная вышивка. Нередко купцы скупали эти изделия за бесценок. Для того чтобы поддержать материально кустарей в декабре 1923 г. в Русском доме в Варшаве организовали выставку изделий русских ремесленников. В итоге продали 71 экспонат и выручили 935.043500 марок [1, ф. 5761, оп. 1, д. 149, л. 68].

В связи с неудачными попытками помочь эмиграции облегчить ее трудное материальное положение, группа беженцев в 1922 г. приняла решение организовать акционерное общество. Целью этой акции являлось сплочение эмиграции и повышение жизненного уровня эмигрантов не благотворительными подачками, а личной заинтересованностью. В частности, назначали минимальную стоимость за пай (150000 п.м.), а лицам, которые не могли внести эту сумму, предоставлялась возможность участвовать в предприятии личным трудом [13, с. 1]. Однако попытки заняться средним и крупным бизнесом из-за ограниченности средств, отсутствием необходимых знаний, опыта, а часто и противодействием властей, обычно заканчивались неудачей. Так, Союз русских инвалидов (СРИ) хотел получить разрешение на лесные разработки, а также на торговлю водкой и табаком, но эта попытка не увенчалась успехом. Против этого выступили соответствующие государственные органы, защищавшие интересы своего производителя [3, ф. 5854, оп. 1, д. 17, л. 144]. Приводимые польским исследователем В. Станиславским данные о том, что в Вильно в 1930 г. был создан Русский кооперативный банк, и здесь же действовало Русское кредитное товарищество, общей картины не меняют [19, с. 50]. Кроме того, вероятно всего, что их создали не эмигранты, а представители русского национального меньшинства.

В силу отмеченных причин из находившихся в 1924 г. в Польше 60800 эмигрантов, около 40 тыс. занимали временные должности или вообще являлись безработными [3, ф. 5764, оп. 1, д. 154, л. 3]. Поиск работы оказался непосредственно связан с социальным составом эмиграции. Ибо в Польше около 70 % эмигрантов являлись бывшими солдатами и офицерами. В ноябре-декабре 1920 г. на территории страны были интернированы две русские армии: армия С. Булак-Балаховича и 3-я русская армия П. Б. Пермыкина общей численностью около 18 тыс. человек. Они находились в лагерях на территории страны с 1920 по 1924 годы. Социально-бытовые условия в лагерях оказались тяжелыми. Создавшееся положение пытались поправить путем трудоустройства интернированных. Вопросом поиска работы для интернированных занимался отдел трудовой помощи при Управлении интернированных Русского эвакуационного комитета (РЭК), который

возглавлял Б. В. Савинков. Отдел трудовой помощи, начавший свою работу в феврале 1921 г., поставил своей задачей организовать артели из интернированных для работы за пределами лагерей и создать мастерские в лагерях (обувные, бельевые и др.). Но такое решение вопроса о трудоустройстве встретило противодействие со стороны Министерства труда и общественного презрения, которое заявило, что ввиду большого количества безработных, особенно при демобилизации польской армии (она насчитывала около 600 тыс. чел.), работа интернированных может быть представлена только в тех случаях, когда не находится желающих среди польских рабочих. Министерство труда и общественного презрения направило соответствующий циркуляр в Министерство военных дел, которое в свою очередь затрагивало вопрос о выпуске из лагерей [3, ф. 5784, оп. 1, д. 36, л. 47]. Сюда следует добавить 25 тыс. пленных красноармейцев, трудившихся в 1921 г. на различных работах в рабочих командах [10, с. 12]. Всего в польских лагерях находилось свыше 110 тыс. бывших красноармейцев [18, с. 64-65]. На средства Земгора (создан в феврале 1921 г. в Париже) удалось организовать ряд мастерских: столярную, бельевую, сапожную, корзиночную и художественную. Они работали как на внешний рынок, так и для удовлетворения потребностей жителей лагерей.

Естественно, что этот вид помощи требовал также больших оборотных средств, и поэтому она была прекращена [3, ф. 5814, оп. 1, д. 2, л. 30]. Трудовая деятельность главным образом сосредоточилась на формировании артелей из бывших интернированных в лагерях. Большинство артелей направлялось на лесные и железнодорожные работы. Всего организовали 55 артелей численностью около 4 тыс. человек. Артели находились преимущественно в лесах Беловежа и Августова. Работа на заготовке леса и лесопильных заводах оказалась тяжелой и изнурительной. Оплата по сравнению с дороговизной выдавалась минимальная. Заработок колебался от 500000 до 700000 польских марок (п.м.). В то время как килограмм хлеба стоил 35000 п.м., картофеля – 80000 п.м., фунт сала – 400000 п.м. [3, ф. 5814, оп. 1, д. 30, л. 14]. Часто работающие жили в бараках, кишевших насекомыми, а в лесах случалось жить и в шалашах, где спать даже зимой приходилось на земле, устланной травой и сухими листьями. Инспектор артелей в связи с этим писал: «Люди работают в одной нижней одежде с ногами, обернутыми тряпками. С лица пот льет ручьем, а ноги стыннут в месиве из снега и грязи. Люди заболевают и отмораживают ноги» [3, ф. 5764, оп. 1, д. 149, л. 347]. Только в госпитале Беловежа в декабре 1922 г. лежали с отмороженными ногами 47 чел., главным образом из-за отсутствия обуви, ибо трудиться приходилось в 20-25⁰ морозы [3, ф. 5814, оп. 3, д. 1, л. 79]. В 1922 г. польские власти обнаружили среди интернированных бывшей 3-ей Русской армии «монархический заговор». 57 интернированных

офицеров оказались преданы суду. Несмотря на то, что суд их оправдал, власти использовали это как повод для высылки в апреле 1922 г. из страны военной миссии и представителей РОКК во главе с Любимовой и сотни интернированных, трудившихся в артелях возвратились в лагеря и лишились помощи РОКК [3, ф. 5809, оп. 1, д. 205, л. 10]. Поэтому делом интернированных традиционно являлась черная работа, от которой польские рабочие отказывались, но однако на этой почве имели место конфликты. Хотя формально, согласно инструкции Министерства труда от 20.12.1923 г., на эмигрантов распространялись законы о зарплате, 8-часовом рабочем дне, лечении за счет предпринимателей и т.д., они находились в полной зависимости от работодателей [3, ф. 5761, оп. 1, д. 149, л. 67].

Иное отношение к русским эмигрантам проявила Болгария. Национальная Болгарская дирекция труда 10 июля 1926 г. своим решением обязала местные власти уравнивать русских в правах приема и увольнения с работы с подданными Венгрии, Румынии и Чехословакии, с которыми имелись межгосударственные соглашения [8, с. 210].

Пытаясь стабилизировать экономическую ситуацию в стране В. Грабский провел финансовую реформу: в мае 1924 г. в обращение ввел злотый. Стабилизация валюты в Польше проводилась путем увеличения всех налогов и тарифов на железнодорожные перевозки. В связи с повышением цен на железнодорожные перевозки невозможным стал экспорт леса. Его перевозка из Вольнской губернии в Гданьск составляла до 60 % его стоимости в городе. Это привело к закрытию предприятий и безработице, в первую очередь среди интернированных. При сокращениях они увольнялись в первую очередь. Не имея средств интернированные начинали голодать [3, ф. 5761, оп. 1, д. 149, л. 47]. Следовательно, занятые на лесных разработках оказались не только безработными, но и лишились источников всяких средств существования. Единственной надеждой изменить свое материальное положение для русских беженцев являлась возможность попасть с помощью Лиги наций на работу во Францию, казавшуюся им «землей обетованной». В стране в связи с франко-бельгийской оккупацией Рура (январь 1923 г.) и отправкой туда французских рабочих, а также восстановлением пострадавших во время войны департаментов, вырос спрос на рабочую силу. Однако направление русских эмигрантов на работу во Францию натолкнулось на ряд трудностей. Русский попечительный комитет (РПК) не получил официального разрешения от польского Министерства труда и общественного презрения на выезд значительной группы русских эмигрантов. Указанное министерство пыталось отправить своих безработных, а квота эмигрантов должна была составить от 10 % до 15 % польских рабочих. Возникшие проблемы удалось уладить с помощью представителя Лиги наций Г. Шарпанье. Через его посредничество получили предложение от двух

французских фирм отправить на работу во Францию русских эмигрантов из Польши. Русские трудились на сталелитейных заводах в Лотарингии (Кнютанж) в качестве чернорабочих, литейщиков, машинистов, каменщиков и др., а также на строительстве порта в Нормандии (Гранвиль). Контракты заключались на срок от трех до шести месяцев. Всего во Франции за период с февраля 1924 г. по ноябрь 1926 г. выехало 1772 человека. В стране каждый русский, легально въехавший в нее, пользовался равными с другими иностранцами правами, беспрепятственно получал удостоверение личности («карт дидантите»), дающее право на свободное поступление на работу, проживание и получение медицинской помощи [3, ф. 5814, оп. 1, д. 10, л. 28]. В 1929–1930 гг. во Францию из Польши выехали по официальным приглашениям еще 500 человек, главным образом на сельскохозяйственные работы [16, с. 58]. После ликвидации лагерей (1924 г.) интернированные получили статус политических эмигрантов и поселились на территории центральных и западных воеводств.

Непосредственно проблема трудоустройства в Польше оказалась связана с их правовым положением. Русских, проживавших в Польше, разделили на две категории. Лица первой категории имели белые карты побыта (пребывания), продлевавшиеся каждые три месяца. Ко второй группе относились те, за которыми формально было признавалось право политического убежища. Они имели красные карты азилия (убежища). Кроме того беженцев прикрепляли к определенному месту жительства, а свобода передвижения их ограничивалась. Эмигрантам, за редким исключением, запрещалось проживание на восточных крессах (7 восточных воеводств). Как свидетельствует письмо в редакцию газеты «За свободу» от 23.12.1923 г. его автору за четыре года проживания в Польше пришлось 16 раз продлевать карту побыта [5, 1923. 23. 12].

В связи с тем, что русские оказались ограничены в праве свободного передвижения, а работы предполагались на выезде, они часто не могли ею воспользоваться. Оформление документов могло осуществляться несколько месяцев [3, ф. 5855, оп. 1, д. 2, л. 4]. Особенно затрагивало интересы тех беженцев, которые занимались мелкой торговлей, ибо других средств существования они не имели. Осуществляя курс на государственную ассимиляцию непольского населения, польские власти в местной администрации, особенно на крессах, предпочтение отдавали полякам. Министерство труда и общественного презрения приняло 21.10.1921 г. распоряжение о недопустимости приема на государственную службу не поляков, а также тайное постановление от 19.08.1922 г., согласно которому все государственные чиновники не польской национальности подлежали увольнению [11, с. 9]. Для многих русских отсутствие польского гражданства («обывательства») являлось непреодолимым препятствием при приеме на работу. Они же являлись первыми кандидатами на увольнение в органах местной власти. В 1923 г.

подверглись увольнению со службы из различных учреждений Варшавы, в частности, из городского магистрата преимущественно русские как не имеющие польского гражданства [3, ф. 5761, оп. 1, д. 149, л. 68]. Часто русские эмигранты увольнялись, а то и выселялись в связи с принятием постановления, запрещающее иностранцам работать на оборонных предприятиях и в портах. В марте 1933 г. администрация оборонных заводов осуществила массовые увольнения среди эмигрантов, работавших в районе Страховиц и Островца [12, 1933. 28. 4]. В 1936 г. польские власти, считая, что вырастет угроза безопасности стране как с Запада, так и с Востока, усилили контроль за представителями немецкого и русского национальных меньшинств. Здесь победу одержала политика укрепления «польскости» на крессах. Среди упреждающих мер были выселение тех немногих русских, которые проживали в пограничной зоне. Они обычно занимались мелкой торговлей, содержали кабаки и «могли передавать данные иностранной разведке» [15, с. 210]. Такие «подозрения» относительно русских являлись преувеличенными и ошибочными.

Таким образом, трудоустройство беженцев в Польше находилось в прямой зависимости от политики властей. Курс на создание «единой польской нации» на практике означала полонизацию крессов и их дерусификацию. Поэтому нахождение русских на территории страны являлось нежелательным. Поскольку значительную часть эмигрантов составляла интеллигенция, то ее представителей в первую очередь под различными предлогами пытались выселить из страны. Тяжелая экономическая ситуация в стране, массовая безработица, запреты на свободное перемещение и прикрепление к месту жительства, все это объективно давало основной массе беженцев возможность получить только неквалифицированную работу, в лучшем случае. Следовательно, в стране осуществлялась искусно прикрываемая дискриминация беженцев, иногда в законодательстве, а чаще в административной практике на местах.

Примечания

1. *Бюллетень* Российского Земгора помощи российским гражданам за границей. – Париж, 1921. – № 3.
2. *Варшавское слово*.
3. *Государственный архив* Российской Федерации.
4. *Донской Р.* От Москвы до Берлина. Архив русской революции / Р. Донской. – Т. 4. – Берлин, 1922.
5. *За свободу*.
6. *Зашкильняк А., Крикун Н.* История Польши / А. Зашкильняк; Н. Крикун. – Львів, 2002.
7. *Йованович М.* Русская эмиграция на Балканах 1920–1940 / М. Йованович – М., 2005.
8. *Кьосева Ц.* Руската емиграция в България / Ц. Кьосева. – София, 2002.

9. *Козлитин В. Д.* Русская и украинская эмиграция в Югославии. 1919–1945 / В. Д. Козлитин. – Харьков, 1996.
10. *Красноармейцы* в польском плену 1919–1922 гг. Сборник документов и материалов. – М.: СПб, 2004.
11. *Лисовський С. С.* Національна політика Польщі в Західній Білорусі (1921–1926 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / С. С. Лисовський. – Львів, 2004.
12. *Молва*.
13. *Наши дни*.
14. *Серационова Е. П.* Российская эмиграция в Чехословацкой республике (20-30-е годы) / Е. П. Серационова. – М., 1995.
15. *Ткачев В. С.* Русская эмиграция в межвоенной Польше / В. С. Ткачев // *Emigracja Rosyjska. Losy i Idee*. – Lodz, 2002.
16. *Трошкина Н.* Документы ГАРФ о деятельности русских общественных организаций в Польше (20-30-е гг.) / Н. Трошкина // *Отечественные архивы*. – 2006. – № 3.
17. *10 lat polityki społecznej państwa Polskiego 1918–1928*. – W., 1928.
18. *Karpus Z.* Jency i internowani rosycy i ukraińscy na terenie Polski w latach d 1918–1924 / Z. Karpus. – W., 1997.
19. *Stanislawski W.* Emigracja i mniejszosc w II Rzeczypospolitej: sproba charakterystyki spolecznoscia / W. Stanislawski // *Sprawy Narodowosciowe*. – T. V. – Poznan, 1996.

УДК 94 (497.2) 1944/1946

Під тиском Тіто та диктатом Сталіна: як у Болгарії з'явилася “македонська національна меншина”

Страшнюк С. Ю.

Страшнюк С. Ю. Під тиском Тіто та диктатом Сталіна: як у Болгарії з'явилася “македонська національна меншина”. Стаття присвячена політиці Болгарської робітничої партії (комуністів) у македонському питанні, котра ледве не привела до втрати суверенітету над частиною національної території. Незважаючи на спротив опозиції, яка відстоювала болгарський характер Горноджумайської області, перепис населення 25-31 грудня 1946 р. зафіксував наявність у Болгарії «македонської національної меншини». Автор приходить до висновку: тиск Тіто та диктат Сталіна, які прагнули вирішити македонське питання на

внутрішньоюгославській основі або в рамках південнослов'янської федерації, не знімає відповідальності з керівництва БРП(к) за спробу підміни національної ідентичності мешканців Піринського краю.

Ключові слова: Болгарія, Піринський край, македонське питання, національна меншина, ідентичність.

Страшнюк С. Ю. Под давлением Тито и диктатом Сталина: как в Болгарии появилось "македонское национальное меньшинство". Стаття посвящена политике Болгарской рабочей партии (коммунистов) в македонском вопросе, которая едва не привела к потере суверенитета над частью национальной территории. Несмотря на сопротивление оппозиции, отстаивавшей болгарский характер Горноджумайской области, перепись населения 25-31 декабря 1946 г. зафиксировала наличие в Болгарии «македонского национального меньшинства». Автор приходит к выводу: давление Тито и диктат Сталина, стремившихся решить македонский вопрос на внутриюгославской основе или в рамках южнославянской федерации, не снимает ответственности с руководства БРП(к) за попытку подмены национальной идентичности жителей Пиринского края.

Ключевые слова: Болгария, Пиринский край, македонский вопрос, национальное меньшинство, идентичность.

Strashnyuk S. J. The rise of the "Macedonian national minority" in Bulgaria under pressure from Tito's and Stalin's dictatorship. The article is devoted to the politic of Bulgarian Workers' Party (communists) within the Macedonian issue, which almost led to a loss of sovereignty over part of the national territory. Despite the resistance from the opposition and the complex terrain of the Bulgarian in Gornodzhumay area, population census which occurred from Dec 25th to 31st 1946 led to the publicly announcement of presence of "Macedonian national minority" in Bulgaria. The author concludes: Tito's pressure and the Stalin dictatorship who sought to solve the Macedonian issue internally as Yugoslavian matter or as part of South Slavic federation did not remove the responsibility from leading the BWP(c) to an attempt to displace the national identity of the inhabitants of the Pirin region.

Key words: Bulgaria, Pirin region, the Macedonian question, the national minority, identity.

Від часу Берлінського конгресу 1878 р., що породив македонське питання як проблему міжнародних відносин, запал наукових дискусій та політичних пристрастей навколо нього аж ніяк не зменшився. Більше того, за словами одного із учасників цих дискусій, “в історичній науці болгаро-югославські протиріччя з македонського питання набули форми історіографічної війни між Скоп'є та Софією... Дві історіографії існують паралельно й розробляють докорінно різні історіографічні концепції” [15, с. 32].

Це досить точне спостереження повністю стосується обраної нами теми. Увесь пафос авторів із Колишньої югославської республіки Македонія спрямований на те, щоб довести існування “македонської національної меншини” у Благоєвградській області* Болгарії [7, 21, 24]. А їхні болгарські колеги, принаймні з кінця 1960-х рр., дають рішучу відсіч будь-яким зазіханням на національну історію й територію [1, 2, 3, 10, 12, 17, 23]. Мета нашої статті полягає в тому, щоб з'ясувати обставини виникнення “піринської проблеми” у стосунках між БРП(к) і Комуністичною партією Югославії (КПЮ) й виявити причини надзусиль болгарських комуністів змінити національну ідентичність населення Горноджумайської області, котра, як відомо, увійшла до складу Болгарського царства за підсумками Балканських війн 1912–1913 рр.

Не втягуючись в дискусію щодо етногенезу македонської нації, обмежимося констатацією того, що трансформації “регіонального” македонського націоналізму в “етнічний” до певної міри посприяв Комуністичний Інтернаціонал, що у січні 1934 р. констатував наявність македонської нації та македонської мови, закликавши своїх прихильників до боротьби за утворення “незалежної об'єднаної македонської республіки трудящих” [6, с. 882, 884]. Проте це гасло не користувалося підтримкою у Піринському краї, й всі спроби болгарських комуністів підняти “македонську національну свідомість” серед місцевих мешканців зазнавали невдачі. КПЮ також сприйняла лінію Комінтерну, особливо завзято після того, як 1937 р. її очолив Й. Тіто. Остаточою партійну програму з національного питання формують червнева нарада 1939 р. та Г'ята конференція КПЮ у жовтні 1940 р., де македонці визнаються окремою нацією на Балканах – “ні серби, ні болгары” [8, с. 540]. З того часу КПЮ стала розглядати македонське питання як внутрішньоюгославське.

Та якщо у 30-ті роки ХХ ст. комуністи залишалися маргіальною політичною силою, то на завершальному етапі Другої світової війни в Югославії і Болгарії вони перетворилися на вирішальний чинник суспільних перетворень, оволодівши ключовими важелями державної влади. Причому саме Тіто та його оточенню належить головна заслуга у конструюванні модерної македонської нації на підконтрольній йому території. Головними віхами на цьому шляху стали II сесія Антифашистського віча народного визволення Югославії в м. Яйце 29 листопада 1943 р., що визнала Македонію окремим національним утворенням в рамках майбутньої югославської федерації; проголошення 2 серпня 1944 р. Народної Республіки Македонії (НРМ) як самостійної федеральної одиниці; кодифікація нової азбуки на базі сербської кирилиці та введення з 5 травня 1945 р. нової орфографії і македонської літературної мови на основі прилепсько-бітольсько-охридського

* До 1950 р. вона мала назву Горноджумайська.

діалекту, насиченого сербською лексикою [16, с. 92-100]. Добровільно або під страхом репресій, жертвами яких у роки “народної влади” стали до 150 000 носіїв болгарської самосвідомості [9, с. 46], переважна більшість мешканці НРМ змінила етнонім “болгарин” на етнонім “македонець”, тоді як сербам, грекам, албанцям, туркам, євреям, куцовлахам не заборонялося зберегти свою національну ідентичність.

Однак метою тітовського керівництва було не лише викоринити болгарський дух в НРМ, щоб назавжди позбавити Софію підстав претендувати на цю територію, але й приєднати до неї інші частини Македонії, що перебували під юрисдикцією Греції та Болгарії. Щодо Егейської Македонії, то це було надто проблематично з цілої низки причин, передусім через “відсоткову угоду” між Сталіним і Черчиллем 9-11 жовтня 1944 р., що залишала Грецію у сфері інтересів західних союзників [19, с. 69-78]. А ось вирішення питання про зміну державної належності Піринської Македонії, як і національної ідентичності місцевого населення, в КПЮ вважали можливим.

Уже у вересні 1944 р. Тіто ставить це питання перед Сталіним, а незабаром після приходу до влади у Болгарії уряду Вітчизняного фронту Горну Джумаю та Софію відвідує делегація НРМ на чолі з Св. Вукмановичем-Темпо, що відповідав у югославському керівництві за македонські справи, й в ультимативному тоні висловлюється за негайне приєднання Піринської Македонії до Югославії. Не задовольнившись отриманими у Софії обіцянками всіляко популяризувати ідею вирішення македонського питання у рамках Федеративної Югославії, Св. Вукманович-Темпо і секретар ЦК КП Македонії Л. Колішевські через голову ЦК БРП(к) заохочують створення «македонських національно-визвольних комітетів» й із місцевих партизан формують бригаду “Яне Санданські”, прагнучи поставити її під свій контроль [1, с. 84-85]. Проте цій ініціативі, вкрай небезпечній для болгарського суверенітету, було покладено край завдяки енергійному втручання Г. Димитрова, що очолював тоді відділ міжнародної інформації ЦК ВКП (б). У радіограмі Тіто з Москви 27 жовтня 1944 р. він настійно просив роз’яснити “македонським товаришам”, що “зараз не варто ставити питання про приєднання Піринської Македонії” – сьгоднішнє завдання полягає в тому, щоб успішно завершити війну; приєднання «має відбутися на базі попередньої угоди між Югославією та Болгарією» [5, с. 181]. А у листі ЦК БРП(к) югославському керівництву від 2 листопада 1944 р. пропонувалося вирішити проблему у рамках південнослов’янської федерації [13, с. 93-94], прийнявши арбітраж Кремля.

Ця ідея інтенсивно обговорювалася у трикутнику Москва – Белград – Софія восени 1944 р. – зимою 1945 р., однак безрезультатно. Частково через суперечки щодо форми майбутньої федерації між югославським і болгарським комуністичним керівництвом та головним чином через

британське “вето”. У січні 1945 р. дипломатичними каналами уряд В. Черчілля дав зрозуміти Москві, що не допустить утворення будь-якої федерації на Балканах на шкоду англійським інтересам, як і приєднання до Югославії територій Греції або Болгарії на тій підставі, що вони є «македонськими» [4, с. 245]. Британський демарш, підтриманий США, змусив тимчасово відкласти не лише питання про федерацію, а й підписання договору про політичний і воєнний союз між двома балканськими країнами, на чому наполягав Сталін, але проти чого також категорично заперечували англо-американці. Довелося обмежитися офіційним встановленням дипломатичних відносин у травні 1945 р. [20, с. 15], посиливши за ініціативою Скоп’є контакти між НРМ і Горноджумайською областю по партійній, громадській та культурній лініям, що супроводжувалося сплеском пропаганди на користь «об’єднання македонського народу». Водночас з Белграду стали здійснювати тиск на уряд Вітчизняного фронту й БРП(к) з метою визнати населення Піринського краю частиною «македонської нації», надавши йому культурну автономію [2, с. 71].

Але така постановка питання спочатку викликала збентеження навіть серед партійних функціонерів, покликаних втілити цю ідею в життя. Виступаючи на VIII пленумі ЦК БРП(к), що відбувся у Софії 27 лютого – 1 березня 1945 р., секретар Горноджумайського обласного комітету Кр. Стойчев заявив наступне: «Я був у Скоп’є й мушу сказати, що народ Горноджумайської області набагато тісніше пов’язаний з болгарським народом, аніж ... з народом Вардарської Македонії. Через поділ, що продовжувався десятки років, склалася традиція спільної боротьби македонського населення у Вардарській Македонії з іншими югославськими народами. У нас інші традиції... Ми у Скоп’є більшою мірою відчули себе гостями, ніж якби поїхали до Варни». Й далі: «Якщо уявимо собі Горноджумайську область окремо від болгарського народу, то це для Горноджумайщини неприйнятно» [14, с. 28]. І справді, згідно зібраних Союзною контрольною комісією даних, тут на площі в 6790 кв. км мешкали 303718 чол., із яких переважна більшість (296315), у тому числі біженці з Егейської Македонії, вважали себе болгарами (інші – цигани, турки, євреї, албанці й т. д.) [23, с. 36-37].

Незважаючи на це, вище керівництво БРП(к) навесні 1946 р. підтверджує перед югославською стороною намір виокремити населення Піринського краю у «македонську меншість» [22, с. 69], хоча й чудово розуміє, що це стане першим кроком до приєднання області до НРМ. Певні сумніви у доцільності відверто проюгославської політики висловлював лише В. Поптомов, що відповідав у Політбюро ЦК БРП(к) за цю ділянку роботи. Посилаючись на марксистську тезу про підпорядкованість національного питання завданням революції й інтересам «народної демократії» на Балканах, він закликав не рубати з плеча. «...У Піринській Македонії населення не відчуває себе

пригніченим, – писав він Г. Димитрову 10 квітня 1946 р. – Встановити для цього населення режим національної меншини (примусити читати й писати на прийнятій зараз у Македонській державі македонській мові) буде виглядати штучно, надумано, буде сприйматися швидше як навмисні дії зверху, що не рахуються з волею й настроєм населення» [14, с. 55]. А тому, на його думку, «серед македонської еміграції, як і серед населення Піринської Македонії, передчасно й нетактовно ставити питання: македонці ви чи болгари. Не тактовно й вести пропаганду, переконуючи їх називати себе македонцями. Це питання сьогодні не є актуальним для македонців Болгарії» [14, с. 57]. У підготовленій для Г. Димитрова довідці про югославську політику в Горноджумайській області, датованій 21 травня 1946 р., він оцінив як недалекоглядну позицію Белграду, де прагнули якомога швидше вирішити питання про Піринську Македонію на свою користь, не беручи до уваги наслідки такого розвитку подій для болгарської «народної демократії» [14, с. 77-78].

Однак Г. Димитров був пов'язаний у македонському питанні рішеннями Комінтерну й зобов'язаннями перед Тіто, котрий, до того ж, не бажаючи відкладати справу у довгу шухляду, апелював до Сталіна. Для радянського лідера ФНРЮ тоді була набагато важливішим партнером на міжнародній арені, аніж Болгарія, й тому у дискусії, що зав'язалася напередодні Паризької мирної конференції між «братерськими» балканськими партіями, вирішив підтримати Тіто. На таємній трьохсторонній радянсько-болгарсько-югославській зустрічі у Кремлі, яка відбулася 7 червня 1946 р., «вождь народів» буквально продиктував Г. Димитрову, В. Коларову і Т. Костову: «Необхідно дати культурну автономію Піринській Македонії у рамках Болгарії... Автономія буде першим кроком до возз'єднання Македонії, з чим за нинішньої ситуації поспішати не варто». «Те, що у населення не розвинута македонська свідомість, нічого не означає, – цинічно додав кремлівський диктатор. – І у Білорусії не було такої свідомості, коли її проголосили радянською республікою. А потім виявилось, що справді є білоруський народ» [6, с. 1269].

Враховуючи ієрархію міжпартійних відносин, успадковану від комінтернівських часів, болгарські чільники «взяли під козирок». На скликаному 10 серпня 1946 р. X розширеному пленумі ЦК БРП(к) Г. Димитров, окресливши перспективу об'єднання усіх македонців, пояснив суть політики партії щодо населення Піринського краю: «Воно вже зараз мусить виявляти себе як частина македонського народу, котра має бути приєднана до Народної Республіки Македонії» [14, с. 90]. З цією метою ним була запропонована програма заходів, що знайшла своє відображення у резолюції пленуму з македонського питання. У ній членам партії настійно рекомендувалося вже зараз систематично працювати в інтересах культурного зближення цього краю з НРМ,

популяризувати у його середовищі македонську мову і літературу, знайомити з історією македонського народу, котра викладається у школах Македонії, полегшити прикордонний режим між югославською Македонією та Піринським краєм, вжити «низку інших заходів по лінії культурної автономії, які б сприяли розвитку національної самосвідомості македонського населення й полегшили б його об'єднання з основною частиною македонського народу в НРМ» [14, с. 90-91].

Втім, резолюція з македонського питання X пленуму ЦК БРП(к), доведена 17 серпня 1946 р. до відома Тіто, так і не була оприлюднена, оскільки розголошення її змісту знизило б рейтинг комуністів напередодні жовтневих парламентських виборів. Доки існувала політична опозиція, з громадською думкою слід було рахуватися. Тому з рішеннями пленуму були ознайомлені лише комуністи. Окрім партзборів різного рівня, обласний комітет БРП(к) в Горна Джумая організував місячні курси з македонського питання, де роз'яснювалась нова політика керівництва. З осені 1946 р. місцеві парторганізації повністю підпорядкували свою пропагандистську діяльність завданню вкорінення «македонської національної свідомості» серед населення усіх п'яти околиць Горноджумайської області, психологічно готуючи його до запровадження культурної автономії, що передбачало зміну національної ідентичності [17, с. 240]. Причому вся ця бурхлива діяльність супроводжувалась агітацією за негайне приєднання Піринського краю до НРМ, що, всупереч офіційній позиції ЦК БРП(к), стало розглядатися чи не як попередня умова болгаро-югославського зближення і створення південнослов'янської федерації.

Звичайно, така активність комуністичних агітаторів і пропагандистів не залишилася непоміченою опозиційними силами. Кожна з них висловила свою позицію з національного питання, що кардинально розходилася з лінією комуністів, а тому розглядалася останніми як прояв «великоболгарського шовінізму». Думку Демократичної партії 14 листопада 1946 р. резюмувала газета «Знаме»: «Для нас, болгарських громадян, котрі мешкають у Горноджумайській, Световрачській, Петричській, Разложській і Неврокопській околицях, й для усього болгарського народу не існує питання про Піринську Македонію, як не існує македонського національного питання, оскільки не існує ані македонського народу, ані македонської нації» [11]. «Традиційно пов'язане боротьбою проти турків і греків, населення Горноджумайської області завжди почувалося невід'ємною частиною болгарського народу...» – зазначалося у передовиці «Народно земледельско знаме», органі БЗНС – «Нікола Петков», за 19 листопада 1946 р. [18]. Обраний за списком цієї партії до Великих народних зборів від Неврокопського виборчого округу Б. Чарджієв 13 грудня 1946 р. виступив з депутатським запитом до прем'єр-міністра Г. Димитрова про відповідність урядовому курсу кампанії, що розгорнулася у комуністичній пресі, на шпальтах якої

стверджувалося: «...македонська еміграція і населення в Горноджумайській області являють собою “македонську меншість” неболгарського походження», що «має приєднатися до Македонської Народної Республіки в кордонах ФНРЮ» [14, с. 126].

Своєрідну відповідь на цей запит опозиція отримала під час перепису населення 25-31 грудня 1946 р., котру комуністи розглядали крізь призму боротьби зі своїми політичними супротивниками, що обстоювали болгарський характер населення Піринської Македонії. На мешканців краю було здійснено безпрецедентний моральний, політичний й адміністративний тиск з метою примусити їх відмовитися від своєї національності в ім'я вищих державних інтересів – «миру на Балканах і болгаро-югославської дружби». За кілька днів до початку перепису бюро обласного комітету БРП(к) по узгодженню з ЦК ухвалює записувати усіх, болгаро-мохамедан (помаків) включно, «македонцями». Що стосується графи «розмовна мова», було прийнято соломонове рішення: населення міст переважно мало вказувати «болгарська», а сіл – «македонська» [14, с. 129]. У підсумку, з огляду на спротив населення, із 252 575 осіб, охоплених переписом у Горноджумайській області, 63,6% (160 641) записали «македонцями», причому у Световрачській і Петричській околицях, де контролери та міліціонери були особливо наполегливими, таких виявилось 82,1% і 91 % відповідно [14, с. 154-155]. Щоправда, понад 80% «македонців» (131954 особи) рідною мовою назвали болгарську, а «македонську» – головним чином дисципліновані комуністи, проте суті справи це не змінювало.

Ось так у Болгарії з'явилася «македонська національна меншина», що стало «законною» підставою для запровадження у Горноджумайській області наприкінці 1947 р. «культурно-національної автономії». І хоча радянсько-югославський конфлікт 1948–1949 рр. завадив довести задум до логічного завершення – передати Горноджумайську область (на тих чи інших умовах) під юрисдикцію ФНРЮ, цей нерозважливий вчинок створив передумови для постійного втручання сусідньої держави у внутрішні справи Болгарії під приводом захисту прав «македонської національної меншини». Не даремно у сучасній болгарській історіографії цей процес принизливих для національної гідності поступок, необдуманих і поспішних дій, сліпого підпорядкування чужим інтересам розглядається як одна із найганебніших сторінок в історії БРП(к)/БКП та болгарської держави після 9 вересня 1944 року.

Примітки

1. *Ангелов В.* За така наречена „македонська“ народноосвободителна бригада „Яне Сандански“ в Піринския край (октомври – листопад 1944 г.) / В. Ангелов // Военноисторически сборник. – 1994. – № 1.

2. *Ангелов В.* Піринска Македония в българо-югославските отношения 1944–1948 / В. Ангелов // Струма. – 1997. – № 2.
3. *Ангелов В.* Хроника на едно национално предателство (Опити за насилствено денационализиране на Піринска Македония. 1944–1949 г.) / В. Ангелов. – Благоевград, 1999.
4. *Аникеев А. С.* Македонская проблема в контексте международных отношений на Балканах (1943–1949 гг.) / А. С. Аникеев // Македония: проблемы истории и культуры. – М., 1999.
5. *Баева И.* Следвоенното десятилетие на българската външна политика (1944–1955) / И. Баева, Е. Калинова. – София, 2003.
6. *БКП, Коминтернът и македонският въпрос (1917–1946)* // «Архивите говорят». – София, 1999. – Т. 2.
7. *Велјановски Н.* Македонија во југословенско-бугарските односи (1944–1953) / Н. Велјановски. – Скопје, 1998.
8. *Германов Ст.* Македония в балканските международните отношения (1919–1948) / Ст. Германов // България и Русия между признателността прагматизма. – София, 2008.
9. *Гоцев Д.* Новата национално-освободителна борба във Вардарска Македония. 1944–1991 г. / Д. Гоцев. – София, 1998.
10. *Димитров Г. В.* За така наречена „културна автономия“ в Благоевградски окръг 1946–1948 / Г. В. Димитров // Исторически преглед. – 1979. – № 6.
11. *Знаме.* – 1946. – 14 ноември.
12. *Йорданов К.* Българо-югославските отношения и македонския въпрос / К. Йорданов // История. – 2007. – № 2-3.
13. *Македония.* История и политическа съдба. – София, 1998. – Т. III.
14. *Македонският въпрос в българо-югославските отношения (1944–1952)* // «Архивите говорят». – София, 2004.
15. *Михов М.* За „белите полета“ или размисления за българската историография по македонския въпрос / М. Михов // Македонски преглед. – 2009. – № 4.
16. *Мичев Д.* Как се създаваше „македонска нация“ във Вардарска Македония / Д. Мичев // Военноисторически сборник. – 1993. – № 3.
17. *Мичев Д.* Македонският въпрос и българо-югославските отношения. 9 септември 1944–1949 / Д. Мичев. – София, 1994.
18. *Народно земеделско знаме.* – 1946. – 19 ноември.
19. *Потрашков С. В.* Проблемы Болгарии и других балканских стран на советско-английских переговорах в Москве в октябре 1944 г. / С. В. Потрашков // Болгарский ежегодник. – Харьков, 1994. – Т. 1.
20. *Терзийски П.* Социалистическа България в дати и събития. 1944–1984 / П. Терзийски. – София, 1984.
21. *Тинтовски Ст.* Македонците во Бугарија / Ст. Тинтовски. – Скопје, 1987.

22. Тошкова В. Южнославянската федерация и конфликт в елитната тройка: Й. Сталин срещу Й. Тито и Г. Димитров / В. Тошкова // Георги Димитров – между възхвалата и отрицанието: Студии и статии. – София, 2003.
23. Тюлеков Д. Политическият мит за „македонското малцинство“ в България / Д. Тюлеков. – Благоевград, 2007.
24. Чинго Н. Политиката на БРП(к) спрема македонското прашање во периодот 1944–1948 г. / Н. Чинго. – Скопје, 1976.

УДК 94:[327. 366. 331. 105. 44] “363.3”

Противостояние профсоюзов в борьбе за мир: эпизоды истории «холодной войны» (1949–1960 гг.)

Чернявский Л. С.

Чернявський Л. С. Протистояння профспілок у боротьбі за мир: епізоди історії «холодної війни» (1949–1960 рр.). У статті розглянуто події, пов'язані з протиборством між профспілковими центрами ВФП і МКСП з точки зору їх відношення до антивоєнного руху. Проаналізовані різні підходи цих організацій до проблеми війни і миру, їх активність у цьому питанні і її результати в даний період.
Ключові слова: «фронтові організації», профспілки, Всесвітня федерація профспілок (ВФП), Міжнародна конфедерація вільних профспілок (МКСП), Американська федерація праці, рух прибічників миру.

Чернявский Л. С. Противостояние профсоюзов в борьбе за мир: эпизоды истории «холодной войны» (1949–1960 гг.). В статье рассмотрены события, связанные с противоборством между профсоюзными центрами ВФП и МКСП с точки зрения их отношения к антивоенному движению. Проанализированы разные подходы этих организаций к проблеме войны и мира, их активность в этом вопросе и ее результаты в рассматриваемый период.

Ключевые слова: «фронтовые организации», профсоюзы, Всемирная федерация профсоюзов (ВФП), Международная конфедерация свободных профсоюзов (МКСП), Американская федерация труда, движение сторонников мира.

Chernyavsky L. Opposition of trade unions in struggle for peace: episodes of history of the «cold war» (1949–1960). In article the events

© Чернявский Л. С.

connected with an antagonism between trade union centres WFTU and ICFTU from the point of view of their attitude to anti-war movement are examined. Different approaches of these organizations to a problem of war and peace, their activity in this question and its results during the considered period are analyzed.

Key words: «the front organizations», trade unions, the World Federation of Trade Unions (WFTU), the International Confederation of Free Trade Unions (ICFTU), the American Federation of Labor, movement of supporters of the peace.

Проводя свой внешнеполитический курс, СССР стремился усилить свои позиции с помощью массовых неправительственных («фронтовых») по западной терминологии) организаций. Советское руководство отдавало себе отчет в том, что выиграть «мирное соревнование» с капитализмом будет сложно в условиях гонки вооружений, которая была непосильным бременем для экономики. Поэтому необходимо было оказывать давление на политиков западных стран, чтобы побудить их корректировать свой курс в нужном направлении. Для этого в послевоенные годы советское руководство разворачивает сеть «фронтовых организаций», которые активно вмешивались в мировую политику [5, с. 365-378]. Этот опыт начинает применять и главный антагонист Советского Союза на мировой арене – США. Особое внимание при этом уделялось профсоюзам, что признавалось обеими сторонами противоборства [3, с. 3-4.].

Советскую линию в мировой политике поддерживала учрежденная в 1945 г. Всемирная федерация профсоюзов (ВФП), где доминирующую роль играл советский профцентр ВЦСПС. Политику западных стран продвигала возникшая в 1949 г. и противостоявшая ВФП Международная конфедерация свободных профсоюзов (МКСП). Ее курс определяли главным образом профцентры стран Запада, в особенности профцентры США – Американская федерация труда (АФТ) и Конгресс производственных профсоюзов (КПП)*. МКСП была единственной (по оценке Р. Гелена**) из западных «фронтовых организаций», которая смогла «превратиться в организацию, не уступающую коммунистическим по своей притягательности и силе» [5, с. 368]. К середине 50-х гг. XX в. МКСП фактически превратилась в орудие международной политики лидеров американского профдвижения [13, с. 18-20].

Противоборство западных и просоветских «фронтовых организаций», несмотря на актуальность данного вопроса, получило

* В декабре 1955 г. АФТ и КПП объединились в одну организацию – АФТ-КПП.

** Р. Гелен – бывший начальник отдела генштаба гитлеровской армии, а затем создатель управления внешней разведки ФРГ.

весьма слабое освещение в работах как отечественных, так и зарубежных исследователей. Это было во многом связано с тем, что их документы до недавнего времени были закрыты.

В августе 1948 г. в польском городе Вроцлав состоялся Конгресс деятелей культуры в защиту мира, созданный по инициативе представителей советской, польской и французской интеллигенции [2, с. 17-18], а в конце 1948 – в 1949 гг. уже в целом ряде стран Европы, Азии, Америки были проведены национальные и международные конференции (конгрессы) в защиту мира. Следует заметить, что профсоюзы в этих мероприятиях особой активности не проявляли.

Тем временем в международных отношениях начали проявляться тенденции, которые советское руководство стало рассматривать как таившие в себе угрозу. В марте 1948 г. Великобритания, Франция и страны Бенилюкс подписали «Брюссельский пакт», а вскоре США предложили начать переговоры о создании НАТО. Советскому руководству было ясно, что тем самым началось формирование военно-политического блока с антисоветской направленностью. США планировали включить в состав НАТО и потенциал Западной Германии. Возникла проблема «ремилитаризации Германии».

Все эти события СССР воспринял очень настороженно. Одной из его ответных мер стало принятое Политбюро ЦК ВКП(б) решение (от 6 января 1949 г.) «О Всемирном конгрессе сторонников мира». Политбюро считало необходимым созвать в 1949 г. Всемирный конгресс сторонников мира, при этом сделав особый акцент на привлечении к участию в нем профсоюзов, организаций молодежи, женщин и др. [1, с. 140-141]. С этого момента одним из важнейших приоритетов во внешней политике СССР становится курс на «борьбу за мир», на создание и развертывание «движения сторонников мира».

С 20 по 25 апреля 1949 г. в Париже и Праге* параллельно были проведены заседания I Всемирного конгресса сторонников мира, в котором участвовали делегаты из 72 стран. Активное участие в конгрессе приняли представители профсоюзов. Из 140 человек, избранных в состав Постоянного комитета Всемирного конгресса сторонников мира (ПК ВКСМ**), 19 были представителями профдвижения (в основном коммунисты), а в состав Бюро ПК ВКСМ был избран генеральный секретарь ВФП Луи Сайян [10]. Этот конгресс положил начало движению сторонников мира под эгидой СССР.

* Поскольку власти Франции установили ограничения для въезда в страну делегатов из социалистических стран, заседания конгресса проводились также в Праге.

** На 2-м Всемирном конгрессе сторонников мира в ноябре 1950 г. вместо ПК ВКСМ был сформирован Всемирный совет мира (ВСМ) как высший постоянный орган всемирного движения сторонников мира.

Коммунисты тем самым смогли интегрировать в единых действиях «наиболее боеспособную» (ВФП) и «самую опасную» (ВСМ) из их «фронтовых организаций»*. Основным центром, координировавшим антивоенные действия профсоюзов, стала ВФП. Кроме того, ВФП выполняла изначально заданную ей функцию проводника политики СССР на международной арене, что имело особое значение в условиях холодной войны. ЦК КПСС рассматривал борьбу за мир и участие в ней профсоюзов как одну из важнейших внешнеполитических задач СССР, что нашло отражение в директивах, которые он давал советским профсоюзным делегациям, выезжавшим за рубеж [11, ф. 17, оп. 137, д. 218, л. 196-197; 4, ф. 5451, оп. 43, д. 956, л. 9, 29, 34, 36; 4, ф. 5451, оп. 43, д. 1050, л. 124; 4, ф. 5451, оп. 43, д. 1437, л. 162-164].

Вскоре после I Всемирного конгресса сторонников мира, летом 1949 г. состоялся II Всемирный конгресс профсоюзов, организованный ВФП. На этом конгрессе ВФП сделала попытку определить свое место, методы и средства в общей борьбе за мир. Конгресс акцентировал внимание своих членских организаций на необходимости мобилизации трудящихся для защиты дела мира [8, с. 160]. Однако вскоре ВФП пошла еще дальше. В марте 1950 г. она уже утверждала, что борьба в защиту мира является главной задачей, которой должна подчиниться вся деятельность профсоюзов [8, с. 280-281]. С тех пор, на протяжении всей своей деятельности ВФП практически во всех документах, с которыми она обращалась к массам трудящихся, неизменно убеждала их и требовала «активизировать усилия в борьбе за мир ...» и т.д., и т.п. Редко в каком документе ВФП не звучал призыв к борьбе за мир. Это, в конечном счете, привело к гипертрофированной политизации ее деятельности.

После II Всемирного конгресса профсоюзов определились и основные направления деятельности ВФП в защиту мира: пропагандистская работа; организация борьбы за мир на предприятиях; мобилизация профсоюзов на борьбу за мир; действия за подписание Стокгольмского воззвания и за заключение Пакта мира между пятью великими державами*, за мирное урегулирование спорных международных проблем; борьба против ремилитаризации Германии и Японии; солидарность с народами, подвергшимися «империалистической агрессии» [8, с. 160-176].

* Так впоследствии оценивал их Р. Гелен (См.: Гелен Р. Указ. соч. – с. 371). «Опасность» движения сторонников мира Р. Гелен усматривал в его необычайно массовом характере.

* В марте 1950 г. на своей очередной сессии ПК ВКСМ в Стокгольме принял Воззвание о запрещении атомного оружия и признании военным преступником того правительства, которое первым его применит, а в феврале 1951 г. первая сессия ВСМ приняла Обращение о заключении Пакта мира между пятью великими державами.

Но уже очень скоро в этой деятельности начали обнаруживаться изъяны. Как и предписывало Политбюро ЦК ВКП(б) в указанном постановлении, II Всемирный конгресс профсоюзов рекомендовал своим членским организациям создавать комитеты защиты мира на предприятиях. Однако, как самокритично и с неохотой вскоре признавала ВФП, многие из этих комитетов создавались и действовали формально [8, с. 168; 4, ф. 5451, оп. 43, д. 1050, л. 120].

Между тем, в антивоенное движение начали втягиваться и профсоюзы США. В этой «цитадели империализма» АФТ оказывала ожесточенное сопротивление любым попыткам того, что с ее точки зрения можно было рассматривать как «происки советского коммунизма» – таковым для нее было и всемирное движение сторонников мира. Тем не менее, в октябре 1949 г. в Чикаго состоялась Американская профсоюзная конференция в защиту мира. В ней приняли участие 1000 делегатов из 28 штатов [2, с. 27] – они представляли главным образом профсоюзы, не входившие в АФТ.

В такой обстановке АФТ посчитала необходимым заявить о своей позиции в отношении антивоенного движения в мире и участия в нем профсоюзов. Это было сделано на состоявшемся в сентябре 1951 г. в Сан-Франсиско 70-ом съезде АФТ. Принятая съездом резолюция [15, р. 1289-1291] стала антикоммунистическим манифестом борьбы за мир, объявив «крестовый поход за мир, свободу, и демократию». В резолюции говорилось, что мир во всем мире является важнейшим стремлением американских профсоюзов и поэтому своей главной обязанностью АФТ считала «сохранить мир и создавать условия, которые обеспечат устойчивый мир». При этом «самой серьезной угрозой человеческой свободе и миру во всем мире» для АФТ была «советская разновидность диктатуры». Свободные профсоюзы должны были сделать намного больше, чем просто сдерживать распространение коммунистического тоталитаризма; они должны были иметь конструктивную стратегию: распространение демократии, укрепление США и т.д. В этом АФТ видела путь к миру во всем мире. Такая позиция АФТ была метко охарактеризована в ВФП как попытка «распространить идею о мире путем применения силы» [4, ф. 5451, оп. 43, д. 1050, л. 100]. В соответствии с этой «доктриной» АФТ рассматривала ВФП как «инструмент агрессивной и экспансионистской внешней политики СССР» [15, р. 2737-2742].

АФТ использовала свое влияние в МКСП для дискредитации движения сторонников мира и ВФП. Во время сбора подписей под Стокгольским воззванием руководящие органы МКСП, АФТ и КПП выпустили циркуляры, в которых их членам указывалось на «опасность», которой они подвергаются, ставя свои подписи под Стокгольским воззванием. В августе 1950 г. МКСП даже опубликовала специальную декларацию против Воззвания [8, с. 169].

Одним из центральных вопросов в послевоенных международных отношениях СССР считал германское урегулирование и недопущение ремилитаризации Германии и Японии. Эти проблемы находились в центре внимания ВФП, которая постоянно обращалась к профсоюзам с призывом помешать перевооружению этих стран.

26 мая 1952 г. представители США, Великобритании и Франции подписали в Бонне общий договор с ФРГ, а на следующий день в Париже состоялось подписание договора о создании Европейского оборонительного сообщества, в которое вошла и ФРГ. Советский Союз выступил с резкой критикой договоров и начал прилагать усилия, чтобы не допустить их ратификации. В этой кампании были задействованы движение сторонников мира и профсоюзы. Своим особым успехом на этом поприще ВФП считала созванную ею в марте 1951 г. в Берлине Европейскую рабочую конференцию против ремилитаризации Германии. Это событие стало свидетельством того, что ВФП, формально не имея своих сторонников в лице профорганизаций в Западной Германии, все же через «друзей»* имела некоторое влияние в профдвижении этой страны. Особое значение конференции заключалось в том, что инициатива ее созыва исходила якобы от рабочих самой Западной Германии, во всяком случае, общественности ВФП преподносила именно такую версию [8, с. 173]. Однако, как свидетельствуют архивные материалы, конференция была организована Всемирной федерацией профсоюзов, как, впрочем, и многие другие подобные мероприятия, которые лишь «формально» созывались от имени различных инициативных комитетов [11, ф. 17, оп. 137, д. 807, л. 261]. Это делалось для того, чтобы не давать повода «буржуазной пропаганде» для обвинений в «коммунистическом заговоре» и «руке Москвы». На конференции был избран постоянный европейский комитет рабочих против ремилитаризации Германии, который развернул довольно активную деятельность [11, ф. 17, оп. 137, л. 276].

Собравшись на сессию в феврале 1953 г., Исполком ВФП в качестве важнейшей задачи профсоюзов определил борьбу против ратификации боннского и парижского договоров. Выступивший представитель восточногерманского профсоюзного центра «Объединение свободных немецких профсоюзов» (ОСНП) отметил, что ОСНП и ВКТ Франции** заключили в 1950 г. союз против возрождения германского милитаризма. Таким образом, наталкиваясь на нежелание идти на сотрудничество со стороны реформистских профсоюзов, профцентры ВФП заключали договоры между собой, что не придавало им особой эффективности. В ВФП рассчитывали «расширить базу этого союза и совместными

* Так в закрытых документах ЦК КПСС и ВЦСПС условно обозначали зарубежных коммунистов.

** Всеобщая конфедерация труда Франции – профцентр, который, как и ОСНП, входил в состав ВФП.

усиллями не допустити ратифікації милітаристських договорів, заключених в Бонні і Парижі» [4, ф. 5451, оп. 43, д. 1050, л. 100].

В цілому період з жовтня 1956 по 1959 г. пройшов під знаком взаємних обвинувачень ВФП і МКСП, і поводів для цього оказалось достатньо. Подавлення повстання в Угорщині (1956 г.) дало повід МКСП для дискредитації просоветського руху сторонників миру. МКСП обратилась з проханням до своїх членів призупинити 8 листопада роботу на п'ять хвилин, отримавши відгук по всьому світу, і осудила цю радянську акцію в ООН і МОТ. Тройственна агресія (Англія, Франція і Ізраїль) в 1956 г. проти Єгипта дала такої ж поводи ВФП для обвинувачень проти МКСП. В липні 1958 г. морські піхотинці США висадились в Лівані. Виконком ВФП, зібраний 26-27 липня 1958 г. на надзвичайну сесію в зв'язі з цими подіями на Близькому Сході, осудив цю озброєну інтервенцію.

Но особливе значення мали події, що відбулися в 1957 г. В липні 1957 г. в СРСР пройшли успішні випробування багатоступенчаста балістична ракета, а в жовтні наступав успішний запуск радянського супутника Землі. Тем самим була ліквідована стратегічна неуязвимость США. Керівництво АФТ-КПП відгукнулось на ці події статтею «Нова міжнародна ситуація» в грудневому (1957) номері бюллетеня «International trade union news», де представило ці події як «воєнну загрозу», а склалася ситуація – «угрожаючої» [12, с. 81-82]. В профсоюзах все гостріше стали розуміти небезпечність подальшої гонки озброєнь. З'їзд британських тред-юніонів в вересні 1957 г. єдинодушно прийняв резолюцію, вимагавшу негайного припинення виробництва і випробувань ядерної зброї, прохав МКСП «рекомендувати всім профсоюзам, що входять до неї, здійснити аналогічні дії». Все активніше стали виступати в захист миру і інші профсоюзи, що входили до МКСП. Навіть з'їзд західнонімецьких профсоюзів осудив ремілітаризацію країни і введення загальної воєнної повинності [12, с. 80].

Як наслідок цього, на V конгресі МКСП (липень 1957 г.) була прийнята «Резолюція про мир і роззброєння» з вимогою укладення міжнародних договорів про роззброєння, які включали б заборону використання і випробувань ядерної зброї. Однак керівництво АФТ-КПП одразу ж поспішило скорректировать цю позицію: Виконком АФТ-КПП заявив, що він одобряє цю резолюцію, однак підкреслює, що будь-яке угодження про роззброєння може повлечь за собою «саму серйозну загрозу для безпеки вільного світу», оскільки радянське урядові енергійно виступає проти

системи контролю* [14, с. 196]. Тем не менше, така позиція МКСП дала керівництву ВФП підстави розраховувати на можливість укладення угоди з МКСП в справі антивоєнної боротьби. В основних документах скликаного незабаром конгресу ВФП (жовтень 1957 г.) рефреном звучала думка про те, що швидко майже всі профсоюзні організації висловились за припинення випробувань атомної зброї і обмеження воєнних витрат, то це дає надію на організацію їх спільної боротьби за роззброєння і припинення атомних випробувань [7, с. 10, 14, 20]. Однак цим надіям не судилося здійснитися – профсоюзи МКСП практично не шлі на співпрацю з профсоюзами, що входили до ВФП.

Прийняте в початку 1958 г. рішенням бундестагом ФРГ при підтримці США рішення постачати західнонімецьку армію атомною зброєю вразило керівництво СРСР. На скликаній в березні – квітні 1958 г. сесії Виконкому ВФП було вирішено скликати Конференцію представників профорганізацій країн Європи для об'єднання всіх сил в боротьбі проти загрози атомної війни. Така конференція скликання в Берліні в червні 1958 г. Але лідери профорганізацій, що входили до МКСП, не відповіли на запрошення брати в ній участь [4, ф. 5451, оп. 43, д. 1332, л. 82].

Однак така ситуація не обескуражувала ВФП, вона не втрачала надій і винаходила всі нові способи впливу на членів профсоюзів за межами своєї дії. На сесії Виконкому ВФП (квітень 1959 г.) головне уваження було уделено проблемі укладення мирного угоди з Німеччиною. До цього часу між державами була досягнута угода про проведення в Женеві наради на рівні міністрів іноземних справ по формулі «чотири плюс два», т. є. зустрічі керівників зовнішньополітичних відомств СРСР, США, Великої Британії і Франції з участю їх колег з ГДР і ФРГ. Сесія Виконкому ВФП прийняла рішення про проведення в травні 1959 г. на кордоні Одер – Нейсе міжнародної конференції профсоюзів Європи за мирний договір з Німеччиною і за роззброєння. Конференція мала стати засобом тиску на політиків, які намірялись зустрітись в Женеві. Вона була скликання в травні 1959 г. [9, с. 489-502]. На неї прибули 302 делегати від профсоюзів 26 європейських країн, в тому числі і не входили до ВФП. Учасники конференції єдинодушно прийняли меморандум, який був переданий нараді міністрів іноземних справ в Женеві. Крім того,

* Питання про проведення міжнародних інспекцій і контролю за діяльністю в ядерній області неодноразово обговорювалося на різних форумах після того, як в 1946 г. США виступили з т.н. «планом Баруха», що містив ці пропозиції. СРСР, не відкидаючи повністю можливість проведення інспекцій, виступав проти будь-яких заходів, які можна було б розцінити як втручання в його внутрішні справи.

конференция приняла решение организовать месячник антивоенных действий профсоюзов Европы. ВЦСПС разработал специальный план мероприятий в связи с проведением этого месячника [4, ф. 5451, оп. 43, д. 1365, л. 31-32], который предусматривал направление писем от коллективов предприятий СССР на предприятия ФРГ. На протяжении всего июня 1959 г. в Женеву прибывали делегации профсоюзов. В секретариат Совещания министров иностранных дел поступило более 200 тыс. посланий с миллионами подписей. Давление, оказываемое профсоюзами, было весьма значительным. Тем не менее, Совещание в Женеве закончилось безрезультатно – ни по одному из обсуждавшихся вопросов компромисса достичь не удалось.

В 1959 году на Генеральной Ассамблее ООН Н. С. Хрущев предложил план всеобщего и полного разоружения. Советское руководство считало, что этот вопрос имел решающее значение для упрочения мира. ВФП активно включилась в борьбу за претворение в жизнь этого советского проекта, приняв очередной комплект документов [9, с. 390-397]. Но сама идея всеобщего и полного разоружения оказалась утопичной.

Огромное количество различных резолюций, призывов, постановлений, которые принимала ВФП в связи с антивоенной борьбой, было просто непосильно для выполнения. Эта деятельность к концу 1950-х гг. стала принимать скорее ритуальный и условный характер, в ней явно чувствовался бюрократизм и формализм. На IV конгрессе ВФП это было отмечено в выступлениях ряда делегатов. Как докладывал председатель ВЦСПС В. В. Гришин в ЦК КПСС [4, ф. 5451, оп. 43, д. 1298, л. 229], некоторые делегаты конгресса критически отметили слабую связь ВФП с движением сторонников мира и призывали профсоюзы к более активному участию в антивоенной борьбе. Это свидетельствовало о том, что эффект от усилий ВФП в этой сфере был явно недостаточным. Критика в адрес ВФП по поводу ее бюрократизма и формализма поступала и от иностранных компартий [4, ф. 5451, оп. 72, д. 1312, л. 8-14; ф. 5451, оп. 43, д. 1468, л. 30-32]. Кроме того, Л. Сайян, как отмечалось в досье, составленном на него в ВЦСПС, проявлял «нежелание сотрудничать с прогрессивными международными организациями», а в конце 1950-х гг. и вовсе «охладил к сотрудничеству с Всемирным Советом Мира», что объяснялось личными мотивами (он не был избран в бюро ВСМ) [4, ф. 5451, оп. 66, д. 187, л. 6, 95].

Таким образом, нарастание международной напряженности в конце 1950-х гг. имело для антивоенной деятельности профсоюзов противоречивые последствия. С одной стороны, вызванная этим тревога в обществе вынудила профсоюзы некоммунистической ориентации высказаться за смягчение международной напряженности, в чем ранее они не проявляли активности. С другой – это вызвало шквал взаимных обвинений ВФП и МКСП в поддержке ими «агрессивных устремлений»

своих патронов. В условиях нарастающей бюрократизации ВФП это привело к снижению эффективности ее антивоенных действий, несмотря на то, что в деле борьбы за мир именно она проявляла особую активность, в то время как МКСП обращалась к этим вопросам эпизодически. При этом позиция МКСП вначале зависела от влияния АФТ, затем взяла верх точка зрения наиболее влиятельных европейских профцентров, настоявших на том, чтобы МКСП заявила о своем неприятии всего, что было связано с войной. Однако руководство МКСП было никак не склонно идти на сотрудничество с ВФП в этих вопросах. ВФП, несмотря на все ее усилия, не удалось наладить сотрудничество с МКСП в деле борьбы за мир.

В целом, при всех недостатках антивоенной деятельности ВФП все же следует признать, что ее усилия не пропали даром. Главный результат принесла как раз постоянно проявляемая ею активность, что выразилось во множестве проводимых конференций, принятых резолюциях, воззваниях, призывах и т.п. Оценивая эту сторону деятельности ВФП, можно вполне согласиться с мнением американского исследователя Р. Годсона о том, что многочисленные пропагандистские конференции и семинары, организованные ВФП, «помогли представить разрядку и мирное сосуществование respectable на Западе, уменьшить заинтересованность европейцев в антикоммунистической политике и в увеличении расходов на оборону» [16, p. 147].

Примечания

1. *Адибеков Г. М.* Коминформ и послевоенная Европа. 1947–1956 гг. / Г. М. Адибеков. – М., 1994.
2. *Всемирное движение сторонников мира.* Даты, события. – М., 1987.
3. *Ди Витторіо Дж.* «Поучительные» результаты съезда МКСП / Дж. ди Витторіо // Всемирное профсоюзное движение. – 1951. – №16.
4. *Государственный архив Российской Федерации.*
5. *Гелен Р.* Война разведок. Тайные операции спецслужб Германии. 1942–1971 / Р. Гелен – М., 1999.
6. *История антивоенного движения в капиталистических странах Европы.* 1945–1976. – М., 1981.
7. *Материалы и документы IV Всемирного конгресса профсоюзов.* Лейпциг, 4-15 октября 1957 года. – М., 1958.
8. *Отчет о деятельности Всемирной федерации профсоюзов (ВФП) (1949–1953).* Представленный третьему Всемирному конгрессу профсоюзов. (Вена, 10-21 октября 1953 года). – М., 1953.
9. *Отчет V Всемирному конгрессу о деятельности Всемирной федерации профсоюзов.* 1957–1961. – М., 1961.
10. *Первый Всемирный конгресс сторонников мира.* Париж – Прага. 20-25 апреля 1949 года. Материалы. – М., 1950.

11. *Российский* государственный архив социально-политической истории.
12. *Геевский И., Шаров А.* За или против мирного сосуществования? О позициях профсоюзов в вопросах борьбы за мир / И. Геевский, А. Шаров // Советские профсоюзы. – 1958. – №3.
13. *Сквирский Ю. Р.* В тисках противоречий. (Эволюция и современные тенденции в деятельности Международной конфедерации свободных профсоюзов) / Ю. Р. Сквирский. – М., 1977.
14. *AFL-CIO Executive Council statements and reports, 1956–1975.* – V. 1. (1956–1959). – Westport (Conn.); London, 1977.
15. *American federation of labor. History, encyclopedia and reference book.* – V. 3. – Pt. 1. – Washington, 1960.
16. *Godson R.* American labor and European politics: The AFL as transnational force / R. Godson. – New York, 1976.

УДК 930.2:[329.15+323.13](540)

Деякі найважливіші джерела про участь індійських комуністів у національно-визвольному русі

Чувпило О. О.

Чувпило О. О. Деякі найважливіші джерела про участь індійських комуністів у національно-визвольному русі. В статті дається стисла характеристика індійського комуністичного руху, показана його роль у національно-визвольному русі і проаналізовані найважливіші джерела про участь комуністів Індії в боротьбі проти гніту британських колонізаторів. Це документи з історії Комуністичної партії Індії, праці видних діячів індійського комуністичного руху, індійська комуністична преса, документи Індійського національного конгресу та інших національно-патріотичних організацій Британської Індії, документи з історії індійського національно-визвольного руху, щорічні звіти англійської колоніальної адміністрації в Індії британському парламенту, архівні матеріали.

Ключові слова: Індія, комуністичний рух, національно-визвольний рух, джерела, документи, історія, колоніальний режим.

Чувпило А. А. Некоторые важнейшие источники об участии индийских коммунистов в национально-освободительном движении. В статье дается краткая характеристика индийского коммунистического движения, показана его роль в национально-освободительном движении и проанализированы важнейшие источники об участии коммунистов Индии в борьбе против гнета британских колонизаторов. Это документы по истории коммунистической партии Индии, труды видных деятелей индийского коммунистического движения, индийская коммунистическая печать, документы Индийского национального конгресса и других национально-патриотических организаций Британской Индии, документы по истории индийского национально-освободительного движения, ежегодные отчеты англійської колоніальної адміністрації в Індії британському парламенту, архівні матеріали.

Ключевые слова: Индия, коммунистическое движение, национально-освободительное движение, источники, документы, история, колониальный режим.

Чувпило О. О. Some the most important sources about the participation of Indian communists in the national liberation movement. There is short characteristic of Indian communist movement and its role in the national liberation movement in the article; and also the most important sources about the participation of Indian communists in the struggle against oppression of British colonizers were analyzed there. These are documents of the History of the Communist party of India, works of the salient figures of Indian communist movement, Indian communist printing, documents of the Indian National Congress and other national patriotic organizations of British India, documents of the History of the Indian national liberation movement, annual reports of English colonial form of government in India to the British Parliament, archival materials.

Key words: India, the communist movement, the national liberation movement, sources, documents, History, the colonial regime.

Важливою складовою частиною визвольної боротьби народів Індостану проти англійського колоніального панування був комуністичний рух. Однак участь комуністів у масових виступах за незалежність ще не знайшла достатнього висвітлення в індологічній літературі, незважаючи на наявність величезної кількості вже досить застарілих публікацій різного характеру й спрямованості про комуністичний рух в Індії, Комуністичну партію Індії (КПІ) та її стосунки з Комінтерном, про інші індійські комуністичні й егалітаристські організації та окремих їхніх визначних представників [див., наприклад: 5; 7; 8, с. 70-79; 9; 10, с. 50-66; 12; 13, с. 143-144; 15; 16; 18; 21; 22; 28; 29; 30; 33; 34; 35; 36; 37; 38; 39; 41; 42; 43; 44; 45; 46; 48]. До того ж переважна більшість цих робіт вкрай заполітизована та заідеологізована, а деякі з них відверто упереджені, ототожнюючи усіх

індійських комуністів із сталіністами, та приписуючи їм різні неіснуючі гріхи. Для того, щоб відтворити об'єктивну й повну картину взаємовідносин і взаємодії індійських комуністів і націоналістів у визвольних змаганнях на основі сучасних досягнень світової індологічної науки, слід насамперед проаналізувати найважливіші джерела з цього питання. Їхнє уважне вивчення допоможе розв'язати ще й низку надзвичайно складних загальних проблем не тільки історії індійського егалітаризму, а й міжнародних визвольних і комуністичних рухів. Передусім це такі проблеми: соціально-економічні передумови визвольної боротьби, співвідношення у ній соціального й національного, боротьба течій у Комінтерні з національно-колоніального питання, роль М. Н. Роя у цій боротьбі, вульгаризація марксизму та її різновидності, марксизм і сталінізм, обуржуазнення та виродження комуністичних партій, різні моделі соціалізму, егалітаристські течії та рухи некомуністичного походження.

Метою даної статті є узагальнення й аналіз усіх доступних нам джерел про участь індійських комуністів у боротьбі народів Британської Індії проти англійського колоніального режиму. Її написання обумовлено тим, що такого дослідження в індологічній науці ще немає.

Приступаючи до розгляду поставленого питання, необхідно зробити декілька суттєвих пояснень. 1. Індійський комуністичний рух пройшов важкий і складний шлях від невеличких марксистських гуртків і угруповань в Індії та за її межами до утворення КПІ та її фрагментації на кілька комуністичних організацій після завоювання політичної незалежності. 2. Перші індійські комуністи, які здебільшого були вихідцями із національно-революційних організацій, ліворадикальних мусульманських угруповань та Індійського національного конгресу (ІНК), що виник у 1885 р., і очолював визвольну боротьбу індійців проти іноземних поневолювачів, являючи собою широкий національний фронт усіх патріотичних сил країни, переважно були людьми високоосвіченими і високодейними. Вони мріяли побудувати на древній індійській землі принципово нове суспільство загальної рівності, кардинально відмінне від тодішнього капіталістичного з його дикими звірячими законами, тотальною владою грошей, жорстокістю та аморальністю. У цьому відношенні перші комуністи, серед яких переважали колишні конгресисти, повністю поділяли погляди видатного лідера ІНК та індійського народно-визвольного руху М. К. Ганді, що західноєвропейська буржуазна цивілізація, яка базувалася на приватній власності, суперечила природі людини та її високому призначенню на Землі, а тому ніяк не могла бути майбутнім людства, а лише його ганебним і трагічним минулим. 3. Ті комуністи, що вийшли з конгресистської організації (вона абсолютизувала ненасильство, відрізняючись поміркованістю програмних настанов і діяльності), а потім на правах подвійного партійного членства, широко

поширеного в Індії у міжвоєнні роки, повернулися до нього, вірили в можливість побудувати в незалежній Індії гандистську сарвадаю – ненасильницьке казкове суспільство загального благополуччя, засноване на принципах високої моралі та соціального егалітаризму. Вони ж погоджувалися з М. К. Ганді, що в Індії треба встановити справедливі й чесні відносини між людьми, які начебто були в древності, та відмовитися від великого машинного капіталістичного виробництва і досягнень науково-технічної революції, повернувшись до обцидного дрібнотоварного виробництва. У свою чергу М. К. Ганді неодноразово високо оцінював ідеали індійських комуністів, їхній патріотизм, мужність і самовідданість. Разом з тим він постійно різко критикував їх за відмову від релігії, хоча серед індійських комуністів, на відміну від більшовиків, не було войовничих атеїстів, та схильність до насильства, яку комуністи успадкували від національних революціонерів. А інший видатний борець за незалежність Індії, що очолював ліве крило ІНК і визвольного руху, Дж. Неру дав високу оцінку марксистській теорії, називав себе соціалістом-республіканцем і активно співробітничав із поміркованими комуністами. Він також надав допомогу заарештованим колонізаторами лідерам робітничого та комуністичного руху, над якими англійці у 1929–1933 рр. влаштували судовий процес у м. Міруті. 4. Що ж до ставлення індійських комуністів до Жовтневої революції, Комінтерну та всього того, що відбувалося в СРСР у 20-30-ті роки ХХ ст., то воно було різним у різних угруповань і залежало від місця, часу та кожної конкретної ситуації. Зазначимо, що всі індійські комуністи загалом привітали Жовтневу революцію і поклали на неї величезні надії, сподіваючись, що вперше в історії людства буде створена держава робітників і селян, встановлена соціальна та економічна рівність, справедливі відносини між людьми, загальне братство й щастя. Їх у цьому відношенні підтримав Дж. Неру та інші ліворадикальні лідери ІНК і визвольного руху, які сподівалися, що "соціалістичний експеримент у Росії виявиться вдалим", і відводили для нього чималий проміжок часу. Але вже в кінці 20-х і особливо в 30-ті роки ХХ ст. ліворадикальні діячі в Індії на чолі з Дж. Неру, серед яких була й частина комуністів, почали відкрито говорити про невдачу соціалістичного експерименту в СРСР. Їх непокоїли відсутність демократії, грубі порушення прав людини, масові репресії, всевладдя партійної бюрократії, голодомор, низький рівень життя населення тощо. Останньою краплею у цьому відношенні виявився пакт Ріббентропа-Молотова, який просто шокував Дж. Неру та прогресивну індійську громадськість, і відразу ж призвів до загострення ідейно-політичної боротьби в комуністичному русі Британської Індії, наслідком якої став поділ його на просталінські та антисталінські угруповання. При цьому дуже важко дати однозначну відповідь на питання, коли переважала та чи інша течія або тенденція,

адже хитросплетіння внутрішньопартійної боротьби в КПІ й до цього часу багато в чому залишається таємницею. 5. Сталіністи, виконуючи вказівки Комінтерну, схвально оцінювали всі ті негативні явища, що відбувалися в СРСР, повністю підтримували внутрішню та зовнішню політику молодого радянської держави, твердячи, що "експеримент" міг тривати ще довго, а сталінське керівництво, яке його здійснювало, "мало право на помилки та відступи назад". Цікаво, що майже те ж саме говорив і Дж. Неру, але за 12 років до цього, коли він полемізував із противниками соціалізму, побувавши в СРСР у листопаді 1927 р. на святкуванні 10-річного ювілею Жовтневої революції. Серед сталіністів досить поширеною була й така точка зору, що у міжвоєнний період у Радянському Союзі через недорозвиненість економіки царської Росії відбувалося не будівництво соціалізму, а був встановлений тривалий перехідний період від феодально-капіталістичного устрою до соціалістичного, під час якого радянське керівництво, переживаючи "хворобу росту", мало право на різні експерименти, могло зазнавати невдач на цьому важкому шляху, відмовлятися від своїх планів тощо. У цей час політичний режим начебто мав бути лише тоталітарним, щоб організувати й твердо втілювати в життя усі необхідні перетворення на шляху до соціалізму. Такий перехідний період, на їхню думку, міг тривати досить довго, навіть декілька десятиліть. 6. Комуністи-антисталіністи різних відтінків (переважно ветерани комуністичного руху) вважали, що після смерті В. І. Леніна в СРСР відбувся реакційний контрреволюційний переворот на кшталт термідоріанського та утворився режим, який не мав нічого спільного з істинним марксизмом, а був лише його вульгаризацією; він дискредитував ідеї К. Маркса та Ф. Енгельса, суперечив справжньому соціалізму як віковичній мрії людства, ідеалам Жовтневої революції та прагненням російського пролетаріату. Все це розцінювалося як зрада революції та справи робітників і селян. Наводячи слова В. І. Леніна, що дрібнобуржуазна стихія після Жовтневої революції охопила країну, а може охопити й партію, представники цієї течії в комуністичному русі Індії вважали, що більшовицька партія, узурпувавши владу в найбільшій країні світу, з часом обуржуазилася та виродилася, а віддані ідеалам революції її члени були знищені під час масових сталінських чисток і репресій. Жорстокий антинародний тоталітарний режим, що утворився в СРСР у період між двома світовими війнами, вони називали не соціалізмом, а карикатурою на соціалізм, своєрідною формою державного капіталізму. Пізніше сталінську модель соціалізму деякі індійські комуністи з табору КПІ(м) стали називати номадо-азійською. Хоча індійський комуніст М. Н. Рой фактично визначав східну політику Комінтерну майже до його VI конгресу (1928 р.), загалом засуджувалася й політика Комінтерну як активного знаряддя сталіністів у світовому комуністичному русі та на міжнародній арені. 7. Серед індійських

комуністів під час Другої світової війни існувала й точка зору, яка має багато прихильників і в наш час, переважно в лавах КПІ(м), що в Росії, виходячи з вчення К. Маркса, неможливо побудувати високорозвинений соціалізм, мрію соціалістів усіх часів і народів, а лише якусь його спотворену карикатурну модель. Пояснювалося це занадто низьким соціально-економічним і цивілізаційним рівнем її розвитку та низьким культурним рівнем населення. В останні роки увага звертається ще й на переважаючий номадичний генотип номадо-слов'янського населення колишньої Російської імперії, яке буцімто схильне більше до деструктивних, ніж до конструктивних дій. 8. В результаті в Комуністичній партії Індії, яка з великими труднощами сформувалася у 1925 р. на установчій конференції в Канпурі, напередодні та на початку Другої світової війни розгорнулася гостра ідейно-політична боротьба. Під час війни вона призвела до розколу її на три партії: КПІ, Більшовицьку партію Індії та Революційну комуністичну партію Індії. Боротьба течій в КПІ, яка й після війни залишалася найбільшою комуністичною організацією Індії, продовжилася і на першому етапі незалежності. Зрештою у 60-ті роки ХХ ст. КПІ розкололася на три самостійні компартії: КПІ, КПІ(м) та КПІ(м-л) [детально про все це див.: 3; 4; 5; 7; 9; 10, с. 50-66; 11; 12; 13, с. 143-144; 15; 16; 18; 22; 23; 25; 28; 29; 30; 33; 34; 35; 36; 39; 40; 41; 42; 43; 45; 48].

Торкаючись безпосередньо питання участі індійських комуністів у національно-визвольному русі, слід зазначити, що вони активно співробітничали з національно-патріотичними силами у 20-ті роки ХХ ст., підтримуючи гасло, висунуте лівими націоналістами з табору ІНК, про необхідність боротьби за повну незалежність Індії. Незважаючи на рішення VI конгресу Комінтерну, який фактично заборонив комуністам співробітничати з націоналістами, значна кількість рядових членів КПІ та багато провінційних лідерів продовжували брати активну участь у визвольній боротьбі разом із конгресистами, зокрема у масових гандистських ненасильницьких кампаніях громадянської непокорі 1930–1934 рр. та у боротьбі проти Закону про управління Індією 1935 р. VII конгрес Комінтерну (1935 р.), ухваливши рішення про єдиний фронт, дав можливість комуністам налагодити офіційні стосунки з національно-патріотичними силами, очолюваними М. К. Ганді та Дж. Неру. Після тривалих переговорів КПІ вступила до Конгрес-соціалістичної партії (КСП) (вона виникла всередині ІНК у 1934 р.), ставши тим самим складовою частиною конгресистської організації. Однак після гострих суперечок між лідерами комуністів і конгрес-соціалістів з програмно-тактичних питань і за лідерство в партії КПІ була виключена з КСП (1940 р.), а відповідно й з ІНК, продовжуючи надалі діяти як самостійна організація. Під час Другої світової війни розбіжності між комуністами і конгресистами значно посилювалися,

оскільки ІНК у черговий раз очолив боротьбу за незалежність, а комуністи підтримали антигітлерівську коаліцію. Комуністів навіть звинувачували в співробітництві з англійцями та в зраді справи національного визволення. Тим не менш, у 1945–1947 рр. вони взяли активну участь у масових виступах за незалежність і зробили свій внесок у завоювання Індією довгоочікуваної свободи [детально див.: 3; 4; 8, с. 70-79; 15; 16; 29; 30; 34; 35; 36; 37; 38; 42; 45; 48].

Найбільше матеріалів про участь індійських комуністів у боротьбі з англійським колоніальним режимом в Індії містять перші три томи багатотомної публікації документів із історії КПІ, яку здійснила Національна рада компартії Індії за редакцією ветерана комуністичного та визвольного рухів народів Індостану, відомого вченого д-ра Г. Адхікарі [див.: 21]. Вони дають змогу показати передумови виникнення комуністичного руху в Індії, його зародження, утворення та становлення перших комуністичних гуртків і груп у різних провінціях Британської Індії, їхні ідейні засади, програму, тактику та основні напрямки діяльності, ідейно-політичну боротьбу в кожній групі окремо та в комуністичному русі загалом, ставлення до визвольного руху та участь у ньому, утворення КПІ, її програмні настанови та політичний курс, боротьбу течій в КПІ з питань співробітництва з ІНК та іншими індійськими організаціями й партіями, особливо з національними революціонерами, Мусульманською лігою, Хінду Махасабхою, робітничими і селянськими організаціями та молодіжним рухом.

Важливі відомості про боротьбу індійських комуністів за незалежність містять виступи, праці й мемуари ветеранів КПІ та інших комуністичних організацій народів Індостану. Особливий інтерес викликає написане й висловлене М. Ахмадом, А. К. Гхошем, Ш. А. Данге, М. Н. Роем, Сатьябхактою [див., наприклад: 12; 15; 16; 20; 27; 42]. Ці публікації, що потребують уважного та критичного вивчення, є важливим джерелом для визначення ролі комуністів у формуванні й діяльності лівого крила індійського визвольного руху. Вони дають можливість дослідити такі питання: участь комуністів у масових гандистських ненасильницьких кампаніях неспівробітництва 1920–1922 рр. і громадянської непокори 1930–1934 рр., виступи комуністів на сесіях ІНК, їхню боротьбу проти поміркованої політики конгресистського керівництва, стосунки комуністів із лівими свараджистами, очолюваними Ч. Р. Дасом, лівими націоналістами на чолі з Дж. Неру, С. Ч. Босом і Ш. Айенгаром, М. Н. Роем на різних етапах його діяльності, особливо напередодні Другої світової війни, коли він очолював всередині ІНК Лігу радикальних конгресистів, входження комуністів до КСП і відповідно в ІНК, суперечності між комуністами і конгрес-соціалістами, причини їх виключення з КСП, політичний курс КПІ та інших індійських комуністичних організацій під час Другої світової війни, їхні стосунки з різними течіями

індійського націоналізму під час війни та напередодні завоювання незалежності (1945–1947 рр.).

Великий фактичний матеріал про ці події містить індійська комуністична преса [детально про неї див.: 6], особливо центральні органи КПІ "Нешнл фронт" і "Нью Ейдж". Цінність цього джерела передусім полягає в тому, що в пресі повідомляється безліч конкретних фактів, відсутніх в інших джерелах, про безпосередню участь індійських комуністів у різних антианглійських акціях і кампаніях, про судові процеси, влаштовані колонізаторами над представниками комуністичного та лівого робітничого рухів, а також про їхню діяльність усередині Конгресу та його численних організацій. "Нешнл фронт", зокрема, наводить чимало унікальних даних про діяльність комуністів усередині КСП і про складні взаємовідносини лідерів КПІ з керівництвом КСП і лідерами конгресистської організації в другій половині 30-х років ХХ ст. Якраз із комуністичної преси можна дізнатися маловідомі факти про гостру ідейно-політичну боротьбу між різними індійськими політичними партіями та угрупованнями, що розгорнулася в Індії у другій половині 30-х років ХХ ст. навколо питання створення єдиного національного фронту усіх патріотичних сил країни та участі різних партій, організацій і соціальних сил у його діяльності, особливо національної буржуазії та окремих її прошарків, поміщиків, профспілок, селянських спілок (кісан сабх), студентських організацій, представників поміркованої частини національних революціонерів, про позицію всіх угруповань комуністів щодо цього питання, а також із питань колективного приєднання масових організацій до ІНК, досягнення єдності усіх лівих сил усередині Конгресу, об'єднання комуністів і конгрес-соціалістів на основі марксистської теорії тощо. Зазначимо, що англійська та націоналістична преса комуністичному рухові приділяла дуже мало уваги, публікуючи переважно лише повідомлення про переслідування комуністів колоніальними властями та про судові процеси над ними.

Серед джерел, які свідчать про участь індійських комуністів у національно-визвольному русі, особливе місце посідають документи й матеріали ІНК, а також роботи й спогади його керівників, опубліковані в Індії у колоніальний період і після здобуття нею політичної незалежності [див., наприклад: 14; 19; 25; 26; 31; 40]. В них містяться важливі дані не тільки про офіційну політику ІНК до комуністичного руху в Індії, а й про непрості взаємини комуністів і конгресистів на загальноіндійському та провінційному рівні на різних етапах визвольних змагань, про ставлення М. К. Ганді, Ч. Р. Даса, Дж. Неру, М. Неру, С. Ч. Боса, Ш. Айенгара, В. Пателя, Р. Прасада та інших визначних конгресистських лідерів до комуністів загалом і до окремих комуністичних угруповань і лідерів. У конгресистських документах можна знайти й численні свідчення про участь комуністів у масових

виступах за незалежність у різних регіонах Індії разом із конгресистами та членами інших патріотичних партій і організацій, про участь комуністів у роботі керівних органів конгресистської організації у центрі й на місцях, про спроби комуністів створити ліворадикальні осередки всередині ІНК, про звернення Комінтерну та КПІ на адресу керівництва ІНК, про діяльність Радикальної партії Конгресу на чолі з комуністом Ш. А. Данге у Бомбеї та про діяльність комуністів у Мадрасі, лідер яких С. Четтіяр водночас був головою і місцевого комітету ІНК.

Велике значення мають документи й матеріали інших індійських партій та організацій [див., наприклад; 1; 17; 24]. На їхній основі можна дослідити такі важливі питання як розвиток індійського народно-визвольного руху, місце в ньому комуністів, боротьбу течій у патріотичному таборі, стратегію і тактику окремих партій у визвольних змаганнях, їхнє ставлення до форм і методів боротьби за незалежність, висунутих комуністами, стосунки комуністів і різних їхніх угруповань з іншими індійськими партіями, угрупованнями та організаціями, участь комуністів у робітничому, профспілковому, селянському та молодіжному рухах. У цьому відношенні слід особливо виділити документи робітничо-селянських партій, створених комуністами в різних провінціях країни у 1926–1928 рр. для залучення робітників і селян до визвольного руху під безпосереднім керівництвом КПІ, але щоб вони діяли на лівому фланзі ІНК [див., наприклад; 49; 50]. Агітаційно-пропагандистська та організаційна діяльність Робітничо-селянської партії Бенгалу (спочатку вона називалася Робітничо-селянською партією Індійського національного конгресу) та Робітничо-селянської партії Бомбею (її метою було оволодіння ІНК, завоювання незалежності та встановлення на федеративних основах суверенної індійської республіки) сприяла радикалізації ІНК і визвольного руху, посиленню в ньому впливу лівих сил, більш активному залученню трудящих до боротьби за незалежність, а також залученню значної частини національних революціонерів, що відмовилися від насильства і стали членами робітничо-селянських партій, до ненасильницької боротьби з колоніальною владою під прапором ІНК.

Важливим джерелом для дослідження участі індійських комуністів у боротьбі з чужоземним пануванням є збірники документів із історії індійського визвольного руху, видані в Індії у 30-ті роки та після здобуття нею незалежності [див., наприклад; 2; 11; 24; 32]. Вони містять найрізноманітніші документи про боротьбу індійців проти британських колонізаторів, починаючи ще з другої половини XVIII ст.: законодавчі акти англійського парламенту щодо Індії, матеріали діяльності колоніального уряду та різних його служб, промови віце-королів, губернаторів провінцій та інших високопоставлених чиновників,

документи різних організацій, політичних партій, конференцій, промови лідерів ІНК та інших партій, уривки з преси. Вміщені в цих збірниках документи й матеріали з історії комуністичного руху в Індії значно розширюють коло джерел, що свідчать про боротьбу комуністів проти колоніального гніту.

У цьому відношенні важливу інформацію, незважаючи на її тенденційність, містять щорічні фундаментальні звіти англійської колоніальної адміністрації в Індії британському парламенту [див., наприклад; 47]. В них детально висвітлювався економічний і політичний розвиток найбільшої колонії світу за рік, що минув, подавалися відомості про антибританський рух і діяльність індійських партій та організацій, характеризувалися провідні національні лідери, описувалася діяльність легіслатур, провінційних урядів, різних установ і служб. До звітів здебільшого додавалися досить важливі офіційні документи і матеріали діяльності Центральних законодавчих зборів, документи політичних партій, навіть резолюції їхніх щорічних сесій (з'їздів), матеріали урядів і державних установ, промови різних офіційних осіб. Матеріали щорічних звітів доповнюють джерельну базу про комуністичний рух в Індії та про його антибританську спрямованість, показують ставлення до комуністів колоніальної адміністрації на різних етапах визвольної боротьби.

Важливим джерелом для вивчення стратегії і тактики комуністів в антиколоніальному русі є архівні матеріали. Найбільше документів про визвольні змагання в Індії у період між двома світовими війнами містять фонди Комінтерну й Профінтерну, які знаходяться в Російському центрі зберігання та вивчення документів новітньої історії у Москві. Залучення документів Комінтерну, який розробляв і намагався втілювати в життя політику індійських комуністів щодо ІНК і визвольного руху, дасть можливість більш ґрунтовно показати зародження, становлення й розвиток комуністичного руху в Індії, участь його представників у боротьбі з колонізаторами, ідейно-політичну боротьбу в КПІ з питань взаємовідносин комуністів із націоналістами, ставлення різних комуністичних угруповань до рішень Комінтерну з національно-колоніального питання, а також визначити причини невдач комуністів у визвольних змаганнях і показати їхній внесок у справу індійської незалежності. Документи Профінтерну, що мають пряме відношення до індійського робітничого руху, в якому індійські комуністи брали активну участь, очолюючи Червоний конгрес профспілок, є важливим додатковим джерелом для визначення позиції КПІ та різних її угруповань не тільки в робітничому русі, а й у визвольній боротьбі, складовою частиною якої був робітничий рух. Для тих дослідників, хто не має можливості ознайомитися з багатими фондами численних індійських і пакистанських архівів, величезну цінність становлять мікрофільми Національного архіву Індії, що

зберігаються в Архіві Інституту сходознавства РАН у Москві. Значна частина важливих документів Національного архіву Індії, які потрапили до Архіву Інституту сходознавства АН СРСР ще за радянських часів, має безпосереднє відношення до національно-революційного та комуністичного рухів народів Британської Індії та їхньої участі у національно-визвольній боротьбі.

Таким чином, дослідник історії індійського комуністичного руху має у своєму розпорядженні цілком достатню кількість різноманітних джерел, щоб всебічно висвітлити боротьбу КПІ та різних її течій за незалежність після утворення перших комуністичних гуртків і груп в Індії та за її межами на початку 20-х років ХХ ст. і до 1947 р., коли англійці залишили Індостанський півострів. Вони дають змогу охарактеризувати індійський комуністичний рух у колоніальний період, визначити його місце й роль у національно-визвольній боротьбі, проаналізувати ідейні засади, програму, тактику та основні напрями діяльності КПІ, всебічно висвітлити перебіг ідейно-політичної боротьби серед комуністів із національно-колоніального питання, розкрити процес формування усіх угруповань і течій усередині КПІ, показати їхнє ставлення до національно-патріотичних сил, очолюваних ІНК, та до окремих їхніх представників. Майбутнім дослідникам історії комуністичного руху в Індії радимо уважно вивчити архівні матеріали про нього, що зберігаються в Індії, Пакистані та Бангладеш.

Примітки

1. *Біхар* прантія самаджваді саммелан (Біхарська провінційна соціалістична конференція. Документи). – Патна, 1936 (мовою гінді).
2. *Бхаратій* джаграті (Пробудження Індії. Документи). – Бріндабан, 1939 (мовою гінді).
3. *Дев А. Н.* Марксвада аур соушеліст парті (Марксистська чи соціалістична партія) / А. Н. Дев. – Бенарес, 1938 (мовою гінді).
4. *Дев А. Н., Сампурнананд Н. Д.* Сам'явад ка бігуль (Голос соціалізму) / А. Н. Дев, Н. Д. Сампурнананд. – Бенарес, 1940 (мовою гінді).
5. *Девяткина Т. Ф., Егорова М. Н., Мельников А. М.* Зарождение коммунистического движения в Индии / Т. Ф. Девяткина, М. Н. Егорова, А. М. Мельников. – М., 1978.
6. *Круглов Е. В.* Коммунистическая печать Индии / Е. В. Круглов. – М., 1966.
7. *Куцобин П. В.* Аджой Гхош и коммунистическое движение в Индии / П. В. Куцобин. – М., 1985.
8. *Литвиненко Ю. Г.* Ставлення комуністів Індії до Національного конгресу в 1921–1929 роках / Ю. Г. Литвиненко // Питання нової і новітньої історії. – 1976. – Вип. 22.

9. *Персиц М. А.* Революционеры Индии в Стране Советов / М. А. Персиц. – М., 1973.
10. *Резников А. Б.* Из истории Коммунистической партии Индии: первые годы / А. Б. Резников // Народы Азии и Африки. – 1975. – № 5.
11. *Сам'явад* ка бігуль (Голос соціалізму). – Бенарес, 1936 (мовою гінді).
12. *Сат'ябхакта.* Бхарат мен кам'юніст парті кі стхапна (Заснування Комуністичної партії в Індії) / Сат'ябхакта. – Матхура, 1975 (мовою гінді).
13. *Чувпило О. О.* Ідейно-політична боротьба в комуністичному русі Індії (1939–1945 рр.) / О. О. Чувпило // V Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. – К., 2001.
14. *A Centenary History of the Indian National Congress: In 3 Vols.* – Delhi, 1985.
15. *Ahmad M.* Communist Party of India. Years of Formation 1921–1933 / M. Ahmad. – Calcutta, 1959.
16. *Ahmad M.* Myself and Communist Party of India, 1920–1929 / M. Ahmad. – Calcutta, 1970.
17. *All-India Trade Union Congress: Documents.* – New Delhi, 1973.
18. *Balaram N. E.* A Short History of the Communist Party of India / N. E. Balaram. – Trivandrum, 1967.
19. *Bose S. C.* The Indian Struggle 1920–1942 / S. C. Bose. – Calcutta, 1964.
20. *Dange S. A.* Selected Writings / S. A. Dange. – Bombay, 1974.
21. *Documents of the History of the Communist Party of India.* – Vol. 1-3. – New Delhi, 1971, 1974, 1979.
22. *Druhe D. N.* Soviet Russia and Indian Communism 1917–1947 / D. N. Druhe. – New York. – 1959.
23. *Dwivedy S.* Quest for Socialism: Fifty Years of Struggle in India / S. Dwivedy. – New Delhi, 1984.
24. *Foundations of Pakistan. All-India Muslim League Documents: 1906–1947: In 2 Vols.* – Karachi, 1969–1970 (індійське видання – New Delhi, 1982).
25. *Gandhi M.* Young India 1924–1926 / M. Gandhi. – Madras, 1927.
26. *Gandhi M. K.* The Collected Works of Mahatma Gandhi: In 77 Vols. / M. K. Gandhi. – New Delhi, 1958–1978.
27. *Ghosh A.* Bhagat Singh and His Comrades / A. Ghosh. – Bombay, 1946.
28. *Ghosh P. S.* Socialism and Communism in India / P. S. Ghosh. – Bombay, 1971.
29. *Gupta S. D.* Comintern and Colonial Question: the Decolonization Controversy / S. D. Gupta. – Calcutta, 1976.
30. *Haithcox J. P.* Communism and Nationalism in India. M. N. Roy and Comintern Policy 1920–1939 / J. P. Haithcox. – Princeton, 1971.

31. *Indian National Congress. Report of the 44th Annual Session.* – Lahore, 1929.
32. *India's Struggle for Freedom. Selected Documents and Sources: In 3 Vols.* – Delhi, 1962–1965.
33. *Kautsky J. H. Moscow and the Communist Party of India / J. H. Kautsky.* – New York, 1956.
34. *Krishnan T. Kerala's First Communist / T. Krishnan.* – New Delhi, 1971.
35. *Laushey D. M. Bengal Terrorism and Marxist Left. Aspects of Regional Nationalism in India, 1905–1942 / D. M. Laushey.* – Calcutta, 1975.
36. *Limaye M. Communist Party. Facts and Fiction / M. Limaye.* – Hyderabad, 1951.
37. *Lorents V. H. Nationalismus und Sozialismus als problem der Decolonisation. Die Congress Socialist Party / V. H. Lorents.* – Bonn, 1976.
38. *Malaviya H. D. Socialist Ideology of Congress: a Study of its Evolution / H. D. Malaviya.* – New Delhi, 1966.
39. *Masani M. K. The Communist Party of India. A Short History / M. K. Masani.* – London, 1954.
40. *Nehru J. Nehru on Socialism. Selected Speeches and Writings / Nehru J.* – New Delhi, 1954.
41. *Overstreet G. D, Windmiller M. Communism in India / G. D. Overstreet, M. Windmiller.* – Berkeley-Los Angeles, 1959.
42. *Roy M. N. Memoirs / M. N. Roy.* – Bombay, 1964.
43. *Sareen T. R. Russian Revolution and India: a Study of Soviet Policy Towards Indian National Movement, 1922–1929 / T. R. Sareen.* – New Delhi, 1977.
44. *Singh G. N. Socialist Ideology in Congress: a Critical Study / G. N. Singh.* – New Delhi, 1985.
45. *Sinha L. P. The Left Wing in India (1919–1947) / L. P. Sinha.* – Muzaffarpur, 1965.
46. *Sinha P. B. Indian National Liberation Movement and Russia / P. B. Sinha.* – New Delhi, 1975.
47. *Statement Exhibition the Moral and Material Progress and Condition of India During the Year 1929–1930.* – London, 1931.
48. *Tarooqi M. India's Freedom Struggle and the Communist Party of India / M. Tarooqi.* – New Delhi, 1974.
49. *Workers and Peasants Party. Manifesto to the Indian National Congress.* – Calcutta, 1927.
50. *Workers and Peasants Party of Bengal. Report of the Executive Committee 1927–1928.* – Calcutta, 1928.

Звіти Харківської громадської бібліотеки 1889–1918 рр. як джерело з історії читання

Бондаренко С. К.

Бондаренко С. К. Звіти Харківської громадської бібліотеки 1889–1918 рр. як джерело з історії читання. У роботі розглянуто щорічні друковані звіти Харківської громадської бібліотеки як джерело з історії читання. Автор робить висновок, що інформаційний потенціал зазначеного джерела має високу значимість для вивчення культурної історії та історії читання у Харкові.

Ключові слова: читання, джерело, бібліотека, Харків.

Бондаренко С. К. Отчеты Харьковской общественной библиотеки 1889–1918 гг. как источник по истории чтения. В работе рассмотрены ежегодные отчеты Харьковской общественной библиотеки как источник по истории чтения. Автор делает вывод, что информационный потенциал данного источника имеет большое значение для изучения истории чтения и культурной истории Харькова.

Ключевые слова: чтение, источник, библиотека, Харьков.

Bondarenko S. K. The Reports of Kharkov Public Library 1889–1918 years as a source for the history of reading. The article considers the annual reports of the Public Library of Kharkiv as a source for the history of reading. The author concludes, that information potential of the selected source is strongly recommended to be used for the studying the cultural history and the history of reading in Kharkiv.

Key words: reading, source, library, Kharkov.

У зв'язку з бурхливим промисловим розвитком, процеси урбанізації в Російській імперії наприкінці XIX ст. набули високого темпу: із зростанням міст змінювалося культурне середовище, складалася нова ментальність. «Великі реформи» 1860-х років, суттєво вплинули на життя багатьох людей, майбутнє яких виявилось безпосередньо пов'язаним з розкладом традиційного способу буття, секуляризацією та індивідуалізацією, змінами у індивідуальній та масовій свідомості. Процеси урбанізації тягли за собою радикальну зміну в культурі читання: воно позбувалося свого привілейованого змісту і набувало рис елементу повсякденності. Відомості про попит на літературу тих чи інших жанрів, рівня, класу є джерелом, яке характеризує свідомість та самосвідомість людини, її повсякденні інтелектуальні потреби. Дослідження читача, читання як процесу, якому

властиві свої закономірності, має велике значення для характеристики історичної епохи. Згідно уявленням Р. Шартъє, читання є «дія, втілена у певних жестах, звичках і просторі», яку неможливо пізнати, не враховуючи «...нерівномірний розподіл книг між жителями певної місцевості у визначений час, ієрархію бібліотек...», і тому, вивчати читання означає «...вибудувувати ланцюги, визначати рівні, добувати статистичні дані..., визначати яким саме чином соціальні відмінності виявляють себе в культурі» [11, с. 12-13]. Зазначимо, що на вітчизняному просторі історія читання не виділилася в окремий напрямок дослідницького інтересу, перебуваючи переважно у рамках історії бібліотечної справи, історії книги, теорії естетики. Втім, її зародження, визрівання може стати предметом окремого дослідження [див. 3, с. 23].

У даній роботі автор ставить завдання:

- розглянути щорічні друковані звіти Харківської громадської бібліотеки (далі ХГБ), в якості джерела з історії читання у Харкові у другій половині XIX – на початку XX ст.;
- здійснити спробу джерелознавчої класифікації звітів ХГБ;
- виокремити та проаналізувати деякі елементи структури звітів, які важливі з точки зору історії читання (ті, що містять інформацію про коло читання представників різних верств населення, відношення до книги, швидкість і тип читання, культурний рівень читачів, тощо).

ХГБ була заснована у 1886 р. і займає особливе місце в культурній історії краю, перш за все з огляду на кількість та різноманітність її читачів, тісний зв'язок з культурою Харкова як університетського міста. Наприкінці XIX ст. ХГБ займала п'яте місце серед міських бібліотек Російської імперії за кількістю книг. В середньому, щороку, кожний читач прочитував тут 19 книжок, в той час як у громадській бібліотеці Нью-Йорка на одного читача приходилася 21 прочитана книга. Таким чином, читачі ХГБ читали майже стільки ж, скільки й читачі найрозвиненіших міст Сполучених Штатів Америки [19, с. 20]. Громадська бібліотека була дітищем харківської інтелігенції: представники цієї соціальної групи склали основу її штату, визначали ідейну спрямованість діяльності.

Звіти ХГБ, які є основним джерелом з її дореволюційної історії та історії читання у Харкові на зламі XIX–XX ст., не були предметом спеціального джерелознавчого дослідження. Втім, фактографічне багатство звітів ХГБ зумовило їхню популярність серед дослідників історії бібліотечної справи, які неодноразово посилалися на них. Використання звітів ХГБ для висвітлення історії бібліотеки та культурного життя міста Харкова має давню традицію. При складанні ґрунтовної праці з історії міста, звіти ХГБ, у якості першоджерела, використовував Д. І. Багалій [1, с. 757]. Більшість авторів публікацій з історії бібліотеки, так чи інакше звертаються до джерела, яке є предметом нашої розвідки. Звіти привертати увагу дослідників діяльності вчених

Харківського університету, бібліотекознавців [4; 12, с. 36-38]. Тоді ж було зроблено і певні висновки та спостереження щодо самих звітів. Так, торкаючись у своїй статті звітів ХГБ, Л. Р. Галюк, зазначає: «Вражає кількість таблиць, наведених у дореволюційних звітах бібліотеки... вивчення доцільності цих таблиць – справа майбутнього, але, безумовно, ці характеристики, побудовані на підставі значного статистичного матеріалу, ілюструють справжню картину життя бібліотеки» [6, с. 21]. При цьому, автор посилається на матеріали звітів, як джерело з історії формування каталогів і бібліотечного фонду. Дослідники історії ХГБ К. Д. Тараманова і О. В. Сучалкіна зазначали, що «...структурні зміни в ХДНБ у історичному аспекті досить складно через недостатню джерельну базу. Іноді немає змоги зробити висновки стосовно якісних змін, адже не завжди у звітах бібліотеки давалася оцінка структурним перетворенням, а статистичні відомості на мали коментарів» [23, с. 3-5]. Звіти ХГБ, як джерело з її історії, використовувала і Г. М. Єрофєєва, яка зазначала: «Сучасних науковців чекає копітка робота з опрацювання документальних джерел... науково-пізнавальне значення має детальне вивчення історичного потенціалу документального фонду ХДНБ» [8, с. 119]. Слід відзначити увагу до звітів ХГБ у працях А. В. Філатової, Г. О. Мірошніченко, Н. Я. Фрід'євої [25, с. 5; 15, с. 7; 27, с. 11]. В останніх, зокрема, приділено увагу інформації звітів про зміну кола читання користувачів бібліотеки. При цьому, характерним є зауваження про зміну інтересів читачів наприкінці XIX ст., розповсюдження нелегальної літератури, гоніння влади на «передових» членів бібліотеки, «реакційність» Правління ХГБ, нехтування інтересів читачів дешевого абонементу [26, с. 11-12]. Не можна обійти увагою дослідження Т. В. Новальської, суттєву частину джерельної бази якого становлять друковані щорічні звіти публічних і громадських бібліотек [15, с. 7]. У даному випадку, увагу зазначеного автора прикуто до історії вивчення читача, тому звіти ХГБ досліджено у ній досить глибоко, але не комплексно, лише за окремі роки [15, с. 50-52]. Читач кінця XIX – початку XX ст. та його читачькі інтереси досліджувалися епізодично. Як зазначає Г. М. Єрофєєва: «...на сьогодні існує понад двісті наукових, науково-популярних, довідкових, бібліографічних праць, серед яких переважають матеріали з популярним характером викладу...» [8, с. 115]. До того ж, нерідко, дослідники використовували інформацію, наведену у звітах ХГБ, без посилання на їхній текст, а наведена у звіті за 1889 рік фраза про те, що читачі ХГБ «сиділи на одному стільці удвох», перетворилася на свого роду кліше, яке цитується у більшості праць з дореволюційної історії бібліотеки [20; 17, с. 18].

Такі риси наявної історіографії дозволяють поставити питання про необхідність створення нової цілісної наукової праці, присвяченої історії

читання у Харкові у зазначений час, що у свою чергу, є неможливим без детального вивчення всіх компонентів джерельної бази.

У розпорядженні сучасних дослідників знаходяться звіти ХГБ за період, який охоплює 1889–1918 р. Звіти публікувалися найчастіше восени, (одночасно, або після проведення загальних зборів членів ХГБ). До 1896 р. матеріали звітів друкувалися у типографії М. Зільберберга, а потім, правління користувалося послугами друкарні А. Шмерковича. З цього ж року, на форзаці звітів з'явився штамп цензурного комітету. Всі звіти помічені червоною стрічкою, яка означала заборону виносити їх за межі бібліотеки. Щомісячні звіти також публікувалися у часопису ХГБ, але нерегулярно [19]. Фрагменти звітів ХГБ за 1899, 1901, 1902, 1903 рр. були опубліковані вдруге у збірнику, присвяченому діяльності Д. І. Багалія [21].

Класифікація звітів бібліотек є на нашу думку окремою проблемою, вирішення якої потребує аналізу на більш широкому матеріалі (як хронологічно, так і територіально) і яка повинна стати предметом окремого дослідження. Однак, ця перспектива не суперечить тому, щоб застосувати даний джерелознавчий метод у відношенні до джерела, що розглядається у даній статті. За формальною ознакою, річний звіт є діловодним джерелом. Звіти публікувалися разом з іншими матеріалами, а саме: окремими документами громадських об'єднань, науковими статтями та промовама з нагоди річниць діяльності бібліотеки або певних персон, які мали відношення до бібліотечної справи. Але, також зазначимо, що й у самих звітах зустрічається чимало інформації найрізноманітнішого характеру. Це утруднює класифікацію обраного джерела та не є характерними для звітів інших бібліотек Харкова та Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Відтак, розглянемо деякі особливості структури звітів ХГБ. В перші роки існування закладу звіт складався з наступних елементів: склад правління бібліотеки та її штат, огляд загальних питань роботи за рік, поповнення фондів книгами та періодичними виданнями, окремий звіт по кабінету для читання. З 1892 р. у звітах щорічно публікується також склад різного роду комісій, розглядаються фінансові питання, відображені відомості про час роботи бібліотеки, особливості реєстрації, вимог і запитів користувачів. З цього ж часу, звіт бібліотеки акумулює доповіді членів правління ХГБ, протоколи її загального зібрання, некрологи. Діяльність бібліотеки розширювалася, тому у звіті за 1893 р. і надалі, вміщено окремий розділ, який стосується «дешевого відділу», і який заслуговує окремої уваги. Як зазначається в одній із сучасних праць: «...у 1890-х рр. зростає потяг до бібліотеки людей з середнього та нижчого соціальних станів... створюється дешева бібліотека... Нововведення зробило можливим залучення до регулярного читання великої кількості мешканців міста... Оновився склад читачів, до якого тепер увійшли студенти, чиновники, торгівці,

* Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

військові, духовенство, жінки» [23, с. 6]. Діяльність дешевого абонементу характеризується у документах бібліотеки різними статистичними даними, які були оформлені у таблицю. Серед них: кількість відвідувачів за кожний місяць, розподіл читачів за родом занять, чисельність виданих книг за кожним із розділів каталогу. При укладанні звітів чіткої форми викладу цих даних дотримувалися не завжди. Річні звіти еволюціонували у напрямку до поступового розширення і уточнення відомостей стосовно читачів бібліотеки.

Дані, які характеризують кабінет для читання ХГБ потребують окремого розгляду. Вони зберігають найбагатший матеріал про повсякденність та уподобання читацької аудиторії, а тому являють собою найціннішу частку джерельної інформації. Остаточна структура цих даних склалася у 1900-ті рр. Вона містила наступні показники: кількість вхідних білетів до кабінету за місяцями, розподіл відвідувачів за місцем проживання, за розрядами, родом занять, розподіл відвідувань між категоріями читачів, розподіл кількості книг за розрядами читачів та кількість книг на одного відвідувача, розподіл чисельності книг за розділами систематичного каталогу та кількість книг, замовлених читачами з кожного розділу, кількість задоволених та незадоволених читацьких вимог на книги, кількість вимог на періодичні видання за місяць. Найбільшу частину звітів (а, очевидно, і найголовнішу увагу Правління бібліотеки), займають дані про кількість читачів та якість їхнього обслуговування. Кількісні показники, які наведені у матеріалах досліджуваного нами джерела, характеризують процес читання з його «зовнішньої» сторони. Користувачі кабінету для читання ХГБ розподілені за місцем проживання, яке вказувалося в процесі реєстрації. Всі відвідувачі були віднесені до певних розрядів. Читачів розподілили на: студентів вищих навчальних закладів; осіб вільних професій; інших занять та звань; осіб торгового стану; жінок всіх звань та занять; чиновників громадської служби; ремісників та майстрів; учнів чоловічої статі; військових; духовних осіб [16, с. 21]. Таким чином, ми маємо змогу встановити літературні смаки кожного розряду читачів, а, відповідно, і культурні запити певної соціальної групи. Книги, які читачі замовляли більше, ніж 10 разів на рік, вносили до спеціальної таблиці. Список бібліотечних «бестселерів» дає можливість значно конкретизувати смаки читачів, їхні уподобання та потреби.

Таким чином, інформаційний потенціал звітів ХГБ є вельми значним. Ці джерела мають високу значимість для вивчення історії читання на Харківщині. Зокрема, матеріали звітів дають можливість охарактеризувати соціальний аспект читання, межі його кола, найпопулярнішу літературу для майже кожної із верств населення міста у 1889–1918 рр. Використання звітів ХГБ дає змогу значно розширити уявлення про міську повсякденність та культуру Харкова у визначений час, роль та місце читання у ній.

Примітки

1. *Багалеї Д. І., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905): в 2-х т. / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. – Т. 2 (XIX – начало XX века). – Х., 2004.
2. *Багрянцева Л. М.* Документи Державного архіву харківської області, як фундамент досліджень Харківської державної бібліотеки ім. В. Г. Короленко / Л. М. Багрянцева // Короленківські читання. – Х., 2007.
3. *Баренбаум И. Е.* История чтения в системе книговедческих дисциплин / И. Е. Баренбаум // Федоровские чтения 1976. Читатель и книга: сб. науч. трудов. – СПб, 1978.
4. *Березюк Н. М. К. І.* Рубинський і Харківська громадська бібліотека: маловідомі сторінки історії / Н. М. Березюк // Короленківські читання: матеріали науково-практичної конференції ХДНБ. – Х., 1998.
5. *Галюк Л. Р.* До питання про вивчення історії ХДНБ ім. В. Г. Короленка / Л. Р. Галюк // Історія бібліотечної справи в Україні: матеріали конференції. – Х., 1994.
6. *Галюк Л. Р.* З історії технології ХДНБ ім. В. Г. Короленка (1886–1905 рр.) / Л. Р. Галюк // Історія ХДНБ ім. В. Г. Короленка: пошуки, дослідження, відкриття. – Х., 1996.
7. *Григор'єва О. Л., Редін С. К.* Харківська громадська бібліотека / О. Л. Григор'єва, С. К. Редін // Бібліотека і бібліотечна професія в умовах інформатизації суспільства. – К., 1993.
8. *Єрофєєва Г. М.* До питання вивчення історії бібліотечної справи на Харківщині до 1917 р. / Г. М. Єрофєєва // ХДНБ ім. В. Г. Короленка. Збірник наукових статей. – Х., 2000. – Вип. 3.
9. *Журавльова А. Є.* Харківська громадська бібліотека: заснування та перші роки діяльності (80-ті рр. XIX ст.) / А. Є. Журавльова // Вісник Харківської Державної академії культури: збірник наукових праць. – Х., 2007. – Вип. 21.
10. *Изменения в работе Харьковской общественной библиотеки // ХГВ.* – 1891. – 9 января.
11. *Кавалло Г., Шартье Р.* Введение // История чтения в западном мире от Античности до наших дней / Г. Кавалло, Р. Шартье. – М., 2008.
12. *Капустіна Н. Н.* Визначний бібліотекознавець України Любов Борисівна Хавкіна / Н. Н. Капустіна // Вісник Книжкової палати. – 2001. – № 3.
13. *Лосієвський І. Я.* Відділ рідкісних видань та рукописів Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленко: історія та сучасність / І. Я. Лосієвський // Колекції пам'яток писемності та

- друку у бібліотечних фондах України: проблеми формування, зберігання, розкриття. – Х., 2003.
14. *Мирошниченко Г. А.* Краткий очерк развития библиотеки / Г. А. Мирошниченко // Опыт работы государственной библиотеки им. В. Г. Короленко. – Х., 1955.
 15. *Новальська Т. В.* Український читач у бібліотечнознавчих дослідженнях (кінець XIX – початок XXI ст.) / Т. В. Новальська. – К., 2005.
 16. *Отчет* Харьковской общественной библиотеки за двадцать восьмой год ее существования (октябрь 1913 – октябрь 1914). – Х., 1915.
 17. *Отчет* Харьковской общественной библиотеки за десятый год ее существования (октябрь 1895 – октябрь 1896). – Х., 1897.
 18. *Отчет* Харьковской общественной библиотеки за пятнадцатый год ее существования (февраль 1901 – октябрь 1901). – Х., 1901.
 19. *Отчет* Харьковской общественной библиотеки за сентябрь месяц 1890 г. // ХГВ. – 1890. – 11 октября.
 20. *Переписка А. М. Юбилей* Харьковской научной библиотеки им. В. Г. Короленко / А. М. Переписка // Советское библиотечное дело. – 1987. – №3.
 21. *Сосновська Т. О.* Доба Д. І. Багалія в історії ХГБ / Т. О. Сосновська // Багаліївський збірник: академік Д. І. Багалій та бібліотечна справа України. – Х., 2008.
 22. *Сосновська Т. О.* Сторінки історії Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленко / Т. О. Сосновська // Бібліотечний форум України. – 2007. – №1.
 23. *Сучалкіна О. В., Тараманова К. Д.* Історичні передумови структурних перетворень у ХДНБ: 1886–1936 рр. / О. В. Сучалкіна, К. Д. Тараманова // Історія ХДНБ ім. В. Г. Короленка: пошуки, дослідження, відкриття. – Х., 1996.
 24. *Танько О.* Історія та сьогодення ХДНБ ім. В. Г. Короленка / О. Танько // Бібліотеки України загальнодержавного значення: історія і сучасність. – К., 2007.
 25. *Філатова А. В.* Фонди ХДНБ як джерело документальної пам'яті нації / А. В. Філатова // Документально-інформаційні ресурси ХДНБ ім. В. Г. Короленка: збірник наукових статей. – Х., 1996. – Вип. 2.
 26. *Фридьєва Н. Я.* Публичная, общественная и бесплатные народные библиотеки города Харькова до 1917 г. / Н. Я. Фридьєва – Х., 1954.

УДК 929Тереножкин:902(470.44)«1921/1928»

Ранній етап наукових досліджень А. І. Тереножкина

Гречишкіна М. В.

Гречишкіна М. Ранній етап наукових досліджень О. І. Тереножкина. У статті розглядається період наукової діяльності О. І. Тереножкина, пов'язаний з Пугачовським краєзнавчим музеєм у 1920-х рр. На основі архівних матеріалів та джерел особового походження розглянуто зародження у нього зацікавленості археологічними пам'ятками. Основна увага приділяється його дослідженням у 1928 році. Зроблено висновок, що першою науковою проблемою, якою він займався – це житла носіїв зрубної культури.
Ключові слова: О. І. Тереножкин, Пугачовський краєзнавчий музей, поселення зрубної культури.

Гречишкіна М. Ранній етап наукових досліджень А. І. Тереножкина. В статті розглядається період наукової діяльності А. І. Тереножкина на основі архівних документів та джерел особового походження, пов'язаний з Пугачевським краєведческим музеєм у 1920-е гг. Головне внимание уделено его исследованиям 1928 года. Сделан вывод, что первая научная проблема, которую пытался решить А. И. Тереножкин – это форма жилищ срубной культуры.
Ключевые слова: А. И. Тереножкин, Пугачевский краеведческий музей, поселения срубной культуры.

Grechishkina M. The early period of scientific investigations of O. Terenozhkin. The period of scientific activity of O. Terenozhkin in Pugachevsky Museum are considered in this article. The main sources of this investigation are archives. The basis of archaeological excavations are considered. Special attention is paid to research methodology. Concluded that O. Terenozhkin's investigation followed its development primarily as a field researcher.
Key words: O. Terenozhkin, Pugachevsky Museum, settlement of sрубnaya culture

Алексей Иванович Тереножкин (1907–1981 гг.) является одним из известнейших ученых в отечественной археологии. Его творческому пути посвящен ряд публикаций. Однако долгое время вне поля зрения оставался ранний этап деятельности исследователя, связанный с Пугачевским краеведческим музеем (современная Саратовская обл.). Его важность заключается в том, что именно в 1920-е годы у А. И. Тереножкина развился интерес к древностям

© Гречишкіна М. В.

родного края, сформировалось увлечение археологией, которое несколько позже стало фундаментом его профессиональной деятельности.

Изучение раннего этапа научных исследований А. И. Тереножкина представляется интересным в связи с тем, что начало его работ совпало с формированием взглядов на предметное поле археологии в провинциальных научных учреждениях, образованных уже в послереволюционный период. Данная тема не является еще полностью раскрытой в современной историографии, хотя ее важность заключается в том, что принципы изучения, заложенные в это время, оказывали влияние на ход развития советской археологии в дальнейшем. Первое поколение советских археологов во многих случаях начинало свой путь в науке с краеведения, с позиций микрорегионального исследования. И хотя, начиная с 1930-х годов, этот подход перестает быть актуальным, полученные знания и опыт продолжали применяться учеными при решении иных задач.

Целью данной статьи является рассмотрение зарождения интереса к археологии у А. И. Тереножкина, а также его исследования в Пугачевском уезде на основании архивных материалов (отчеты 1921, 1923, 1928 гг. *) и опубликованных личных записях. В связи с неполной источниковой базой данная статья не носит обобщающий характер, а лишь конкретизирует и дополняет факты научной биографии ученого.

Историография исследований А. И. Тереножкина, связанная с Пугачевским музеем не является обширной. В статье С. А. Скорого впервые отмечено, что формирование А. И. Тереножкина как ученого началось уже в Пугачевском уезде. Названы основные памятники, где он проводил исследования, обозначены главные результаты [10, с. 3-4]. Нынешний директор Пугачевского краеведческого музея в своей статье на основании архивных материалов в работе «Об Алексее Ивановиче Тереножкине» перечислила все разведки и раскопки, которые проводил ученый. Несмотря на то, что на сегодняшний день это единственная публикация, подробно рассматривающая работы А. И. Тереножкина в Пугачевском уезде, в ней не обозначены причины возникновения интереса к археологии у будущего ученого, значение полученных результатов в дальнейшей научной биографии А. И. Тереножкина, использование его материалов в публикациях [11].

К работам, которые касаются данной темы, можно добавить тезисы В. В. Отрощенко, посвященные вкладу А. И. Тереножкина в развитие изучения памятников бронзового века, где упоминаются раскопки поселений на р. Большой Иргиз, а также приведены интересные факты из жизни ученого [6, с. 13].

* Архивные материалы любезно предоставила директор Пугачевского краеведческого музея Н. И. Сулейманова

Следует отметить и корпус работ, где привлекались материалы раскопок А. И. Тереножкина. Впервые их использовал В. И. Синицин в общей характеристике поселенческих памятников бронзового века Заволжья. Он продолжил исследования Успенского поселения, которое раскапывал А. И. Тереножкин и опубликовал первые результаты [9, с. 206-217]. Этот памятник упоминает и О. А. Кривцова-Гракова [4, с. 10]. К числу последних работ, где использовались материалы раскопок А. И. Тереножкина, относятся диссертационная работа О. В. Сергеевой [8, с. 6], посвященная поселениям и постройкам эпохи поздней бронзы Нижнего Поволжья. В статье Н. М. Малова [5, с. 8, 9] приведен список находок литейных форм эпохи поздней бронзы Нижнего Поволжья, где описываются находки, найденные при работах Пугачевского музея. Даже этот неполный список публикаций указывает, что ранние исследования А. И. Тереножкина и на сегодняшний день представляют интерес и используются как источниковая база при разработке различных научных проблем.

А. И. Тереножкин родился и вырос в г. Николаевске, Самарской губернии, который после революции 1917 года стал г. Пугачевым. В семье будущего ученого было четверо детей, которые получили разностороннее образование – сестра Елена стала преподавателем, один из братьев агрономом [3, с. 13; 10, с. 3], сам Алексей Иванович посвятил всю жизнь археологии. В своих личных записях он не называл причины, которые повлияли на его выбор. Однако вспоминал, что с раннего детства любил собирать разные предметы – пуговицы, осколки фаянсовой посуды [3, с. 5]. Детское увлечение дало направление в его деятельности, – первые находки артефактов А. И. Тереножкиным относятся к 1919–1920 гг., т.е. когда ему было 12-13 лет [3, с. 97].

К 1919 году в г. Пугачеве был открыт краеведческий музей, с сотрудниками которого А. И. Тереножкин проводил исследования археологических памятников. Первые упоминания о будущем ученом в отчетах относятся к 1920 году. Тогда Алеша Тереножкин принес в музей фрагменты керамики, которые нашел на поселении, расположенном на берегу р. Большой Иргиз, но первая разведка на памятнике была осуществлена только в 1923 году [2, л. 1 об.]. Дело в том, что до 1921 года музей не проводил стационарные исследования – в числе сотрудников не было археологов. Они неоднократно обращались в Общество археологии, истории и этнографии при Самарском университете с просьбой прислать специалиста для организации археологических исследований. В 1921 году, из-за участвовавших грабительских раскопок памятников, было принято решение начать самостоятельные исследования [7, л. 1, 2]. На наш взгляд, это является важным фактом в изучении деятельности А. И. Тереножкина в Пугачевском уезде. Его первоначальные знания об археологических памятниках, определении их культурной

принадлежности, методике исследований, полученные от сотрудников музея, были ограничены отсутствием необходимой фундаментальной научно-теоретической базы.

В отчете о первых раскопках, которые проводил музей, указаны только имена сотрудников и упомянуто, что несколько школьников добровольно помогали в работе [7, л. 3]. Поэтому можно лишь предполагать, что в числе последних был и А. И. Тереножкин. Но известно, что в этом году он принимал участие при раскопках селища срубной культуры на восточном берегу оз. Калач вблизи бывшего Спасо-Преображенского монастыря, где исследовалось понижение и утолщение культурного слоя [5, с. 7, 8].

В 1921 году занятия в школе и исследования памятников для А. И. Тереножкина прервались из-за голода в Поволжье. Семья переехала в Украину, где прожила почти два года и только в 1923 году вернулась обратно в г. Пугачев [3, с. 13, 97].

За эти два года его увлечение археологией не ослабело. С 1923 года А. И. Тереножкин возвращается к учебе в школе и принимает активное участие в полевых исследованиях, организованных музеем по р. Большой Иргиз и ее притокам. В отчете за этот год, он упоминается в составе «группы любителей» [1, л. 1], которая проводила разведки под руководством заведующего музеем К. И. Журавлева. Результатом стало открытие свыше десяти разновременных памятников, кроме того были проведены небольшие раскопки курганов и поселений [2].

В течении последующих лет он продолжил изучать памятники Пугачевского уезда [11]. За неимением архивных материалов исследования А. И. Тереножкина в 1924–1925 гг. в данной статье не рассматриваются. Но стоит сказать, что его заинтересованность к древности постепенно переросла уже в профессиональный интерес. Примером этого может служить визит молодого исследователя к проф. С. П. Рыкову за консультацией [6, с. 13].

В 1926 году А. И. Тереножкин закончил школу. Летом этого года он отправился в Самару, к В. В. Гольмстен, одному из крупнейших специалистов в области бронзового века того времени в Поволжье. Интересным представляется знакомство А. И. Тереножкина с Верой Владимировной. Он добрался в город пешком, поздней ночью, постучался в ее дом и представился: «Это Леша Тереножкин, пришел заниматься археологией». Вера Владимировна сыграла определенную роль в дальнейшей научной судьбе ученого. Он принял участие в археологических исследованиях по р. Самара и притокам, которые проводились под ее руководством. Это экспедиция стала первой, где он

работал с профессиональными археологами. А осенью этого же года, ученый был принят на археолого-этнографическое отделение высших курсов при Самарском обществе краеведения, где учился в течении двух лет, а одним из его преподавателей была В. В. Гольмстен [3, с. 97].

Учась на курсах, он продолжает и дальше заниматься памятниками Пугачевского уезда, проводит разведки и самостоятельные раскопки. В дневнике археологических исследований в Пугачевском уезде 1928 года А. И. Тереножкин значится в авторах. Эти исследования интересны тем, что позволяют говорить о уже сформированной научной задаче, которую пытался решить ученый, кроме того иллюстрируют его методику раскопок.

Главный интерес в 1928 году для него представляли поселения срубной культуры, а точнее – конструкция жилищ. Его учитель, В. В. Гольмстен в своей публикации [1, с. 132], отмечала, что, не смотря на довольно большое количество открытых памятников этой культуры, вопрос о форме жилищ и устройстве их стен не является решенным. Поэтому при исследованиях А. И. Тереножкина на двух поселениях срубной культуры, где были найдены жилища, главной целью стояло выяснение их планировки. Первое расположено на берегу р. Мокрая Клоповиха. Этот памятник он исследовал совместно с К. И. Журавлевым в 1927 году, где в обрыве берега были обнаружены остатки землянки № 1. Ввиду того, что памятник разрушался из-за подмыва берега рекой, А. И. Тереножкин в 1928 году начал исследования этого жилища. Он зачистил профиль землянки и установил, что ее стенки были вертикальными. Культурный слой шел по дну и представлял собой смесь золы с фрагментами керамики и костей животных [14, л. 1].

Для исследования планировки было заложено три траншеи. Первая шла вдоль обрыва берега. Он разделил ее на 5 участков размерами 2/2 м, которые, в свою очередь, делились на квадраты. А. И. Тереножкин проследил в ней стенку землянки.

Во втором квадрате на дне жилища было найдено скорченное погребение [14, л. 1 об.], при этом следов могильной ямы и погребального инвентаря обнаружено не было. Этот факт очень заинтересовал А. И. Тереножкина, но в дальнейшем он не стал более углубленно Кроме погребения в траншее были найдены фрагменты керамики, костяная ручка для шила, скопление костей животных, и небольшое песчаное точило. Металлическая часть шила отсутствовала, но ученый указывал, что она должна иметь четырехгранную форму. Вторая траншея была меньше первой, т.к. ученый отступил на 2 метра по направлению контура жилища. Площадь раскопа приобретала форму треугольника. Была прослежена противоположная стена, которая шла под углом на сближение с первой.

* Сообщено Н. М. Маловым, к. и. н., доц. кафедры историографии, региональной истории и археологии Саратовского государственного университета имени Н. Г. Чернышевского

В траншее также обнаружены фрагменты сосуда баночной формы, верх которого украшен резным орнаментом. К этой траншее была сделана прирезка, чтобы обнаружить угол сходящихся стенок землянки. На этом раскопки на данном поселении были закончены. В результате проведенных исследований на поселении было выявлены стены, но выяснить общий план ученому не удалось, т.к. землянка была частично разрушена [14, л. 2].

На втором поселении, расположенном у оз. Калач уже проводился ряд рекогносцировочных раскопок в 1921–1925 гг. Тогда обнаружить стенки землянки не удалось. При ее исследовании в 1928 году, целью, как и на предыдущем памятнике, стало выяснение планировки жилища №1, «направление стенок землянки», как указано в отчете [14, л. 2 об.]. Площадь поселения, которая была раскопана в 1921–1925 гг. он объединил на плане в траншею № 1. При зачистке ее южной части будущий ученый смог обнаружить следы стен жилища. Для их дальнейшего исследования он заложил еще две траншеи, в которых были обнаружены стенки и угол их схождения. На этом раскопки были закончены. В траншее № 2 рядом со стеной он нашел остатки кострища. Сама стена шла не равномерно – на 3 участке траншеи № 2 она полого поднималась. Находки были типичными для памятников срубной культуры, поэтому на них мы не будем останавливаться. Было установлено, что в плане жилище могло иметь форму четырехугольника. Но, как и в предыдущем случае, из-за частичной разрушенности памятника, выяснить полностью форму жилища не удалось [14, л. 3].

В 1928 году А. И. Тереножкин, помимо поселений, также исследовал курганы, расположенные в трех группах [14, л. 3-7]. На правом берегу р. Мокрая Клоповиха в 2-х км к юго-востоку от с. Давыдовки было раскопано 2 захоронения. Курган № 1 состоял из основного и впускного погребений. Он определил культурную принадлежность погребения № 1 как срубное. Культурная принадлежность погребения № 2 им не была установлена, т.к. в нем присутствовал совершенно иной обряд захоронения.

В кургане № 3 погребение обнаружено не было. По находкам керамики ученый предположил, что его можно датировать поздним периодом бронзовой поры. Отсутствие костяка он объяснил тем, что, возможно, здесь был похоронен ребенок, останки которого не сохранились [14, л. 4].

Во второй группе, расположенной в 1,5 км в юго-восточном направлении от с. Давыдовка было исследовано 2 кургана. В кургане № 5 были обнаружены фрагменты зеркала, на котором шла надпись, возможно, на арабском языке [14, л. 4 об.].

В третьей группе курганов, расположенных на правом берегу Давыдовского дола было исследовано 5 курганов. Погребения в них

относятся к периоду средневековья, за исключением одного кургана. Об этом свидетельствует сопровождающий инвентарь. В кургане № 4 была найдена татарская монета [14, л. 14], в № 2 – колчан из березовой коры [14, л. 5], в № 1 – остатки от головного убора «бокка» [14, л. 6] и пр. Погребение в кургане № 6 было датировано ученым бронзовым веком и отнесено к памятникам срубной культуры [14, л. 7].

Методика его исследований курганов во всех случаях была одинакова. Они раскапывались колодцами, полы не исследовались. Главное внимание уделялось самому погребению и сопровождающему инвентарю [14, л. 3-7].

Это исследования стали последними, которые он проводил на территории Пугачевского уезда. В 1928 году А. И. Тереножкин стал студентом Московского государственного университета, где у него появился новый научный интерес – археология Средней Азии, изучение которой ученый начал уже с 1929 года [3, с. 14].

Подводя итог археологическому изучению А. И. Тереножкина в Пугачевском уезде, следует отметить, что наибольшее внимание молодого исследователя в этот период привлекали памятники эпохи бронзы. В своих воспоминаниях, он указывал, что главным результатом поисков и разведок, которые он проводил совместно с сотрудниками музея, стала карта поселений срубной культуры. Здесь стоит учитывать, что в 1920-е годы это была одна из наиболее разработанных тем в археологии Поволжья. Однако археологическая коллекция музея, собранная в 1920-е годы, включала в себя и материалы с памятников других эпох, например, изделия из кремня, собранные на стоянке «микролитической культуры», находки с золотоордынского поселения, татарских погребений и более позднего времени. При изучении древностей Пугачевского уезда, А. И. Тереножкин знакомился с артефактами, топографией памятников разных исторических периодов, что значительно расширяло его кругозор.

В целом, период 1920-х годов сыграл большую роль в становлении А. И. Тереножкина, в первую очередь как полевого исследователя. В рамках краеведческого изучения он познакомился с основными методами проведения разведок и раскопок. Работал с фактическим материалом разных временных эпох, учился организации музейного дела. Как видно, с 1926 года его увлечение археологией перерастает уже на профессиональную основу, о чем свидетельствует выбор специальности на курсах в Самаре. А в 1928 году в своих исследованиях он ставит и пытается решить научную проблему – планировка жилищ поселений срубной культуры. И хотя в дальнейшем ученый практически не использовал эти материалы, отдавая предпочтение иным тематикам, этот ранний период его деятельности заложил основы его будущим занятиям.

Примечания

1. *Гольмстен В. В.* Археологические памятники Самарской губернии / В. В. Гольмстен // Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук. – 1928. – Т. IV.
2. *Журавлев К. И.* Отчет заведующего Пугачевским музеем местного края К. И. Журавлева об археологических разведках и раскопках, произведенных в Пугачевском уезде Самарской губ. за 1923 год // Научный архив Пугачевского музея краеведения. – Пугачев, 1923. – Инв. № 30.
3. *Из жизни* Алексея Тереножкина (написано его рукой, собрано его сыном) / Под ред. С. А. Скорого. – К., 2006.
4. *Кривцова-Гракова О. А.* Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы / О. А. Кривцова-Гракова // Материалы исследований по археологии. – 1955. – № 46.
5. *Малов Н. М.* Литейные формы с нижневолжских поселений срубной культурно-исторической области / Н. М. Малов // Поволжский край. – 2005. – Вып. 12.
6. *Отрощенко В. В. О. І.* Тереножкін як дослідник бронзової доби в степовій Україні: тез. докл. научн. конф. «Ранній залізний вік Євразії» (травень 2007) / Від. ред. С. А. Скорий. – К., 2007.
7. *Пеньков П. И.* Отчет о раскопках курганов, произведенных в Зап. окрестности гор. Пугачева в 1921 г. / П. И. Пеньков // Научный архив Пугачевского музея краеведения. – Пугачев, 1921. – Инв. №13.
8. *Сергеева О. В.* Поселения и постройки эпохи поздней бронзы Нижнего Поволжья (пространственный, социологический и палеодемографический аспекты): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 «Археология» / О. В. Сергеева [Институт истории материальной культуры РАН]. – СПб, 2007.
9. *Синицин И. В.* Поселения эпохи бронзы степных районов Заволжья / И. В. Синицин // Советская археология. – 1949. – Т. 11.
10. *Скорий С. А.* Олександр Іванович Тереножкін – видатний археолог ХХ ст. (до 100-річчя від дня народження) / С. А. Скорий // Археологія. – 2007. – № 4.
11. *Сулейманова Н. И.* Об Алексее Ивановиче Тереножкине. [Электронный ресурс]. Режим доступа // <http://www.pri-center.ru/?p=287/>. Доступ – 14.11.2010 г.
12. *Тереножкін А. И.* Дневник археологических работ в Пугачевском уезде летом 1928 года // Научный архив Пугачевского музея краеведения. – Пугачев, 1928. – Инв. №72.

УДК ББК 930:378.4(477.54)«18»

Историографические сюжеты в творчестве ученых-историков Харьковского университета первой половины XIX века

Киселёва Ю. А.

Киселёва Ю. А. Историографические сюжеты в творчестве ученых-историков Харьковского университета первой половины XIX века. В статье рассматриваются теоретические работы и курсы лекций историков Харьковского университета: В. Ф. Цыха, М. М. Лунина и А. П. Рославского-Петровского. На начальном этапе своего зарождения историографическое знание, вовлеченное в процесс институционализации исторической науки, было тесно переплетено с методологическими рефлексиями историков. Но уже в это время в историко-теоретических работах профессоров Харьковского университета сформировались представления об историографическом процессе, появилась специальная терминология, и были предприняты первые попытки периодизации развития исторической науки. Историографические сюжеты активно использовались в преподавании исторических дисциплин, что позволяет говорить о достижении историко-научными знаниями в первой половине XIX века статуса одного из элементов профессионального исторического образования.

Ключевые слова: историографическое знание, историографический процесс, историки Харьковского университета, первая половина XIX века.

Кисельова Ю. А. Історіографічні сюжети в творчості вчених істориків Харківського університету першої половини XIX століття. В статті розглядаються теоретичні праці та курси лекцій істориків Харківського університету: В. Ф. Циха, М. М. Луніна та О. П. Рославського-Петровського. На початковому етапі свого зародження історіографічне знання, залучене до процесу інституціоналізації історичної науки, було тісно переплетено з методологічними рефлексіями істориків. Але вже в цей час в історико-теоретичних роботах професорів Харківського університету з'явилися уявлення про історіографічний процес, сформувалась спеціальна термінологія та були зроблені перші спроби періодизації розвитку історичної науки. Історіографічні сюжети активно використовувались під час викладання історичних дисциплін, що дозволяє говорити про набуття історико-науковим знанням в першій половині XIX ст. статусу одного з основних елементів професійної історичної освіти.

Ключові слова: історіографічні знання, історіографічний процес, історики Харківського університету, перша половина XIX ст.

Kiselyova Y. A. The historiographical topic in the works of historians of Kharkiv University in the first half of the nineteenth century. The theoretical works and lectures of historians of Kharkiv University: V. Tsykh, M. Lunin and O. Roslavskiy-Petrovskiy is considered in the article. The historiographical knowledge was closely intertwined with the methodological reflections of historians. But at this time these authors understood the development of historical science as historiographical process, formed special terms for its description and made the first attempts to offer a periodization of historical science. The historiographical topic was actively used during the teaching of historical subjects that allows saying that the historiographical knowledge became one of the basic elements of the professional historical education in the first half of the nineteenth century.

Key words: historical knowledge, historiographical process, historians of Kharkiv University, first half of the nineteenth century.

Одним из ключевых моментов в истории отечественной историографии является рубеж 20-40-х годов XIX века. Именно в это время в проблематику исторической науки входят историографические вопросы, которые рассматриваются как в специальных историографических работах, так и в работах теоретического характера. По мнению современных исследователей, такой всплеск активности в области историографического знания, во-первых, отражал степень зрелости самой исторической науки [5, с. 143], во-вторых, свидетельствовал о появлении возможности и необходимости качественно нового метода исторического познания – историографии [17, с. 124], и, наконец, являлся своеобразным ответом сообщества историков на современную им социально-политическую ситуацию в стране [1, с. 5].

Считается, что активный процесс постановки и рассмотрения проблем историографии в 1820–1840-е годы создавал определенные предпосылки для выделения историографии в отдельную научную дисциплину [8, с. 550], но остается открытым вопрос, приобрело ли историографическое знание в процессе теоретико-методологических дискуссий этого времени самостоятельный статус. По мнению Р. А. Киреевой, можно говорить об историографии как самостоятельной области познания тогда, когда вырабатывается представление об историографическом процессе, и главным объектом исследования становится развитие исторической науки [4, с. 14]. С этой точки зрения становится интересным не столько дать характеристику историографических взглядов историков этого времени, но и поставить вопрос о проникновении принципа историзма в представления об истории исторической науки и проанализировать функции этих представлений.

В статье рассматриваются сущность и функции историографических сюжетов трех ученых Харьковского университета: В. Ф. Цыха, М. М. Лунина и А. П. Рославского-Петровского. Все они были преподавателями кафедры всеобщей истории. Близость их теоретических представлений и концептуальных основ позволяет современным исследователям рассматривать их взгляды в рамках единого направления теоретических рефлексий в дисциплине [15, с. 53]. С другой стороны, выбор этих историков позволяет охарактеризовать темпоральные и региональные особенности развития историографических знаний в рамках одного научного центра – в данном случае Харьковского университета, и дает возможность более глубоко осмыслить роль этого периода в процессе становления историографии в качестве самостоятельной университетской дисциплины. Объектом исследования в данном случае выступают теоретические работы и курсы лекций харьковских историков. Они представлены магистерскими диссертациями В. Ф. Цыха [16] и А. П. Рославского-Петровского [12], публичной речью М. М. Лунина [7], его научной статьей «Взгляд на историографию древнейших народов Востока» [6], и вступительными лекциями к курсам истории В. Ф. Цыха [3], М. М. Лунина [2] и А. П. Рославского-Петровского [11]. Не случайным является тот факт, что к обсуждению историко-научных проблем в стенах университета, прежде всего, обращались специалисты по всемирной истории. Связь с европейской исторической мыслью, на которую в то время оказывало мощное влияние философия, ориентировала представителей этой кафедры на решение теоретических проблем исторической науки. Характерно, что их рассмотрение происходило историографическими методами [18, с. 60], и историко-научные знания занимали в теоретических концепциях авторов важное место.

Острые исследовательского интереса в рассматриваемых работах было направлено на современное авторам состояние исторической науки, главной задачей которой ученые считали необходимость освоения достижений западной исторической и философской мысли. «У нас в России едва имеются только понятия о преобразовании истории, едва только носят слухи о новом развитии науки» – так характеризовал современную ему ситуацию В. Ф. Цых [16, с. 105]. При этом ученые пытались самостоятельно осмыслить новые тенденции в науке. По мнению В. И. Шевцова, интерес к зарубежной науке, всегда сочетался с критическим восприятием отечественными исследователями теоретических выводов и принципов западноевропейской историографической мысли [18, с. 59]. Теоретические рассуждения ученых Харьковского университета о «новом развитии науки» (В. Ф. Цых), «об истинном значении истории» (М. М. Лунин), «о прагматической истории» (А. П. Рославский-

Петровский), синтезированные из арсенала идей философии истории и достижений французской романтической исторической мысли, представляли собой, по сути, авторские интерпретации новой модели исторического исследования, в основе которой лежали идея развития, переориентация исследовательского интереса с внешней на внутреннюю историю, требования познать «дух» каждой эпохи и стремление к художественному изложению.

В XIX веке развитие научных теорий, в данном случае конструирование и актуализация новой исследовательской модели, было невозможно без опоры на эмпирические данные. В то время господствовало мнение о жесткой связи эмпирики и теории в науке. Считалось, что подлинно научная теория могла быть выработана только на основе анализа эмпирического материала, который придавал ей основательность, и доказуемость [13, с. 278]. Поэтому поиск и изложение эмпирической базы теоретических рассуждений были серьезной заботой авторов историко-теоретических работ. Такой «эмпирической» основой послужили историко-научные знания, которые позволяли создать исторический фон новой теории, подчеркнуть отличие новой исследовательской модели от предшествующих практик историописания. Именно поэтому, в указанных работах, такое важное значение приобрели историографические сюжеты.

Интересно, что свои «обзоры способов обрабатывания истории в различные эпохи» ученые предваряли рассуждениями из арсенала противников научности истории. И у Цыха, и у Рославского-Петровского такие обзоры выступали для подтверждения мнения о «трудности достигнуть исторической истины» [12, с. 11], доказательством «неопределенности истории», которая по словам В. Ф. Цыха «за 25 веков своего существования, несколько раз делалась почти другой наукой не теряя своего названия» [16, с. 14]. С другой стороны, обращение к таким обзорам в теоретических работах в связи с обсуждением проблем дальнейшего развития исторической науки свидетельствовало о том, что различия в способах конструирования прошлого уже перестали ставить под сомнение саму научность истории, а воспринимались как неизбежное и, что интереснее, прогрессивное явление в процессе становления исторической науки. Основой этому служило убеждение в прогрессивности развития познавательных способностей человечества. М. М. Лунин в своих лекциях неоднократно, отмечал, что достижения человечества в области мысли не умирают вместе с их создателями, и каждое новое поколение получает их в наследство для дальнейшего усовершенствования [2, с. 7], а А. П. Рославский-Петровский высказался более конкретно: в общности современных ему исторических направлений он видел доказательство того, что «идея

усовершенствования осуществима, как и везде, и в области исторической науки» [12, с. 24].

При этом авторы делали первые попытки зафиксировать этапы в развитии истории как области знания. В. Ф. Цых, обращаясь к вопросу о зарождении истории в древности, среди традиционных для того времени рассуждений о роли логографов и Геродота высказал мысль, что со времени Геродота «историю стали рассматривать как особую отрасль познаний человеческих» [16, с. 20], а в «новейшее время ей дали почетное место в системе других наук» [16, с. 21].

Таким образом, можно говорить о том, что идея развития, применение которой указанные авторы пытались актуализировать в собственно исторических исследованиях, проникла и закрепились и в историографических представлениях ученых. Историографические экскурсы фактически давали возможность представить историческую науку как динамически развивающуюся.

Более того, для указанных авторов развитие европейской исторической науки было обусловлено именно «историчностью» европейской истории. Вместе с тем, исследователи отказывали в обладании историей азиатским народам, «застывшим» в своем развитии. По мнению В. Ф. Цыха, «история в истинном смысле этого слова никогда не была достоянием Азиатских народов» [16, с. 19]. М. М. Лунин, затронувший этот вопрос в специальной научной статье «Взгляд на историографию древнейших народов Востока», даже предпринял попытку определить причины отсутствия «образцовых памятников исторического искусства» на Востоке, видя их в особенностях создания и историческом развитии Восточных государств [6, с. 290-292].

С другой стороны, в глазах исследователей историческое знание уже приобрело и темпорально-культурологические характеристики, так как исследователи констатировали зависимость типа историописания от «духа времени». Так, М. М. Лунин в своей речи, рассматривал направления в исторической науке и отдельные произведения историков прошлого, как продукт «духа своего времени», называл их последствием «литературной моды», «ответом на запросы публики» [7, с. 7, 8]. А. П. Рославский-Петровский также отмечал, что обилие частных направлений истории обуславливаются тем, что исторические знания очень рано приобрели идеологический характер, став «отражением духа времени» [12, с. 11].

Одновременно и М. М. Лунина, и А. П. Рославский-Петровский считали, что главной целью исторического исследования является задача познать идею каждой эпохи, которая, по мнению М. М. Лунина, «воплощается в круге внешних форм жизни человечества». Рассмотрение этих форм и должно было входить в содержание «истинной и полной истории» [7, с. 15]. Но, признание того, что

«историографическое искусство» отражает общее направление времени, потенциально позволяло рассматривать и историю историописания как одну из «форм», отражающих дух эпохи, и таким образом ее изучение приобретало самостоятельное значение.

Фактически история исторической науки получала возможность стать отдельным объектом исследования. Но, тем не менее, в произведениях указанных авторов историко-научные сюжеты не приобрели самостоятельного звучания.

Попробуем найти этому объяснение, обратив внимание на особенности историографического анализа в произведениях ученых Харьковского университета. Инструментом такого анализа выступали для исследователей исторические направления, которые выделялись чаще всего, исходя из определения целей авторов этих исторических сочинений (риторическое, эклектическое [16, с. 22-23], нравственное [12, с. 15]). Другим основанием для выделения направлений были особенности исследовательской практики – критическое направление [16, с. 27; 12, с. 16], а также влияние новых идей из области других наук – например, философское направление [16, с. 29; 7, с. 7]. При этом исследователи не ставили задачу проследить преемственность между отдельными направлениями, а значит, и выяснить особенности развития исторической науки и своеобразие отдельных ее этапов. Более того, зачастую, у отдельных авторов направления, выделенные по одному и тому же признаку имели разное название, т.е. метод историографического анализа использовался исключительно при решении конкретных историографических и теоретических вопросов. Характерен пример А. П. Рославского-Петровского, который облек проблему преобладания в историческом сочинении художественного или аналитического компонента в форму борьбы двух направлений художественного и философского [12, с. 23]. Таким образом, историографические понятия являлись языком теории исторической науки того времени и во многом имели случайный (ситуативный) характер.

Другой особенностью научного творчества ученых являлось укрупнение масштабов историографического анализа. Например, В. Ф. Цых признавал, что «представления об объеме и задачах истории, сформировавшиеся еще в античности просуществовали без значительных изменений вплоть до второй половины XVIII века» [16, с. 68]. М. М. Лунин так же в своей вступительной лекции указывал, что «прагматическое направление истории, выкристаллизовавшееся в античной историографии господствовало более или менее до самых новейших времен» [2, с. 4].

Интересно, что авторы при анализе отдельных произведений историков прошлого обращали внимание преимущественно на их недостатки, на «увлечения» приверженцев того или иного направления

[12, с. 21]. В своей публичной речи Лунин находит возможным определять направление представителя эдинбургской школы Юма как «ложное направление историографического искусства» [7, с. 8].

Таким образом, задача состояла в актуализации новой исследовательской модели, объяснения ее уникальности и поиске доказательств необходимости ее применения в исследовательской практике отечественной исторической науки. Для реализации этих планов был избран способ противопоставления новой исследовательской модели предшествующим историографическим практикам. Поэтому историографические сюжеты в теоретических работах не выдвигались авторами на первый план, а выполняли роль важного инструмента при обосновании тех или иных теоретических постулатов.

Такой подход позволял пожертвовать (для актуализации теории) представлением истории исторической науки как органического процесса. Современная авторам историческая наука противопоставлялась предыдущим этапам своего развития. Собственно, скорее можно говорить о том, что речь идет о дух этапах – прошлом и настоящем. Истоки всех основных направлений или школ нового времени ученые находили в античной историографии. Например, В. Ф. Цых предложил классификацию направлений истории и в каждом направлении отмечал его создателя в античной историографии и называл историков занимающихся обработкой истории по тем же принципам и в новое время [16, с. 22-37]. Подобные взгляды были присущи и его коллегам. Так, М. М. Лунин считал сочинения основателей новой исторической школы Макиавелли и Гвичардини «возрождением прагматической методы древних» [7, с. 4]. А. П. Рославский-Петровский же указывал, что критическое направление, данное истории Дионисием Галикарнасским после долгого промежутка «воплонилось и достигло высшего расцвета в трудах Нибура» [12, с. 16]. В отношении же истоков современного авторам романтического способа интерпретации истории им не удавалось найти аналогов в прошлом исторического знания. Ученые были убеждены в уникальности данной исследовательской парадигмы. В их глазах она венчала все прошлое развитие исторического знания, поэтому и характеризовалась в терминах «истинное понятие значения истории». Таким взглядам способствовало и господствующее в это время представление о настоящем, в котором доминирующей идеей выступала идея превосходства «современности» над прошлым как «древним», так и относительно более близким [14, с. 184]. Поэтому проблема освещения понимания и способов написания истории в прошлом не имела выхода на проблемы развития науки в будущем, а только его настоящего, уже совершившегося этапа.

Характеристика историографических сюжетов у названных ученых Харьковского университета была бы неполной без анализа их преподавательской деятельности и понимания ими методов преподавания истории. В начале 1830-х годов В. Ф. Цых заметил, что на фоне нового понимания предмета и задач истории назрела необходимость «нового общего способа преподавания истории» [16, с. 106]. Он отстаивал необходимость ознакомления студентов в ходе исторического образования с новыми исследовательскими задачами. Курс лекций профессора, прочитанный им в императорском Киевском университете*, свидетельствуют о том, что материалы диссертации ученого, в которой он с помощью историографических методов доказывал приоритет нового «понимания истории», стали теоретической основой его лекций по всемирной истории [3, с. 214-215]. А. П. Рославский-Петровский также излагал положения своей магистерской диссертации в виде вступительных лекций, которые позже в переработанном виде составили введение в его учебнике [11]. Обращение к историографическим сюжетам сопровождало и преподавание М. М. Лунина. Рассуждения об исторической судьбе науки составляли главное содержание его обширного введения в курс лекций по древней истории [2].

Профессора в ходе преподавания также старались указать на борьбу мнений, познакомить с различными точками зрения на отдельные события истории. Например, В. Ф. Цых при изложении римской истории не только знакомил слушателей с выводами Б. Нибура, но освещал дискуссию, которая родилась после издания его «Римской истории» [3, с. 189]. М. М. Лунин, по свидетельству его ученика А. П. Рославского-Петровского, также обращался к историографии не только во вступительных лекциях, но и при изложении основного содержания курса. Он сообщал студентам все основные мнения и оценки исторических событий и лиц, и даже, отдавая предпочтение одному из мнений, не скрывал и противоположных взглядов «со всей добросовестностью ученого более всего любящего истину» [10, с. 527]. Сам М. М. Лунин объяснял свой «могущий показаться странным метод преподавания» желанием достигнуть своей главной цели – заставить студентов самих размышлять об истории и привить им вкус к самостоятельному ее изучению [2, с. 13]. Он рассматривал критичность как одно из и важнейших качеств профессионального историка, призывая критически относиться и к своим идеям, считая «правовереие в умственном мире самой пагубной вещью» [2, с. 14]. Таким образом, уже в 30-е годы XIX века профессорами Харьковского университета

* В. Ф. Цых был назначен профессором кафедры всеобщей истории Киевского университета в 1834 г., потому рукопись его лекций, датированная 1835-1836 гг. может, на наш взгляд, вполне дать представление и о характере его преподавания в Харьковском университете.

было инициировано преподавание исторических дисциплин научно-критическим методом. Формирование же новых подходов к пониманию задач университетского образования, по мнению Т. Н. Поповой, можно рассматривать в качестве одного из факторов «историографизации» учебного процесса [9, с. 51].

Таким образом, анализ историко-теоретических работ профессоров Харьковского университета показывает, что история исторических знаний в их трудах не стала предметом отдельного исследования. Обращение авторов к историографии происходило в процессе осмысления опыта западной исторической мысли. При этом историко-научные знания служили эмпирической базой теоретических представлений и инструментом осмысления конкретных положений теории. С другой стороны анализ указанных работ позволяет с убедительностью утверждать, что у их авторов было сформировано представление об историографическом процессе. Ими был разработан инструментарий для его исследования – введено понятие «научные направления», сделан ряд ценных замечаний – например о зависимости движения исторической науки от характера общественного развития, ставились конкретные историографические задачи (например, наблюдаются попытки назвать основоположников («виновников») нового понимания истории).

Важность практического задания (освоения новых исследовательских приемов) обусловила включенность теоретических построений ученых в их преподавательскую деятельность, в которой теоретические и историографические знания «выкристаллизовывались», постепенно становясь основополагающим элементом профессионального исторического образования.

Анализ работ ученых Харьковского университета наглядно демонстрирует, что особенностью историко-теоретических рефлексий данного времени, являлась неразрывность методологических и историографических исканий. Такое сочетание, обусловленное активным процессом институционализации самой исторической науки, с одной стороны актуализировало историографическое знание, способствовало постановке проблем из области истории науки, но с другой стороны замедляло движение историографического знания к обретению самостоятельного статуса в структуре исторической науки того времени.

Примечания

1. Афонюшкина А. В. О правительственной политике России 20-40-х годов XIX в области университетского образования / А. В. Афонюшкина // Российские университеты в XIX – начале XX века. – Воронеж, 1993.

2. *Отдел* дореволюционной литературы Новочеркасской Центральной городской библиотеки им. А. С. Пушкина. – Ед.хр. 15442: История. 1835–1839.
3. *Институт* рукописей НБУ им. В. И. Вернадского. – Ф. I. – Оп. 1. – Ед. хр. 1061: Цых В. Ф. Курс всеобщей истории. 1836 г.
4. *Киреева Р. А.* Изучение отечественной историографии в дореволюционной России (с середины XIX века до 1917 г.) / Р. А. Киреева. – М., 1983.
5. *Колесник И. И.* Когда зародились историографические знания в России. Пути исследования проблемы / И. И. Колесник // История СССР. – 1989. – №4.
6. *Лунин М. М.* Взгляд на историографию древнейших народов Востока / М. М. Лунин // Москвитянин. – 1842. – Ч. 4. – № 8.
7. *Лунин М. М.* О влиянии Вальтер-Скотта на новейшие изыскания по части средней истории / М. М. Лунин // Речи, произнесенные в торжественном собрании Имп. Харьковского университета, 30 августа 1836. – X, 1836.
8. *Очерки* истории исторической науки в СССР. – Т. 2. – М., 1960.
9. *Попова Т. Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета / Т. Н. Попова–Одесса, 2007.
10. *Рославский-Петровский А.* Известия о кончине профессора Лунина / А. Рославский-Петровский // Москвитянин. – 1844. – Ч. 6. – № 11-12.
11. *Рославский-Петровский А.* Обзорение истории древнего мира / А. Рославский-Петровский. – X., 1851.
12. *Рославский-Петровский А.* Решение вопроса, в чем состоит истинное значение прагматической истории и соответствующему тому способе ее обработки / А. Рославский-Петровский. – X., 1839.
13. *Савельева И. М.* Знание о прошлом: теория и история / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. – Т. 1. – СПб., 2003.
14. *Савельева И. М.* Знание о прошлом: теория и история / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. – Т. 2. – СПб., 2006.
15. *Стельмах С. П.* Становлення історичної науки в Україні у першій половині XIX століття / С. П. Стельмах // Наукові записки Києво-Могилянської Академії. Історичні науки. – Т. 19. – 2001.
16. *Цых В. Ф.* Решение вопроса: по причине беспрестанного умножения массы исторических сведений и распространения объема истории, не оказывается ли нужным изменить обыкновенный способ преподавания сей науки и какой он должен быть именно, как вообще, так и особенно в университетах? / В. Ф. Цых. – X., 1833.
17. *Чернов Е. А.* Историографические воззрения Н. И. Надеждина / Е. А. Чернов // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVIII–XIX вв. – Днепропетровск, 1982.

18. *Шевцов В. И.* Оценка немецкой историографии конца XVIII – начала XIX вв. в сочинении И. Ф. Паевского / В. И. Шевцов // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1978.

УДК 94: [378. 4 (477. 54): 323. 264] “1905”

В. П. Бузескул и «революционный захват» Харьковского университета в октябре 1905 г.

Сергеев И. П.

Сергеев И. П. В. П. Бузескул і «революційне захоплення» Харківського університету в жовтні 1905 р. В статті розглядається питання про участь В. П. Бузескула в діях правління Харківського університету щодо запобігання кровопролиття та завдання матеріальної шкоди університету у зв'язку з захопленням революційно налаштованими студентами комплексу будівель університету 11 та 12 жовтня 1905 р. На основі аналізу свідств історичних джерел автор спростовує твердження, які зустрічаються в літературі, про те, що роль В. П. Бузескула в цих діях була особливо важливою і це позначилося на строках його перебування на посаді декана історико-філологічного факультету.
Ключові слова: Харківський університет, В. П. Бузескул, 1905 р., барикади.

Сергеев И. П. В. П. Бузескул и «революционный захват» Харьковского университета в октябре 1905 г. В статье рассматривается вопрос об участии В. П. Бузескула в действиях правления Харьковского университета по предотвращению кровопролития и нанесения материального ущерба университету в связи с захватом революционно настроенными студентами комплекса зданий университета 11 и 12 октября 1905 г. На основании анализа свидетельств исторических источников автор опровергает встречающиеся в литературе утверждения о том, что роль В. П. Бузескула в этих действиях была особенно важной и это отразилось на длительности его пребывания на посту декана историко-филологического факультета.
Ключевые слова: Харьковский университет, В. П. Бузескул, 1905 г., баррикады.

Sergeev I. V. P. Buzeskul and "revolutionary capture" of Kharkov University in October 1905. The problem studied in the article is about V. P. Buzeskul's participation in the authorities actions of Kharkov University on prevention of bloodshed and financial causing damage to the University in connection with a capture its buildings by the revolutionary adjusted students on October 11-12, 1905. Based on the historical sources, the author objects against assertions meeting in the literature that a role of V. P. Buzeskul in these actions was especially important and it affected the term of his staying as the dean of the Philological and Historical Faculty.

Key words: Kharkov University, V. P. Buzeskul, 1905, barricades.

11-12 октября 1905 г. здания Харьковского императорского университета находились в руках студентов, которые в знак поддержки антиправительственных выступлений рабочих города осуществили, по определению тогдашнего декана юридического факультета Н. А. Гредескула, революционный захват университета и возвели вокруг него баррикады. Правление университета, членом которого был и выбранный в сентябре 1905 г. деканом историко-филологического факультета В. П. Бузескул, выступив посредником в переговорах между защитниками баррикад и властями города, смогло предотвратить кровопролитие и нанесение ущерба университету в случае штурма баррикад войсками.

Конечно же, эта страница в истории университета и в общественной деятельности В. П. Бузескула не могла не привлечь внимания историков. В исследованиях по истории революционного рабочего и студенческого движения в г. Харькове [1; 2; 8; 14] содержится детальное изложение действий студентов и рабочих, захвативших комплекс зданий университета в октябре 1905 г. Однако вопрос о роли В. П. Бузескула в событиях, связанных с «революционным захватом» Харьковского университета, в них совсем не затрагивается. В работах, посвященных истории Харьковского университета и научной деятельности В. П. Бузескула [4; 9; 11; 15; 16], подчеркивается, что тогдашний декан историко-филологического факультета сыграл особенно важную роль в мирном разрешении конфликта, и высказывается предположение, что позиция, которую занял В. П. Бузескул в «дни баррикад», отразилась на длительности его пребывания на посту декана. Но детального освещения вопроса о действиях В. П. Бузескула и других членов правления университета 11-12 октября 1905 г. и в этих публикациях нет.

События вокруг Харьковского университета и действия В. П. Бузескула в октябре 1905 г. нашли отражение в свидетельствах довольно значительного количества исторических источников. Правда, эти источники далеко не в равной степени информативны и достоверны.

В опубликованных документах жандармского отделения г. Харькова [10] содержится информация о действиях революционно настроенных харьковских рабочих и студентов, но имя В. П. Бузескула в них ни разу не упоминается.

В книге воспоминаний студента университета М. К. Галкина [5] весьма эмоционально рассказывается о сооружении и организации защиты баррикад вокруг зданий университета. Однако В. П. Бузескул в ней только назван в числе профессоров, которые попытались вступить в переговоры с защитниками баррикад.

Воспоминания о своем участии в событиях, связанных с восстанием студентов в октябре 1905 г., опубликовали и тогдашние деканы трех факультетов университета. Хотя все они пишут об одних и тех же событиях, освещают они их, по ряду причин, далеко не в равной степени подробно и адекватно тому, что происходило в действительности.

Наименее ценным источником из этих воспоминаний следует признать свидетельства декана физико-математического факультета В. А. Стеклова [13]. Свои воспоминания В. А. Стеков писал спустя более десяти лет после исследуемых нами событий, ряд фактов он искажает, многие подробности в его памяти стерлись.

Роль В. П. Бузескула в предотвращении штурма университета войсками в октябре 1905 г. современными историками определяется, по сути, в соответствии с данными воспоминаний декана юридического факультета Н. А. Гредескула [6]. Однако следует отметить, что и его воспоминания были написаны уже в 1925 г. Свою роль в этих событиях Н. А. Гредескул несколько преувеличивает, а роль других членов правления университета явно искажает: ректор университета Л. В. Рейнгард занимал какую-то пассивную позицию, В. А. Стеков вообще не упоминается, зато В. П. Бузескул по своей активности почти не уступал автору воспоминаний.

Наиболее ценным из этой группы источником являются воспоминания самого В. П. Бузескула [3]. Опубликованы они были спустя 12 лет после исследуемых событий, но при их написании В. П. Бузескул использовал записи, которые он сделал в те «дни баррикад» [3, с. 335]. Можно признать, что В. П. Бузескул не стремился преувеличить свою роль в событиях октября 1905 г., подробно и последовательно описал свои действия 11 и 12 октября, но почему-то биографы знаменитого антиковеда игнорируют эту информацию.

Вызывает удивление совершенное игнорирование современными исследователями, несомненно, наиболее информативного и достоверного источника по исследуемому нами вопросу – опубликованных материалов заседания Совета Императорского Харьковского университета 19 октября 1905 года [7]. В своем докладе на этом заседании ректор Л. В. Рейнгард по свежим следам (спустя

всего неделю) подробно изложил действия всех членов правления университета 11 и 12 октября. Характерно, что положения доклада не вызвали никаких возражений со стороны упомянутых выше деканов факультетов, которые присутствовали на заседании и выступили с короткими сообщениями.

Комплексное и критическое использование свидетельств названных источников, на наш взгляд, позволяет достаточно подробно осветить ход событий вокруг «революционного захвата» Харьковского университета в октябре 1905 г. и определить роль В. П. Бузескула в мирном разрешении конфликта.

Харьковский университет стал центром революционной активности в городе вследствие солидарности части его студентов с забастовочным движением рабочих. 10 октября 1905 г. железнодорожные рабочие и служащие Харькова прекратили работу, начали проводить митинги в разных частях города, хотели устроить митинг на Николаевской площади в центре города [14, с. 53]. Перемещения толп митингующих вблизи зданий университета возбудили революционно настроенную часть его студентов. У них уже вечером 10 октября вызрела мысль о поддержке бастующих рабочих, захвате зданий университета с тем, чтобы отвлечь на себя часть правительственных войск, которые будут брошены на подавление выступлений рабочих города [3, с. 338; 5, с. 27, 30].

Утром 11 октября, еще ранее 10 ч., ректор Л. В. Рейнгард прибыл в университет, опасаясь, что происшедшие накануне недалеко от университета столкновения между рабочими и проправительственными силами скажутся на нормальной жизни вверенного ему учебного заведения [7, с. 9]. Уже вскоре он был уведомлен о том, что студенты начали строительство баррикад вокруг зданий университета. Уверения ректора в том, что университету ничто не угрожает, и его призывы к студентам прекратить превращение университета в какой-то форт не принимались студентами во внимание [3, с. 338; 7, с. 9].

Во время этих переговоров Л. В. Рейнгарда со студентами к нему подошел декан историко-филологического факультета В. П. Бузескул, который прибыл в университет около 10 ч. для чтения лекций, и также попытался уговорить студентов успокоиться [3, с. 338; 7, с. 9]. Увидев, что студенты не реагируют на их слова, ректор, наскоро посоветовавшись с В. П. Бузескулом, принял решение о закрытии университета. Он обошел помещения, в которых находились студенты, и объявил им о своем решении. Вернувшись в свой кабинет, он дал распоряжение написать несколько объявлений о прекращении занятий и послал донесение о закрытии университета исполнявшему обязанности попечителя учебного округа [7, с. 9-10].

После этого ректор решил созвать членов правления университета, чтобы выработать план дальнейших действий. Строители баррикад к этому времени еще не срубили телефонные столбы, поэтому по

телефону удалось вызвать в университет деканов юридического и физико-математического факультетов – Н. А. Гредескула и В. А. Стеклова (декан медицинского факультета М. М. Ломиковский еще в середине сентября передал, по болезни, исполнение своих обязанностей профессору В. П. Крылову, который на заседание не явился) [3, с. 339].

Около 11 ч., после того, как в университет прибыли Н. А. Гредескул, В. А. Стеклов и еще несколько профессоров, в кабинете ректора произошло совещание. На нем было принято решение «в составе всего наличного правления университета отправиться к губернатору и просить его, чтобы он ... приказал войскам и полиции не обращать внимания на баррикады, не штурмовать университет и не подходить к нему слишком близко, дабы дать студентам успокоиться» [7, с. 10].

В 12-м часу члены правления университета (ректор и три декана) попали на прием к губернатору артиллерийскому генералу К. С. Старынкевичу [3, с. 340; 12, с. 118], который, как отмечал В. П. Бузескул, «относился к университету с большой предупредительностью и доброжелательством» [3, с. 339].

Когда ректор изложил положение дел и просьбу правления университета не доводить до кровопролития, не придвигать войска и полицию к университету, дать возможность студентам успокоиться, губернатор сразу же по телефону отдал соответствующие распоряжения [3, с. 340; 7, с. 10].

После этого члены правления университета поспешили в университет, чтобы сообщить студентам о решении губернатора, узнать, чего они собственно хотят, и убедить их выйти из университета [3, с. 340; 7, с. 10]. В это время В. П. Бузескул «по пути, свернув немного в сторону, зашел домой, чтобы предупредить и успокоить жену» [3, с. 340].

Остальные же члены правления, прибыв в университет, передали студентам обещания губернатора и узнали, что те согласны покинуть здания университета, если им будет разрешено устроить митинг на Николаевской площади [6, с. 32; 7, с. 10].

После этого Л. В. Рейнгард, Н. А. Гредескул и В. А. Стеклов решили найти городского голову, чтобы вместе с ним поехать к губернатору и передать ему условия студентов. Городского голову отыскать им не удалось и к губернатору в итоге они прибыли втроем. Однако губернатор сказал, что не может разрешить митинг на Николаевской площади, т. к. передал ее в распоряжение военных властей, но согласен допустить митинг где-нибудь на окраине города [7, с. 11].

В результате возникла необходимость нового посещения университета для передачи решения губернатора студентам. По причине позднего времени (уже начало смеркаться) и страшной усталости ректор и деканы поехали по домам. Но Н. А. Гредескул

вечером продолжил выполнение функции посредника в переговорах между губернатором и студентами: «был еще 2 раза у губернатора и 2 раза в университете: в 8 ч. вечера и в 12 ч. ночи. Он сообщил студентам, что губернатор дал согласие на проведение митинга на Скобелевской площади» [7, с. 11].

В. П. Бузескул во второй половине дня попытался попасть в университет. Найти извозчика ему не удалось, и он отправился к университету пешком по улице Сумской. Дойдя до Николаевской площади, он увидел, что ведущая к университету улица «совершенно запущена народом», и решил вернуться домой [3, с. 340].

Уже вечером В. П. Бузескул встретился с проживавшим недалеко от него Н. А. Гредескулом и узнал от него о действиях членов правления университета во второй половине дня 11 октября [3, с. 341].

Ночь с 11 на 12 октября захватившие университет студенты провели за баррикадами, к которым были подтянуты войска [1, с. 270; 10, с. 246].

Утром 12 октября В. П. Бузескул отправился к Н. А. Гредескулу, но того не оказалось дома. (Н. А. Гредескул еще ранее 9 ч. отправился к университету, чтобы узнать, выполнил ли губернатор свое обещание беспрепятственно выпустить студентов из университета [13, с. 35]). Тогда он пошел к В. А. Стеклову [3, с. 342]. Вскоре сюда же пришел и ректор, который также сначала заходил к Н. А. Гредескулу, чтобы получить от него информацию о результатах его вчерашних переговоров, но не застав того дома, отправился к В. А. Стеклову [7, с. 11].

Посоветовавшись, члены правления университета решили пойти в полицейское управление к коменданту города, чтобы взять «допуски» для прохода в окруженный войсками университет. По дороге они встретили Н. А. Гредескула, который рассказал ректору о своих переговорах и сообщил, что им необходимо встретиться с генерал-лейтенантом Мау, в распоряжении которого находились окружившие университет войска [7, с. 11-12].

В полицейском управлении находившийся там комендант города подполковник Г. С. Горбанев сообщил им, что Мау находится у губернатора [3, с. 344]. На извозчиках они отправились к губернатору. Ехавшие впереди Н. А. Гредескул и В. П. Бузескул встретили Мау и отправились к нему на квартиру. Ректор и В. А. Стеклов прибыли к губернатору, узнали от него, что Мау уехал домой, и несколько позже также прибыли на квартиру Мау [3, с. 344; 7, с. 12]. Здесь были выработаны окончательные условия освобождения зданий университета защитниками баррикад: они без оружия должны были выйти из университета и беспрепятственно пройти на Скобелевскую площадь, где им разрешено провести митинг. Члены же правления университета должны отправиться в университет, сообщить студентам эти условия и вместе с комендантом города сопроводить их до Скобелевской площади [6, с. 36; 7, с. 12].

После этого ректор и три декана факультетов пошли в университет, с помощью студентов перелезли через баррикады и сообщили членам «комитета борьбы», который руководил обороной баррикад, условия, на которых военные власти города соглашались выпустить всех находившихся в университете [3, с. 345].

Студенты приняли условия. Было решено, что защитники баррикад спустятся на Павловскую площадь, а оттуда по Рыбной улице, через Харьковский мост и далее по Московской улице пройдут на Скобелевскую площадь [3, с. 346].

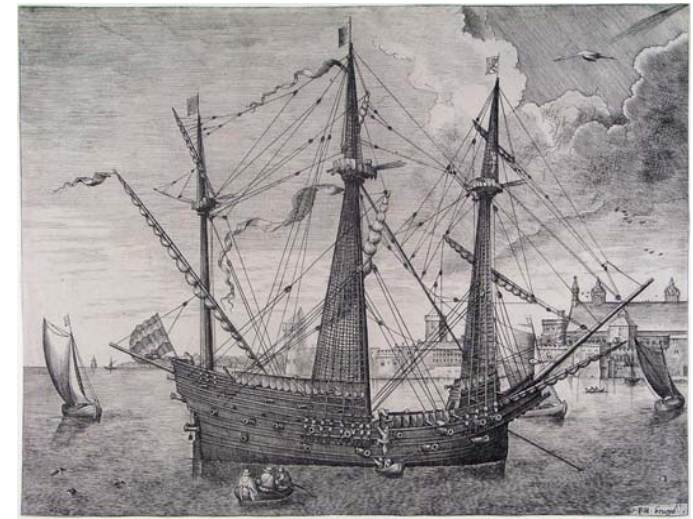
Без каких-либо конфликтных ситуаций в соответствии с намеченным планом здания университета были студентами освобождены. В. П. Бузескул вместе с другими членами правления университета дошел до здания первой гимназии и здесь, «видя, что все идет благополучно, ... простился с ректором и комендантом и поехал домой». [3, с. 348]. Остальные же члены правления продолжили путь до Скобелевской площади, а Н. А. Гредескул даже выступил с речью на состоявшемся там митинге [13, с. 214].

Таким образом, В. П. Бузескул, будучи деканом историко-филологического факультета и членом правления Харьковского университета, принял деятельное участие в совместных действиях ректора и деканов двух других факультетов, направленных на недопущение кровопролития и разрушения зданий университета в случае штурма войсками возведенных вокруг университета баррикад. Вместе с тем, свидетельства источников не позволяют утверждать, что В. П. Бузескул сыграл в этих действиях особо важную роль. Нет также оснований предполагать, что его позиция в эти «дни баррикад» каким-либо образом способствовала тому, что он покинул пост декана досрочно. Наоборот, решением заседания Совета университета от 19 октября 1905 г. ему, как и другим членам правления университета, была выражена «благодарность за мероприятия к охране университета от разгрома и разрушения в тяжелые и опасные дни 11 и 12 октября» [7, с. 24].

Примечания

1. *Астахов В. И.* Студенческое движение в Харьковском университете накануне и в период первой русской революции (1895–1907 гг.): Дисс. ... канд. ист. наук / В. И. Астахов. – Харьков, 1953.
2. *Астахов В., Кондуфор Ю.* Революционные события 1905–1907 гг. в Харькове и губернии / В. Астахов, Ю. Кондуфор. – Харьков, 1955.
3. *Бузескул В. П.* Дни баррикад в Харькове в октябре 1905 г. (личные воспоминания) / В. П. Бузескул // Голос минувшего. – 1917. – №7-8.
4. *Владислав Петрович Бузескул* – профессор Харьковского университета. Биобиблиографический указатель / Сост. В. И. Кадеев. – Харьков, 1997.
5. *Галкін М. К.* Барикади / М. К. Галкін. – Харків, 1933.

6. Гредескул Н. А. Революционный захват университета в Харькове / Н. А. Гредескул // Пути революции. – 1925. – №3.
7. Журнал заседания Совета Императорского Харьковского университета в среду, 19 октября 1905 года // Записки Императорского Харьковского университета. – 1906. – Кн. 1. – Ч. офиц.
8. Крамер С. Очерк революционного рабочего движения в Харькове в 1905 г. / С. Крамер // 1905 год в Харькове. – Харьков, 1925.
9. Матвеева Л. В. Владислав Бузескул – историк своего времени / Л. В. Матвеева. – К., 2008.
10. Октябрьские и декабрьские события 1905 г. в Харькове в жандармском освещении // Летопись революции. – 1924. – №1.
11. Перилова Т. Б. Образ афинской демократии в антиковедении Нового времени: интерпретация В. П. Бузескула / Т. Б. Перилова. – Ярославль, 2007.
12. Посохов С. И., Ярмыш А. Н. Губернаторы и генерал-губернаторы / С. И. Посохов, А. Н. Ярмыш. – Харьков, 1996.
13. Стеклов В. А. Воспоминания / В. А. Стеклов // Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців. – Т. 2 / Уклад. Б. П. Зайцев, В. Ю. Іваненко, В. І. Кадеєв та ін. – Харків, 2010.
14. Ткачуков И. 1905 г. в Харькове. По материалам жандармского и охранного отделений и личным воспоминаниям / И. Ткачуков // Пути революции. – 1925. – №2.
15. Тункина И. В. Академик В. П. Бузескул и судьба его книги «Всеобщая история и ее представители в России в ХІХ и начале ХХ века» / И. В. Тункина // Бузескул В. П. Всеобщая история и ее представители в России в ХІХ и начале ХХ века. – М., 2008.
16. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Харків, 2004.

Наші партнери

Развитие украинистики в РГГУ – результаты и перспективы

Гущин А. В., Левченков А. С.

Российский государственный гуманитарный университет в последние годы активно работает над развитием украинских исследований и украинистики как важного направления в образовательной работе вуза.

Модель украинистики в РГГУ включает в себя педагогическую работу, учебно-методическое обеспечение преподавания, научные исследования, активизацию научно-образовательных контактов с ведущими украинскими вузами, организацию совместных научных мероприятий, реализацию двусторонних и многосторонних исследовательских и образовательных проектов с партнерами в Украине.

РГГУ заключил и в целом успешно реализовывает договоры, рамочные соглашения и рабочие программы сотрудничества с Харьковским национальным университетом имени В. Н. Каразина, Киевским национальным университетом имени Т. Г. Шевченко, Донецким национальным университетом и рядом других вузов Украины. Договоры предусматривают развитие академического и библиотечного обмена, издание совместных учебно-методических и научных трудов, реализацию информационных и социокультурных проектов. В соответствии с рабочими программами к договорам было организовано чтение курсов, отдельных лекций и семинаров преподавателями РГГУ в украинских вузах и их украинскими коллегами в стенах РГГУ, в летние месяцы студенты-украинисты из РГГУ направляются на Украину для прохождения практик по украинскому языку и истории в летние школы. При этом инициатива по развитию украинистики и украинских исследований и налаживанию партнерских отношений с вузами Украины вызвали живой отклик украинских коллег. Особенно тесное взаимодействие удалось наладить с Харьковским национальным университетом имени В. Н. Каразина, в частности с историческим факультетом этого известного вуза.

Сегодня РГГУ является одним из ведущих в России координационных центров исследовательской работы, посвященной истории Украины, становлению и развитию украинского языка, а также вопросам его преподавания в нашей стране и в государствах ближнего зарубежья. Университет уделяет большое внимание развитию украинистики в России и преподаванию украинского языка в России с

помощью русского языка как языка-посредника для украинской диаспоры и всех интересующихся историей и культурой Украины.

По инициативе РГГУ возобновлена деятельность Российской Ассоциации украинистов – общественной организации, объединяющей отечественных научных и педагогических работников, чья профессиональная деятельность связана с украинской проблематикой. Активное участие РГГУ в возобновлении деятельности Российской Ассоциации украинистов обусловлено особой значимостью консолидации исследовательской и педагогической деятельности специалистов по Украине в научных и образовательных учреждениях Российской Федерации и активизации российско-украинского научного и образовательного сотрудничества. Ректор РГГУ, член-корреспондент РАН Е. И. Пивовар был избран председателем Координационного совета РАУ. Президентом Российской Ассоциации украинистов была избрана доцент МГИМО и РГГУ, кандидат филологических наук Г. М. Лесная.

10 ноября 2010 года в РГГУ состоялась Первая конференция Российской ассоциации украинистов. В мероприятии приняли участие Чрезвычайный и Полномочный Посол Словацкой Республики в РФ Й. Мигаш, Временный Поверенный в делах Республики Польша в РФ П. Марциняк, советник Посольства Украины в РФ Г. Г. Степаненко, ведущие специалисты по украинской проблематике в России из РГГУ, Института славяноведения РАН, Центра украинских исследований Института Европы РАН, МГУ им. М. В. Ломоносова, МГИМО(У) МИД, СПбГУ, Сургутского государственного педагогического университета и др. В рамках конференции были рассмотрены такие актуальные вопросы, как партнерство с вузами Украины, российская историческая украинистика, украинский язык в русском языковом пространстве и многие другие.

Подготовку специалистов по Украине – историков и международных, – обеспечивает кафедра стран постсоветского зарубежья (образована в 2006 году как учебно-научный центр, преобразованный в кафедру в 2007 году) в рамках образовательного цикла по специальности «Международные отношения» (специализация «международное гуманитарное сотрудничество»). Преподаватели кафедры читают лекции и ведут семинарские занятия по следующим дисциплинам: география и этнокультурная динамика Украины, история Украины, страноведение Украины, современное политическое устройство Украины, экономика Украины. В 2010–2011 учебном году студентами-украинистами, специализирующимися по кафедре, готовятся дипломные работы, посвященные внешней политике Украины, украино-российским культурным связям.

На кафедре обучаются также аспиранты, пишущие кандидатские диссертации по украинской проблематике, включая историю

украинских земель до 1991 года, внутривосточное и социально-экономическое развитие, внешнюю политику современной Украины, российско-украинские отношения. Важнейшая составляющая подготовки студентов и аспирантов кафедры – занятия по украинскому языку как языку страны специализации, которые проводят квалифицированные преподаватели с большим педагогическим стажем.

В 2010 году РГГУ стал исполнителем работ по Договору целевого финансирования мероприятия (проекта) «Подготовка обновленных учебников по языкам государств СНГ для учреждений образования стран Содружества «Украинский язык для стран СНГ»». Заказчик работ – Межгосударственный фонд гуманитарного сотрудничества государств-участников СНГ. Автор учебника – доцент РГГУ и МГИМО Г. М. Лесная. Учебник стал уникальным, не имеющим аналогов изданием не только в России, но и за рубежом. Учебник предназначен для студентов гуманитарных, в том числе, исторических факультетов университетов СНГ (в т.ч. России и Украины): международных, регионоведов, филологов, переводчиков, историков, а также всех, кто желает изучить украинский язык. Изложение грамматического и лексического материала основано на сопоставлении украинского и русского языков как близкородственных и ориентировано на учащегося, свободно владеющего русским языком (в объёме общеобразовательной школы). Объем учебника – 10 печатных листов, тираж, предназначенный для бесплатного распространения в странах СНГ – 1000 экземпляров.

Современной истории Украины уделяется традиционно большое внимание при чтении в РГГУ общего курса «История стран постсоветского зарубежья с 1991 года по настоящее время» для студентов-историков, международных и филологов.

За последние годы сотрудники кафедры выпустили десятки научных статей, посвященных истории и современному развитию Украины. В настоящее время на кафедре ведется работа по подготовке учебного пособия «История Украины с 1991 года по настоящее время», важное внимание будет уделено украинистике в разрабатываемой кафедрой новой магистерской программе «Постсоветские исследования», которую планируется открыть в 2011/2012 учебном году.

Помимо кафедры стран постсоветского зарубежья, различные аспекты украинской истории затрагиваются в образовательном процессе и в научной деятельности сотрудников ряда других структурных подразделений РГГУ, таких как Институт филологии и истории, Историко-архивный институт. В частности, в 2010 году в ИФИ открылась специализация по истории Украины и Польши, предусматривающая получение студентами исторической подготовки сразу по двум странам, тесно связанным на протяжении многих веков в рамках исторического процесса. В ИАИ уже несколько лет

осуществляется набор на магистерскую программу «Восточноевропейские исследования», в рамках которой готовятся магистерские диссертации, в том числе, по украинской проблематике. Особое внимание при этом уделяется компаративным исследованиям, посвященным истории украинских земель в рамках Речи Посполитой и Московской Руси, Российской и Австрийской (Австро-Венгерской) империй.

Сегодня, когда Россия и Украина, являясь по своему потенциалу, крупнейшими государствами на постсоветском пространстве, выводят свои двусторонние отношения на качественно новый уровень, важно не просто развивать образовательные и научные связи, а укреплять партнерство в сфере культуры. Необходимо способствовать тому, чтобы украинская культура в России и русская культура в Украине были востребованными и популярными, особенно среди молодежи и студенчества. Большое значение имеет в этой связи проведение совместных выставок, фестивалей, дней Украины и России, и общая координация усилий РГГУ и вузовского сообщества с посольствами, культурными центрами, фондами, занимающимися гуманитарной проблематикой и проектами в сфере культуры.

В течение последних лет РГГУ выступил организатором целого ряда мероприятий, посвященных истории и современному развитию Украины и российско-украинскому сотрудничеству.

18 ноября 2009 года состоялась международная конференция «Русскоязычное образование в Украине: проблемы и перспективы развития». В мероприятии, организованном кафедрой стран постсоветского зарубежья РГГУ при поддержке Российской ассоциации украинистов, приняли участие известные специалисты России и Украины – лингвисты, филологи, историки, политологи, представители органов государственной власти и экспертного сообщества. Рассматривались, в том числе, вопросы, связанные с преподаванием на русском языке исторических дисциплин в украинских вузах.

23-24 апреля 2010 года состоялась международная конференция «Общая Победа: к 65-летию Победы в Великой Отечественной войне 1941–1945 годов». Организаторами конференции выступили РГГУ и фонд «Русский мир». Историки и политологи из России и стран СНГ, принимавшие участие в конференции, в том числе, из Украины (Киевский славистический университет, Донецкий национальный университет, Харьковский национальный университет им. Каразина), особое внимание уделили вкладу народов бывшего СССР в общую Победу в Великой Отечественной войне, а также вопросам исторической памяти и национального самосознания в новых независимых государствах.

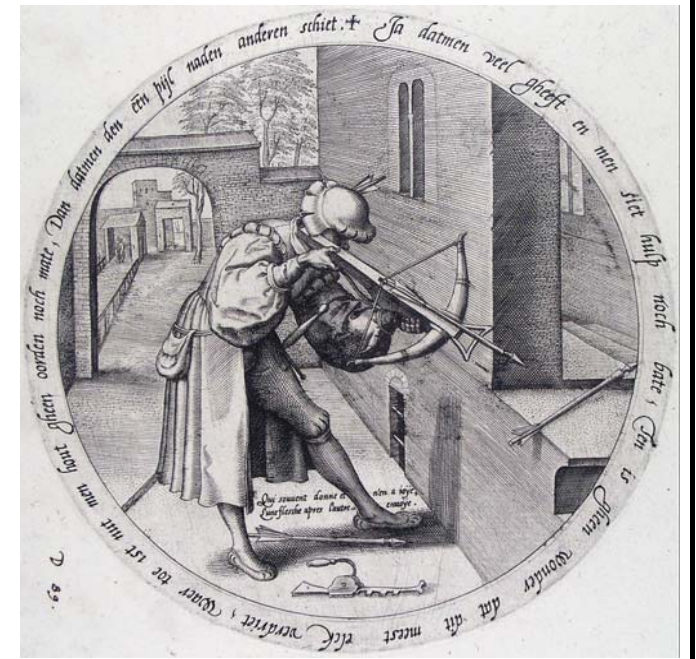
РГГУ инициировал организацию Форума ректоров гуманитарных университетов и деканов гуманитарных факультетов стран СНГ. Цель

Форума была определена как создание постоянной площадки для результативного обмена опытом между руководителями ведущих гуманитарных вузов стран СНГ, а также для разработки и реализации совместных инновационных проектов в целях достижения нового уровня образовательного, научного и культурного взаимодействия государств Содружества. Усилия университета были поддержаны Россотрудничеством, Межгосударственным фондом гуманитарного сотрудничества государств-участников СНГ и Министерством образования Азербайджанской Республики, столица которой – г. Баку – стала местом проведения первого Форума 12-13 октября 2010 года.

Участниками Форума стали, в том числе, и представители вузов-партнеров РГГУ на Украине – проректоры – историки по образованию – Киевского славистического университета, Донецкого национального университета, деканы исторических факультетов Киевского национального университета им. Т. Г. Шевченко, Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, вошедшие также в состав Координационного совета Форума.

9 ноября 2010 года в ИТАР-ТАСС состоялась пресс-конференция ректора РГГУ Е. И. Пивовара на тему «Россия-Украина: гуманитарное сотрудничество». Учитывая важность дальнейшего развития российско-украинских научных и образовательных связей, Российский государственный гуманитарный университет выступил с инициативой организации ряда международных научно-исследовательских и учебных проектов и программ, получивших неофициальное наименование «Украинской инициативы РГГУ».

В числе предложений РГГУ, адресованных украинскому научному и образовательному сообществу: организация совместных магистерских программ по истории и филологии; разработка и издание ежеквартального российско-украинского историко-культурного альманаха и его расширенной электронной версии в виде Интернет-портала, посвященного актуальным вопросам истории, истории культуры России и Украины и современному состоянию российско-украинских отношений; созданию совместного с украинскими партнерами методологического семинара, посвящено наиболее актуальным вопросам развития гуманитарной науки и образования, учреждение ежегодной российско-украинской премии, вручаемой российским и украинским представителям научно-образовательного сообщества и сферы культуры, внесшим вклад в развитие российских и украинских исследований и в укрепление российско-украинских отношений; учреждение ежегодного научного Форума «Российско-украинские чтения», а также организация работы ежегодной российско-украинской летней школы.

Порівняльний аспект університетської історії Європи

(Рец. на кн.: Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. – М.: Знак, 2009. – 640 с.)

Посохов С. І.

Складно віднайти більш привабливу для університетської людини інституцію, ніж самі університети. Той, хто так або інакше причетний до них, не може не відчути певну магію, яка іде від університетів. Чи то сама модель університету, яка дивним чином поєднує на перший погляд протилежні принципи та підходи, чи культ свободи, який виявляється у кожному кроці, чи, можливо, та багатолітня історія, яка зберігається у пам'яті університетських людей і передається від учителя до учня, а може й усе разом, викликає зачарування.

Але реалії останнього часу суттєво підірвали усталені уявлення про університет. На тлі численних псевдоуніверситетів легко розгубитися, міркуючи про університет як соціальний феномен. Дехто, акцентуючи увагу на еволюції університету, на ознаках так званого «масового» університету, схильний казати про кризу університету як такого. Втім, на нашу думку, краще придивитися до історії університетів і віднайти те, що не підвладно часу, щоби зберігати справжні університетські традиції і відчувати зв'язок поколінь університаріїв.

Однак довгий час такі пошуки відбувалися в межах історії конкретного («свого») університету, потім намагалися досягнути роль університетів певної країни, і лише останніми роками спостерігаються спроби показати еволюцію університету на широкому хронологічному та просторовому фоні. Серед таких праць подією світової історіографії стало видання «A History of the University in Europe» (три томи вийшли друком у 1992–2004 рр., четвертий том готується до друку), яке охоплює історію європейських університетів від середньовіччя до сьогодення (на жаль, університетам Східної Європи тут приділено небагато уваги). В українській історіографії спробою охарактеризувати світову історію університету стала книга В. С. Савчука та М. В. Полякова «Класичний університет» (два видання: 2004 та 2007 рр.)^{*}.

У даному випадку ми хочемо зупинити увагу на монографії доктора історичних наук, професора Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова Андрія Юрійовича Андреева «Российские университеты © Посохов С. І.

^{*} Див. мою рецензію у «Віснику Харківського університету» (Серія «історія») 2009 р. (Вип. 41).

XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы» (М.: Знак, 2009). Це перша у російській історіографії книга, де історія російських університетів показана у загальноєвропейському контексті. Автор чимало часу працював у бібліотеках та архівах Німеччини, інших європейських країн, досконало вивчав історію російських університетів (він є автором кількох монографій: «Московский университет в общественной и культурной жизни России начала XIX века» (М., 2000), «Русские студенты в немецких университетах XVIII – первой половины XIX века» (М., 2005) та ін. Не дивно, що у даному випадку ми маємо ґрунтовну працю, де на значному фактичному матеріалі здійснено компаративістське дослідження.

Особливістю пострадянського історіографічного етапу стали пошук відмінностей російських університетів та прагнення їх пояснити. Почав використовуватися й термін «російський тип університету» чи «російська університетська модель». Особливостями цього типу називають значну роль держави як при заснуванні університетів, так і функціонуванні, характерну фундаментальність загальнонаукової підготовки, більшу «диференціацію наукових дисциплін», «організаційне оформлення» системи освіти, більше «суспільне та державне значення» тощо. При цьому інколи йдеться про «безсумнівні достоїнства російських університетів», про те, що «Росія за сто років пододала відстань, на яку університетам Західної Європи було потрібно 5-7 століть», що «росіяни створили максимально ефективну університетську систему, яка мала прекрасну керованість й, що не менш важливо, дешево», з огляду на економічну бідність Росії (Колесников В. И., Круглов Ю. Г., Олесеюк Е. В. Формирование системы управления университетами в России // Педагогика. – 2003. – № 2. – С. 53). Робиться висновок, що в Росії склалася власна університетська система з своїми особливостями (Аврус А. И. История российских университетов: Очерки. – М., 2001. – С. 102), що «класичний тип російського університету», який виник у 1830-ті – 40-і роки, проіснував з тими чи іншими змінами до теперішнього часу (Очерки русской культуры XIX века. Т. 3: Культурный потенциал общества – М., 2001. – С. 163). Однак ці висновки виглядають скоріше деклараціями, не підкріплюються відповідною аргументацією, часто «зависають у повітрі», бо у цьому випадку треба не лише зафіксувати характерні риси російських університетів, а й зіставити їх з особливостями університетів інших країн, простежити шлях становлення «національної моделі».

Таку спробу А. Ю. Андреев здійснив вже у статті, яка, до речі, вийшла друком у Харкові (Андреев А. Ю. „Національна модель” університетської освіти: проблеми виникнення та розвитку в Західній Європі та Російській імперії // Схід / Захід: Іст.-культурол. зб. – Х.; К., 2005. – Вип. 7), де він хоча й зазначив, що «ідея університету» брала гору над відмінностями цивілізацій та культур, звернув також увагу і на те, що у XIX ст. університет розглядали й у зворотному плані – як

націотворчий феномен, що університети перетворилися на національні символи, і кожна нація прагнула побачити у власних університетах плід «національного розвитку» вищої освіти, втілення національного духу. При цьому він підкреслив, що поняття «національна модель» університету охоплює не лише внутрішні та зовнішні риси того чи іншого університетського устрою і принципи його функціонування, а й механізми, що уможливають його поширення та взаємодію університетів з іншими інститутами в освітній сфері. У цій статті він наголосив, що вивчаючи цю модель, велику увагу належить приділити питанню про те, як взаємодіє або конкурує запозичена модель з вже установленими освітніми традиціями, релігійними, політичними інститутами певної країни тощо, доки нарешті не здобуде статусу національного (чи інтернаціонального) стандарту (с. 75-77).

Рецензована монографія стала продовженням цих досліджень. Для цього був обраний один із визначальних періодів еволюції університету – перехід від докласичного (середньовічного) до класичного (гумбольдтівського). Як зазначає сам автор: «За період XVIII – первой половины XIX в. понятие европейского университета пережило качественную трансформацию, причем менялись именно внутренняя организация университета, идейное обоснование, задачи и смысл образовательного процесса» (с. 9). Хоча реально автор розглядає історію університетів за більш широкий проміжок часу: від XIV–XV ст. до середини XIX ст. Важливо зазначити, що при цьому А. Ю. Андрєєв не тільки характеризує етапи становлення та розвитку університетів у Центральній та Східній Європі, але й намагається показати ідейну боротьбу, зіткнення різних уявлень про університет та його завдання. Історія університетів постає як частина інтелектуальної історії.

У монографії міститься чимало цікавих спостережень, висновків, порівнянь. Після прочитання книги немає сумнівів, що історія університетів (у своєму «до класичному» варіанті) в Україні починається з Київської академії. Стає зрозуміло, що таке «Гумбольдтівський міф», адже становлення «класичного» університету відбувалося протягом значного проміжку часу: «базовые идеи «классического» университета вызревали внутри «доклассического» и могли в нем существовать латентно, не требуя на первых порах внешних проявлений в виде изменения организации университета» (втім, автор жодним чином не заперечує роль самого Вільгельма фон Гумбольдта та досвіду Берлінського університету, навпаки, акцентує увагу на «класичному» «гумбольдтівському» університеті). Аргументовано є позиція автора про роль «Академічного університету» у Петербурзі як такого, що не мав повноцінного статусу, а також Статуту 1835 р. та університетської політики графа С. С. Уварова, спрямованої на утвердження ідеалу «класичного» університету.

Звичайно, із деякими твердженнями можна не погодитися, вважати їх спірними. Так, на нашу думку, переорієнтація на професійну підготовку

духівництва в Київській академії відбулася пізніше, ніж це зазначає автор (с. 592). Вочевидь створені у Російській імперії перші університети можна зарахувати до варіанту «модернізованих», а подальша їх історія являє собою продовження еволюції цього «варіанту». Тобто, виникає питання наскільки той чи інший «тип» (чи «варіант») «модернізованого» був близьким до «класичного» університету і який з цього порівняння зробити висновок. Для А. Ю. Андрєєва такою «класикою» є німецькі університети з початку XIX ст. Відповідно, відхилення від цього зразка все ще виглядає як некраший шлях розвитку. Але наскільки німецький університет з цього часу сам став «національною моделлю»? Бо само по собі «відхилення» однієї національної моделі від іншої є звичайною справою. Оскільки ж ми визнаємо існування тієї чи іншої національної моделі, то ми маємо погодитися, що вона несе в собі свій елемент «розумності» («класичності» відносно оточуючої соціальної дійсності). Тобто, на наш погляд, було б краще віднести «модернізований» університет до етапу «класичного», визначаючи їх регіональні типи.

Але ці міркування ані скільки не применшують значення книги. Нарешті ми маємо ґрунтовне дослідження, де представлено довгоочікуване порівняння університетської історії Європи та історії російських університетів. Вітаємо автора і всіх читачів цієї книги!

Современный взгляд на Афинскую демократию

(Рец. на кн.: Монева С. Атинската демократія.
Практика и институции. – Велико Търново: Университетско
изд-во «Св. св. Кирил и Методий», 2009. – 347 с.)

Ручинская О. А.

Монография болгарской исследовательницы д-ра Стелы Моновой представляет собой довольно удачную попытку подвергнуть всестороннему рассмотрению систему афинского демократического устройства в период V–IV вв. до н. э. Следует отметить, что на постсоветском пространстве эта работа относится к числу немногих фундаментальных трудов по истории Афин классического периода*.

© Ручинская О. А.

* Ср.: Суриков И. Е. Из истории греческой аристократии позднеархаической и раннеклассической эпох. Род Алкмеонидов в политической жизни Афин VII–

В современном болгарском антиковедении это, пожалуй, единственное обобщающее исследование, касающееся особенностей функционирования демократической системы и ее отдельных институтов в Афинах. Поэтому монографию д-ра Стелы Монева «Атинската демокрация. Практика и институции» (В. Търново, 2009) можно только приветствовать.

С. Монева является преподавателем Велико Търновского университета «Св. св. Кирилла и Мефодия» (Болгария). Пройдя стажировку в университетах Харькова (Украина), Фессалоник и Янины (Греция), она опубликовала ряд статей, посвященных различным аспектам истории демократии в Афинах, в частности, проблеме свободы слова (В. Търново, 2000), подкупа и коррупции в афинской демократической системе (В. Търново, 2001; Харьков, 2007), деятельности отдельных органов власти (В. Търново, 2007; Харьков, 2008) и магистратур (Харьков, София, 2007). Рецензируемая работа является логическим продолжением этих статей и представляет собой основательный труд, в котором на значительном фактическом материале сделан анализ государственной системы классических Афин, в контексте политической истории.

Монография открывается основательным введением, которое содержит постановку проблемы, в нем поясняются методологические подходы автора, очерчиваются хронологические рамки исследования, в него включен также обзор источников. Хронологические рамки, как отмечается в монографии, охватывают период V–IV вв. до н. э., однако автор делает исторический экскурс в архаическую эпоху, начиная системный исторический анализ с синойкизма Тесея и завершая его битвой при Херонее (338 г. до н.э.) и Коринфским конгрессом (337 г. до н.э.) (с.18). Важно отметить, что при этом Стела Монева не только характеризует отдельные этапы становления и развития Афинской демократии, но и стремится показать их влияние на формирование структуры политической системы.

Основной текст состоит из трех глав, подразделяющихся на проблемные параграфы. Первая глава исследования посвящена

V вв. до н.э. / И. Е. Суриков. – М., 2000; *Он же*. Проблемы раннего афинского законодательства / И. Е. Суриков. – М., 2004; *Он же*. Античная Греция: политика в контексте эпохи. Архаика и ранняя классика / И. Е. Суриков. – М., 2005; *Он же*. Остракизм в Афинах / И. Е. Суриков. – М., 2006; *Туманс Х.* Рождение Афины. Афинский путь демократии: от Гомера до Перикла (VIII–V вв. до н.э.) / Х. Туманс. – СПб., 2002; *Ставнюк В. В.* Фемістокл і Афіни: діяльність Фемістокла в контексті еволюції афінського поліса / В. В. Ставнюк. – Київ, 2004; *Він же*. Становлення афінського поліса / В. В. Ставнюк. – Київ, 2005; *Кудрявцева Т. В.* Народный суд в демократических Афинах / Т. В. Кудрявцева. – СПб., 2008; *Строгоцкий В. М.* Афины и Спарта. Борьба за гегемонию в Греции в V в. до н. э. (478–431 гг.) / В. М. Строгоцкий. – М., 2008.

историографии вопроса. Основное внимание исследовательницы привлекли идеи англо-американской историографии (с. 21–28), автор очень удачно выделяет существующие в ней концепции типов Афинской демократии и подвергает их тщательному анализу. Вполне объективным, хотя, возможно, излишне кратким получился анализ немецкой историографии (с. 29–30). Из всего многообразия русскоязычных исследований, которые детально анализируются в других частях монографии, в историографическом обзоре рассматриваются лишь основополагающие труды В. П. Бузескула (Харьков, 1895; СПб., 2003) и работа современного рижского исследователя Харийса Туманса (СПб., 2002) (с. 28–29). Автор акцентирует внимание на «селективности» обзора концепций современной литературы (с. 30), но в некоторых случаях это выглядит слишком избирательно. Хотя, впрочем, историографические экскурсы присутствуют в каждой главе монографии и, в том числе, опираются на российские исследования.

Заметим, что структура содержательной части работы невольно наводит на мысль о классическом варианте аристотелевской «Афинской политии», подразделенной на части – историческую и систематическую. Вторая глава монографии посвящена исследованию исторического пути демократии и анализу различных этапов его развития (с. 19). Следует подчеркнуть, что работу отличает великолепное знание трудов античных авторов. Поражает, с какой глубиной и скрупулезностью подается анализ источников, проводятся аналогии и обобщения. В частности, автор не оставляет сомнений по поводу причин политической нестабильности в полисе после реформ Солона, поясняя это как минимум двумя мотивами: личным соперничеством знатных аристократов и социальными противоречиями в обществе (с. 62). Становятся также понятными причины установления в Афинах тирании Писистрата как необходимого этапа на пути к демократии, ориентир на социальную сферу и деполитизацию граждан (с.80). В оценке деятельности Перикла С. Монева придерживается сдержанно-аргументированной позиции. В противовес современной тенденции ниспровержения с пьедесталов и «фразоблечения» великих людей прошлого, она видит в Перикле великого «преславного» политика, оказавшего колоссальное влияние на историю Афинской демократии (с. 105). Автор отмечает и негативные стороны его деятельности: роль в возникновении паразитарной психологии афинских граждан, что стало главной социальной проблемой IV в. до н.э.; инициативу Перикла в Пелопоннесской войне, которая привела, в конечном итоге, к поражению демократии в Афинах (с. 121). Образ Перикла в монографии не идеализируется, он представлен более реалистично.

Следует приветствовать системный анализ деятельности отдельных политических институтов Афин периода демократии, который представлен в третьей главе монографии. Характеризуя деятельность Народного собрания, Буле, судебной системы, магистратур С. Монева,

на основе тщательного анализа письменной традиции и греческой терминологии, дает собственный анализ особенностей их возникновения и функционирования. Автор отмечает, что значительную роль в эффективной деятельности Экклесии играли демагоги. «Афиняне прислушивались к их словам и голосовали так, как им внушали» (с. 176). Частота созывов Народного собрания превращала афинян в сильно политизированное население, которое, по мнению автора исследования «пользовалось властью достаточно осмысленно» (с. 178). Заслуживает внимания раздел монографии, посвященный привилегиям и степени ответственности булевтов. Автор акцентирует на том, что члены Совета фактически являлись магистратами, которые за свою деятельность получали оплату. Кроме того, они освобождались в течение года от военной службы, имели привилегии в театре и во время заседаний Народного собрания, носили миртовый венок, как знак достоинства и, в тоже время, опасались наказания за нарушение закона. Буле, по мнению С. Моневой, «с одной стороны, являлся постоянно действующей комиссией в Народном собрании, а с другой – полностью самостоятельным высшим правительственным учреждением» (с. 195).

Вполне аргументированной является позиция автора в отношении роли судебной системы в Афинском государстве. Отмечается, что она развивалась параллельно с демократизацией полиса, в ней действовали древние и ново созданные суды. Самый древний, почитаемый и священный суд – Ареопаг, который «изначально призван был поддерживать гражданский мир и стабильность в микрокосме полиса ... с помощью непосредственного воздействия на сакральные чувства граждан» (с. 216-217). Подробнейшим образом в монографии рассматривается функционирование главного судебного учреждения Афин в период господства демократии – Гелиэи. Автор монографии отмечает, что источники опровергают мнение о неподкупности и отсутствии злоупотреблений в Афинском народном суде (с. 225). «В ходе процесса имелось много возможностей его замедления» (с. 227), в результате чего судебные тяжбы фактически превратились в способ времяпровождения афинских граждан. Несколько противоречивым выглядит лишь вывод автора о том, что власть в Гелиэе принадлежала «народу в лице его старшего поколения» (с. 232), далее же в монографии утверждается, что членом суда мог стать любой афинский гражданин, достигший 30-летия (с. 291). Безусловным достоинством данного исследования является классификация видов наказаний, которые использовались в афинской судебной системе (с. 237-240).

С. Монева констатирует, что особое место в политической системе классических Афин занимали многочисленные магистратуры. По ее мнению, во избежание сосредоточения власти в руках отдельного магистрата, афиняне руководствовались следующими принципами: коллегиальностью, выборностью (в основном с помощью жребия),

отчетностью перед Экклесией и Буле, непродолжительностью срока исполнения должности (с. 292). Автор совершенно справедливо отмечает, что структура власти и управления в Афинах была организована так, чтобы ежегодно в ней была задействована значительная часть граждан. Кроме того, исследовательница приводит убедительные данные о деятельности местных выборных магистратур по филам и демам, а также афинских магистратур за границей, связанных с союзниками (с. 270-284). Все это позволило ей сделать вывод о том, что то самоуправление, которое практиковали афиняне требовало от гражданина полной самоотдачи во благо общественной деятельности. В целом, существовавшая в Афинах демократия характеризовалась наличием двух основных элементов: свободы (прежде всего «гражданских свобод») и равноправия (равенства перед законом) (с. 293-294).

Автор совершенно справедливо отмечает, что демократическое устройство Афин не следует идеализировать, подчеркивая, что это всего лишь одна из ранних форм демократии, ее «эмбрион» (с. 296-297). В монографии уделяется внимание специфике Афинской демократии, акцентируется внимание на исключении из политической жизни Афин женщин-гражданок, свободных чужеземцев и абсолютно бесправных рабов, распространении демагогии, склонности к коррупции и продажности политических лидеров (с. 294-296). Можно было бы порекомендовать автору рассмотреть вопрос о таких «темных сторонах» Афинской демократии, как распространение явления доносительства-сикофантизма, судебной (возможно, и политической) магии, широко применявшейся в период с конца V в. до конца IV в. до н. э. и сошедшей на нет после уничтожения демократии (Доддс Э. Греки и иррациональное / Э. Доддс. – М.; СПб., 2000. – С. 199-200). Однако данные дополнения принципиального значения не имеют и позволяют лишь уточнить рассмотренные в монографии вопросы.

Хочется подчеркнуть широкую эрудицию автора, который обладает хорошими аналитическими способностями: собранный исследовательницей фактический материал соответствующим образом изложен, структурирован и осмыслен.

Книга Стелы Моневой способствует более глубокому пониманию истории классических Афин. Точка зрения автора всегда аргументирована, опирается на источники и широкий охват литературы, содержит авторское отношение ко многим дискуссионным проблемам. Благодаря этой книге можно не только понять суть демократической системы в Афинах, но и проследить ее влияние на становление современной демократии.

Борис Кириллович Мигаль (1927–2010). Факультет должен помнить о нём

12 сентября 2010 года ушел из жизни Мигаль Борис Кириллович – участник Великой Отечественной войны, доктор исторических наук, заслуженный профессор Харьковского национального университета, Лауреат премии имени В. Н. Каразина.

59 лет жизни, учеба и трудовая деятельность Бориса Кирилловича были связаны с Харьковским университетом.

Я был знаком с Борисом Кирилловичем много лет, с 1951 г., с момента поступления на учебу на исторический факультет Харьковского университета. Мы были на одном курсе, но только в разных академических группах. Иностранные языки изучали тоже в разных группах. Я изучал немецкий язык, Борис Кириллович – английский. Все остальные предметы, как и сейчас, были общие для всех студентов курса.

После окончания нами в 1956 году исторического факультета Борис Кириллович до 1959 г. работал старшим лаборантом методического кабинета исторического факультета. Я в эти годы с ним часто общался, так как работал старшим лаборантом Археологического музея университета, который был при историческом факультете. И музей, и исторический факультет находились в это время на пятом этаже Главного корпуса университета (площадь Свободы), недалеко друг от друга, вблизи деканата исторического факультета.

В 1959 г. Борис Кириллович поступил в аспирантуру при общеуниверситетской кафедре истории КПСС. В это время мы встречались редко и только с 1964 г., когда он стал работать на кафедре истории Украины при историческом факультете, мы часто встречались и общались. Я с этого же года стал работать преподавателем кафедры историографии, источниковедения и методики преподавания истории, заведующим которой был профессор В. И. Астахов. Несмотря на то, что работали на разных кафедрах, мы с ним начали тесно сотрудничать в научном плане.

С 1964 г. и до конца жизни Бориса Кирилловича наше сотрудничество не прекращалось, а укреплялось. С 1982 г. и до середины 2010 г. мы написали и опубликовали свыше 40 научных и

© Зайцев Б. П.

Memoria

научно-популярных работ. Первая наша совместная статья была опубликована в газете «Вечірній Харків» в декабре 1982 г. под названием «Гімн єдності і братства» (Про Державний гімн УРСР). Последняя статья, которая вышла в свет в журнале «UNIVERSITATES», уже после смерти Бориса Кирилловича, «Герб: его роль в истории».

Сотрудничали мы дружно. Никто из нас не подводил никогда друг друга. С 2000 г. на историческом факультете начала работать группа преподавателей из 5 человек по написанию истории Харьковского университета: профессор Кадеев В. И. (руководитель группы), доцент Зайцев Б. П., профессор Куделка С. М., профессор Мигаль Б. К., профессор Посохов С. И. Я и Борис Кириллович работали в содружестве, разрабатывая одну и ту же часть той или иной темы, которая нам поручалась. В своей научной работе мы много внимания уделяли истории Харьковского университета в годы Великой Отечественной войны. Первое издание «Харьковский университет в годы Великой Отечественной войны» на русском языке вышло в свет 1985 г. (Авторы: Ю. И. Журавский, Б. П. Зайцев., Б. К. Мигаль). Второе издание этой книги опубликовано в 2010 г. на украинском языке с дополнениями, изменениями и фотографиями участников Великой Отечественной войны. Кроме этого, стоит назвать два издания, посвященные студенческим батальонам, в которых основное внимание было уделено студентам-студбатам Харьковского университета (авторы: Б. П. Зайцев, Б. К. Мигаль, С. И. Посохов). Кроме этих работ нами было написано и опубликовано целый ряд статей по истории университета в годы Великой Отечественной войны. Среди них статья историографического характера «Харьковский государственный университет в годы Великой Отечественной войны. Обзор литературы (Харків. Історіограф. зб. – 2004. – Вип. 7).

Мы, как участники Отечественной войны, при случае, особенно когда писали работы, посвященные университету в годы войны, вспоминали часто и свою службу в Советских Вооруженных Силах: я – в войсках противовоздушной обороны, Борис Кириллович – на кораблях военно-морского флота.

В разговоре о воинской службе в годы войны Борис Кириллович говорил, что он был мобилизован в ряды Советских Вооруженных Сил в январе 1944 г. на 3 месяца раньше до исполнения ему 17 лет и был определен на учебу в Харьковскую спецшколу Военно-воздушных сил. Весной 1945 г. был направлен на службу в Военно-морской флот. Здесь с апреля 1945 г. служил в должности матроса-радиометриста одного из катеров 7-й бригады торпедных катеров Краснознаменного Балтийского флота. Катер и его личный состав был снабжен всем необходимым для выхода в море на боевые задания на несколько суток.

После окончания Великой Отечественной войны, в 1949–1954 гг., Борис Кириллович проходил службу на крейсере «А. Железняков», который базировался в г. Ленинграде, в должности радиометриста штурманского поста. Здесь же, в г. Ленинграде, по разрешению

командирования крейсера, учился в школе рабочей молодёжи, которую окончил в 1950 г. и получил аттестат об окончании 10-ти классов.

После расформирования экипажа катера Борис Кириллович на память о службе в Военно-морских силах взял себе флаг катера. После демобилизации этот флаг много лет висел в его комнате на стене над его диваном. После смерти Бориса Кирилловича во время его погребения (он похоронен на кладбище № 8 г. Харькова возле могилы матери) дочь Наталья Борисовна накрыла его тело Военно-морским флагом, которым он дорожил и хранил как реликвию со времени демобилизации до последних дней своей жизни.

Работая на кафедре истории Украины с 1964 г., Борис Кириллович читал общий курс истории Украины и целый ряд специальных курсов, в частности, «Историография истории Украины», «Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза» и др., проводил со студентами практические занятия, руководил написанием студентами курсовых, дипломных, научных работ и т.д.

В 1963 г. защитил кандидатскую диссертацию «Партийная организация Полтавщины в борьбе за восстановление сельского хозяйства (1921–1925 гг.)», а в 1975 г. защитил докторскую диссертацию «Проведение аграрной политики на Украине в 1921–1925 гг.».

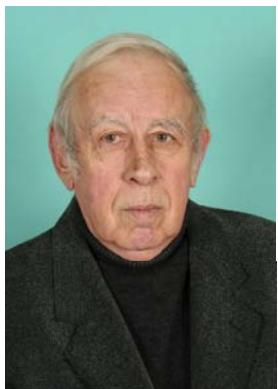
Борис Кириллович был членом редколлегии «Вестника Харьковского университета» (серия «История»). Мы с ним были членами серии археографических сборников «Краю мій, Слобожанщино!», которые издавалась Государственным архивом Харьковской области. Несколько лет Борис Кириллович был членом, затем ученым секретарём специализированного совета исторического факультета университета по защите докторских и кандидатских диссертаций. В середине 1970-х годов я сменил Бориса Кирилловича на должности ученого секретаря специализированного совета. Борис Кириллович был человеком дисциплинированным, исполнительным, общительным, с юмором.

На факультете у него были близкие, дружественные, доверительные отношения с Ю. И. Журавским, доцентом кафедры историографии. Им интересно было встречаться в свободное от работы время и беседовать на самые различные темы.

Время неумолимо движется вперед. А вместе с ним стареют люди и уходят из жизни. На историческом факультете уже не осталось ни одного участника Великой Отечественной войны.

Борис Кириллович – один из тех, кто еще не так давно был членом коллектива факультета, выполнял свои преподавательские обязанности. Несмотря на повседневные заботы, в коллективе факультета, все таки, не должны забывать бывших членов коллектива – участников Великой Отечественной войны, которые проработали на факультете не один десяток лет.

«На том стою и не могу иначе». Памяти Юрия Алексеевича Голубкина (1941–2010)

В одной из последних статей Юрия Алексеевича Голубкина есть следующие строки, описывающие возвращение Лютера из Вартбурга в Виттенберг: «... Заснеженные дороги, ночь, одинокий всадник, который упорно и неустрашимо пробивается сквозь пургу к какой-то возвышенной, ведомой лишь ему одному цели». Эти строки как нельзя лучше подходят для отображения личности самого Юрия Алексеевича, того восприятия Человека, Ученого, Преподавателя, которое складывалось при общении с ним у родных и друзей, коллег и учеников. Безупречный средневековый рыцарь или бесстрашный верный мушкетер, неизменно следующий единой избранному пути служения высокому идеалу без каких-либо поблажек к самому себе – именно те образы, которые достоверно передают внутренний этос жизненной позиции Ю. А. Голубкина.

Родился Юрий Алексеевич 5 апреля 1941 г. в семье Алексея Константиновича и Анастасии Ивановны Голубкиных в Москве, где после окончания военного училища служил его отец. Получив в 1947 г. после окончания Военной академии в Москве звание подполковника Алексей Константинович был направлен на службу в г. Гродно (Белоруссия), где Юра пошел в первый класс. Кочевая гарнизонная жизнь не давала семье надолго осесть в одном месте, и Ю. А. Голубкину довелось учиться в школах многих украинских городов, в которых служил его отец – Коростень, Бердичева, Хмельницкого, Луцка и ряда других. В 1957 г. А. К. Голубкина перевели на службу в ГДР, где Юрий Алексеевич окончил в 1958 г. советскую среднюю школу в г. Веймаре.

В 1960 г. Юрий Алексеевич поступил на исторический факультет Львовского государственного университета имени Ивана Франко, на котором учился до четвертого курса. В 1964 г. он перевелся в Харьковский университет и окончил пятый курс на историческом факультете ХГУ. Руководителем научной работы Ю. А. Голубкина стал в это время Г. В. Фризман, который, обратив внимание на глубокое знание студентом немецкого языка, рекомендовал ему заняться

© Домановский А. Н.

изучением Реформации в Германии. С тех пор не только научная деятельность Юрия Алексеевича, но и вся его жизнь оказались тесно связаны с разносторонним исследованием жизненного пути и творческого наследия Лютера. Весомым вкладом в медиевистику стала защищенная им в 1974 г. кандидатская диссертация «Общественно–политические взгляды и позиция Мартина Лютера во время второго периода раннебуржуазной революции в Германии (1521–1524 гг.)».

С этой же тематикой были связаны и преподававшиеся Ю. А. Голубкиным на историческом факультете учебные курсы. За время сорокалетней преподавательской работы (с 1970 г.) Юрий Алексеевич блестяще преподавал общий курс истории средних веков и многочисленные авторские спецкурсы: «Источниковедение истории средних веков», «Историография истории средних веков», «Раннебуржуазная революция в Германии», «Реформация и Крестьянская война в Германии», «Медиевистика в Харьковском университете», «Религия и Церковь в Российской империи, Советском Союзе и независимых государствах, возникших после его распада», спецсеминар по истории гуманизма в Германии.

Преподавательскую работу и научную деятельность Юрий Алексеевич воспринимал как рыцарственное служение Прекрасной Даме, в котором недопустимы и даже греховны поспешность и небрежность, и в немалой степени выработке такой позиции способствовал сам предмет его научных изысканий. Действительно, именно под влиянием глубокого изучения Германской Реформации, вдумчивого знакомства с выдающимися произведениями Мартина Лютера формировались его научные и жизненные принципы, жизненное кредо, своеобразный личный символ веры. Отстаивая его, Ю. А. Голубкин мог с полным на то правом повторить вслед за Лютером: «На том стою и не могу иначе».

Подобно тому, как Мартин Лютер ратовал за то, чтобы духовная жизнь каждого христианина основывалась на самостоятельном постижении Священного Писания, а не на слепом следовании толкованиям католических иерархов, Юрий Алексеевич своим примером призывал к работе с первоисточниками, их собственному глубокому пониманию. Продолжив после защиты кандидатской диссертации работу по изучению Реформационного движения в Германии, исследователь преимущественное внимание уделил переводам произведений Лютера.

В начале 1990-х вышел в свет подготовленный Ю. А. Голубкиным сборник избранных произведений Мартина Лютера 1520–1526 гг. «Время молчания прошло» (Харьков, 1992 г.), снабженный обстоятельным объемным историко–биографическим очерком и комментариями. С того времени началось также сотрудничество исследователя с германскими коллегами, из которых сам Юрий

Алексеевич с чувством глубокой благодарности всегда вспоминал Генерального секретаря Мартин-Лютер-Бунда доктора П. Шелленберга и пастора У. Кляйнхемпеля. Уже в середине 1990-х – начале 2000-х гг. оно принесло весомые плоды – основательные переводы произведений Мартина Лютера, книги Генриха Фауселя «Мартин Лютер. Жизнь и дело» (Харьков, 1995–1996 гг.), «Хорошего держитесь: Церкви и религиозные объединения в Российской державе, Советском Союзе и независимых государствах, возникших после его распада» (Харьков, 1998 г.) и «Классики теологии» (Харьков, 2005 г.).

Неоспоримое научное значение этих переводов исследователя многократно усиливалось также их активной востребованностью среди русскоязычных лютеран, не знающих немецкого языка. Переводы Юрия Алексеевича открывали для них возможность ознакомиться с важнейшими религиозными текстами, и не будет преувеличением сказать, что Мартин Лютер во многом говорил с ними словами Ю. А. Голубкина. Подобно Лютеру, осуществившему перевод Библии на немецкий литературный язык, что сделало ее доступной немецкому народу, Юрий Алексеевич делал произведения реформатора доступными лютеранам, не знавшим немецкого. Отдельного упоминания в этом плане заслуживает сборник произведений Лютера «Жить и возвещать дела Господни» (Харьков, 2001 г.).

Отточенное мастерство переводчика позволило Ю. А. Голубкину обратиться в это время также к переводу поэтических религиозных произведений – духовных песен, тем более что к этому его подготовил перевод второго тома книги Генриха Фауселя, содержащий значительное количество стихов, переведившихся Ю. А. Голубкиным совместно с его женой, Л. Н. Назаренко. После знакомства с этим переводом в Германии Юрий Алексеевич получил предложение пастора У. Кляйнхемпеля продолжить работу над переводами, и в 1995 г. в Эрлангене вышел из печати «Русско-немецкий сборник духовных песен».

В 1990-е гг. началось также сотрудничество Юрия Алексеевича с Харьковской лютеранской общиной, куда впервые он был приглашен после выхода книги «Время молчания прошло» по инициативе основателя общины Н. Г. Кожушкова для выступления с лекцией о Мартине Лютере. С того же времени Ю. А. Голубкин выступил редактором многотомного собрания сочинений Митрополита Харьковского и Богодуховского Никодима (Н. С. Руснака), с которым его связывали теплые отношения и длительная совместная работа над богословско-философским журналом «Віра і розум».

Столь же требовательным, как к самому себе, был Ю. А. Голубкин к своим ученикам. Под его руководством были защищены три кандидатских диссертации: В. А. Дятлова «Реформационное движение в городах Саксонии и Тюрингии в 1521–1524 гг.» (1983 г.),

А. А. Гаврюшенко «Филипп Меланхтон: гуманист и реформатор (1517–1524 гг.)» (1988 г.) и С. А. Карикова «Реформация и становление Евангелической Церкви и школы в Брауншвейге» (2006 г.).

Однако не только на научном и преподавательском поприще следовал Ю. А. Голубкин единой избранному символу веры. Высокая и принципиальность, сочетаемые с глубочайшей скромностью и повышенным чувством справедливости, были важнейшими составляющими его отношений с друзьями, коллегами, студентами. Случалось, лишь он один брался выступить по наболевшему вопросу и высказать то, о чем многие думали, но не считали возможным озвучить.

14 сентября 2010 г. Юрия Алексеевича не стало. Коллегам и ученикам на историческом факультете Харьковского университета и кафедре истории древнего мира и средних веков будет не хватать того тихого голоса совести, который и сейчас звучит при мысли о том, как бы повел себя и что сказал бы в той или иной трудной ситуации Юрий Алексеевич Голубкин.

Hierstehe ich und ich kann nicht anders.

Домановский А. Н.

Звіт про результати науково-дослідної роботи на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за 2010 р.

Іващенко В. Ю., Миколенко Д. В.

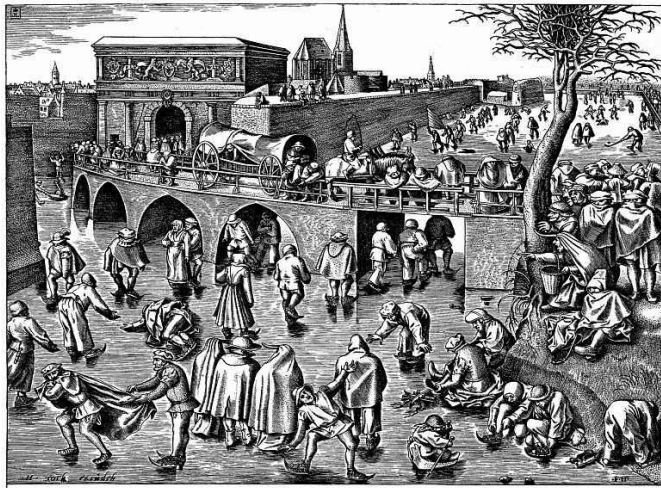
Вже традиційно факультет у цілому та окремі наші кафедри мають високий рейтинг серед кафедр гуманітарного профілю. У 2010 р. кафедра історії стародавнього світу та середніх віків посіла третє місце (у рейтингу брали участь 50 кафедр), кафедра історіографії, джерелознавства та археології – п'яте місце, кафедра історії Росії – восьме місце, кафедра нової та новітньої історії – одинадцяте місце, кафедра історії України – дванадцяте місце.

Такі показники пояснюються, перш за все, високим кадровим потенціалом факультету. Як і в попередні роки наш факультет посідає перше місце за відсотком кадрів вищої кваліфікації. Він на 100% складається із викладачів, які мають вчені ступені й звання, тоді як по університету цей показник становить 71%. При цьому відсоток докторів наук серед викладачів вже кілька років зберігається на рівні 35%. Це друге місце після радіофізичного факультету (44%), яке історичний факультет поділяє з факультетом комп'ютерних наук. Тим не менш, у нас є ресурси для подальшого укріплення кадрового потенціалу. Так, у 2010 р. двоє співробітників факультету захистило кандидатські дисертації (К. В. Мизгін, А. М. Токарев).

Досить стабільними, порівняно з кількома попередніми роками, залишаються основні показники наукової роботи факультету. У 2010 р. на факультеті було видано 2 «Вісники», 5 збірників наукових праць, 11 монографій, довідників та брошур, 7 навчальних посібників, 7 навчально-методичних видань, 182 статті, 58 тез доповідей. Крім того, співробітники факультету брали активну участь у редагуванні різних видань, виступали титульними рецензентами, опонентами при захистах кандидатських і докторських дисертацій.

Загальний обсяг наукової та навчально-методичної продукції, опублікованої співробітниками та аспірантами факультету, у 2010 р. становив близько 245 умов. друк. арк. По кафедрах цей показник виглядає наступним чином: майже 73 друк. арк. – кафедра історіографії, джерелознавства та археології (серед лідерів – проф. С. І. Посохов, проф. О. Д. Каплін, проф. С. М. Куделко, доц. В. Ю. Іващенко); майже 48 друк. арк. – кафедра стародавнього світу та середніх віків (серед лідерів – проф. С. Б. Сорочан, доц. О. П. Мартем'янов); майже 43 друк. арк. – Музей археології та етнографії Слобідської України; 35 друк. арк. – кафедра історії України (відзначимо внесок

© Іващенко В. Ю., © Миколенко Д. В.

Підсумки діяльності історичного
факультету

доц. Д. В. Журавльова); близько 27 друк. арк. – кафедра нової і новітньої історії; майже 20 друк. арк. – кафедра історії Росії (відзначимо внесок проф. В. М. Духопельникова та проф. Ю. П. Волосника); 4,3 друк. арк. – Музей історії університету.

Зокрема, у минулому році вийшли друком другий том антології «Харківський університет ХІХ – початку ХХ ст. у спогадах його професорів та вихованців» (Укл.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадеєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов. – Харків, 2010), друге видання монографії «Харківський університет у роки Великої Вітчизняної війни» (Ю. Й. Журавський, Б. П. Зайцев, Б. К. Мигаль – Харків, 2010), збірка «Латышева В. А. Маслины – античное поселение в Северо-Западном Крыму: Статьи и воспоминания» (Укл. О. П. Мартем'янов, А. Н. Токарев. – Харків, 2010) та ін.

Ряд статей співробітників факультету було опубліковано у престижних виданнях гуманітарного профілю: «Ab Imregio» (доц. Л. Ю. Посохова), «Археологія» (доц. Ю. В. Буйнов), «BAR International Series» (доц. М. В. Любічев), «Вестник древней истории» (доц. О. П. Мартем'янов), «Византийский временник» (проф. С. Б. Сорочан), «Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки» (проф. С. І. Посохов).

Слід також відзначити, що певною ознакою часу є розміщення наукової продукції в Інтернеті. Ця форма оприлюднення результатів своєї роботи стає на факультеті дедалі більш популярною, зокрема, тут можна відзначити лідерство проф. О. Д. Капліна.

У 2010 р. факультет був організатором та співорганізатором 13 конференцій, семінарів та круглих столів: Міжнародної конференції VI Дриновські читання «Болгарія – Україна: від євразійських імперій до Європейського Союзу (ХVІІІ – початок ХХІ ст.)» (спільно з Центром болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова, Інститутом історії України НАНУ, Інститутом історії БАН, Східним інститутом українознавства імені Ковальських, Харківським міським товариством болгарської культури імені М. Дринова), Міжнародної наукової конференції ІХ Астаховські читання «Наукознавство та історія історичної науки» (спільно з ХГУ «НУА»), Міжнародного візантікознавчого симпозиуму «НОМО BYZANTINUS серед ідей та речей» (спільно з Центром болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова), Міжнародної наукової конференції «Історія повсякдення: «наукова територія», методи дослідження, здобутки та перспективи в Україні» (спільно з Інститутом історії України НАНУ), Міжнародної конференції «Проблеми історії та археології України» (спільно з ХІАТ), Міжнародного наукового симпозиуму «Протоболгари в етносоціальних і політичних структурах середньовіччя» (спільно з Центром болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова, Центром краєзнавства, МАЕСУ) та ін. 16 вересня 2010 р. вперше в

Україні в Харківському університеті відбулися Тіссенівські читання, організовані Німецьким історичним інститутом (м. Москва) та історичним факультетом, у рамках яких професор М. Штолльайс прочитав лекцію «Тривале розлучення з ХІХ століттям – цезури суспільства, права і конституції», а коментатором виступив проф. Г. В. Касьянов.

У минулому році співробітники факультету взяли участь у роботі 173 конференцій, більшість з яких мала міжнародний статус. Географічно – це Російська Федерація, Словаччина, ФРН, Ізраїль, Азербайджан. Найбільшу активність виявили проф. О. Д. Каплін (8 конференцій), проф. С. М. Куделко (8 конференцій), проф. С. І. Посохов (7 конференцій).

У 2010 р. спеціалізована вчена рада історичного факультету провела 13 засідань, на яких відбувся захист 2 докторських дисертацій (обидві за спеціальністю – «Всесвітня історія») та 10 кандидатських дисертацій (7 – за спеціальністю «Історія України», 3 – за спеціальністю «Всесвітня історія»). Усі дисертації були затверджені ВАК України. Влітку 2010 р. спеціалізована рада пройшла процедуру перереєстрації у ВАК України.

Усі випускники аспірантури 2010 року успішно завершили навчання, також відбувся захист кількох аспірантів попередніх років випуску та здобувачів: кандидатську дисертацію захистили М. В. Григор'єва, О. С. Гур'єва, Ю. Л. Селевич, А. В. Скиданова, В. В. Склокін, А. М. Токарев, М. В. Фомін. Співробітник факультету К. В. Мизгін захистив кандидатську дисертацію в Інституті археології НАН України (Київ).

На факультеті було проведено 15 виставок, 7 із них – у приміщенні Музею історії університету. Особливу увагу привернули виставки до 65-річчя Великої Перемоги «Будемо пам'ятати завжди» (спільно з Харківським історичним музеєм), до Дня архівіста «Харківський університет в роки громадянської війни та реорганізації освіти» (спільно з Державним архівом Харківської області та відділу колекцій рідкісних видань та рукописів ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна) та виставка археологічних знахідок польового сезону 2010 р. (за участі ХІАТ, МАЕСУ, Археологічного центру та ін.). Крім того, археологічні виставки презентувались в Ізюмі, Валках, Краснограді.

Така активна виставкова діяльність археологів стала можливою завдяки масштабним археологічним розкопкам й розвідкам, які в минулому році відбувались у Харківській, Полтавській області та Криму.

За участі історичного факультету в університеті вже кілька років діють п'ять наукових центрів: Центр болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова, Лабораторія германо-слов'янських досліджень, Центр краєзнавства, Археологічний центр, Центр пам'яткознавства Національної академії наук України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, плідна робота яких

дозволила значно активізувати міжнародні зв'язки факультету, налагодити контакти з українськими науковими установами та місцевими органами влади. Крім того, у 2010 р. було відкрито Турецький історико-культурний центр, який започаткував кілька спільних проєктів з факультетом мистецтв Стамбульського університету, сприяв організації на факультеті виставки архівних документів «Турецька діаспора в Харкові».

Традиційно тісною є співпраця співробітників факультету з російськими колегами, передусім з Белгородського державного університету та Російського державного гуманітарного університету. У 2010 р. спільно з Белгородським державним університетом було проведено другу міжнародну студентську школу «Історико-культурна спадщина євросходу «Слобожанщина» (м. Белгород). У межах академічного обміну з РДГУ проф. С. М. Куделко, доц. В. О. Куликов, доц. О. П. Мартем'янов, доц. С. Ю. Страшнюк читали лекції в РДГУ, науковці з РДГУ – на історичному факультеті Харківського університету.

Щодо міжфакультетського співробітництва, то в 2010 р. було розпочато спільний з соціологічним факультетом проєкт «Викладання історії в школі: на шляху до толерантності», фінансований Міжнародним фондом «Відродження» (доц. В. Ю. Іващенко, В. О. Куликов).

Пошук міжнародних та внутрішніх грантів, як і раніше, залишається одним із найважливіших завдань. У 2010 році завершився проєкт Німецького історичного інституту в Москві «Трансфер і адаптація університетської освіти в Росії другої половини XVIII – першої половини XIX ст.», фінансований фондом Герди Хенкель, в якому брала участь група викладачів факультету (керівник – проф. С. І. Посохов). Ряд співробітників факультету продовжували дослідження держбюджетної теми «Університетська наука й освіта в Україні в XIX – XX ст. (на матеріалах Харківського університету)» (керівник – проф. С. І. Посохов), проф. С. М. Куделко отримав грант Харківського міськвиконкому на видання книги «Харків: літопис століть».

Крім того, наші співробітники також вибороли гранти Фонду фундаментальних досліджень за темами «Геолого-ландшафтні умови заселення області дніпро-донецького вододілу в пізньоримський час та в добу Великого переселення народів» (виконавці – доц. М. В. Любичев, К. В. Мизгін та ін.) та «Академічне зібрання творів В. Н. Каразіна у 2-х томах» (виконавці – А. В. Григор'єв, проф. С. М. Куделко).

Плідна наукова робота викладачів історичного факультету неодноразово відзначалась нагородами та преміями. За підсумками роботи університету в 2009 р. лауреатом премії II ступеня став проф. В. М. Духопельников, з нагоди Дня науки він же був

нагороджений нагрудним знаком «Петро Могила». Проф. С. І. Посохову було присвоєне почесне звання «Заслужений працівник освіти України», проф. Є. П. Пугача та доц. М. З. Бердугу було нагороджено медаллю ім. В. Н. Каразіна, доц. О. І. Тумаков здобув призове місце в університетському конкурсі «Кращий викладач року». Доц. О. Г. Павлова стала Лауреатом творчої премії імені Дмитра Багалія Харківської міської ради в галузі краєзнавства за 2010 р.

У 2010 році студентська наука на історичному факультеті розвивалась у рамках Студентського наукового товариства. Наприкінці минулого року відбулися вибори нових керівників СНТ. Його головою стала С. Труш, заступником голови – О. Чеботарьов, секретарем – О. Чистотіна. СНТ об'єднує вісім наукових гуртків: історії України; історії стародавнього світу та середніх віків; історії Росії; археології; історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін; історії міжнародних відносин; нової та новітньої історії; університетських історій.

Поряд з традиційними формами роботи, зокрема, обговореннями наукових доповідей, студентські гуртки проводили засідання у формі круглих столів. Так, 12 березня силами членів гуртка історії стародавнього світу та середніх віків було організовано круглий стіл «Кохання в добу античності та середньовіччя: історична традиція та сучасні парадигми» за участю соціологів і психологів. 10 грудня представники гуртків нової та новітньої історії, історії міжнародних відносин організували круглий стіл «Карибська криза 1962 – 1963 рр.: у пошуках істини», в якому брали участь представники Обласної організації ветеранів локальних війн.

Одним із основних напрямків роботи СНТ залишається організація студентських конференцій та конференцій молодих учених, на яких учасники мають змогу доповісти про результати своїх досліджень, обмінятися ідеями зі своїми колегами. У 2010 р. СНТ організувало три міжнародні конференції. У 63-х «Каразінських читаннях (історичні науки)» взяли участь 290 студентів, аспірантів та молодих учених, які представляли більше ніж п'ятдесят наукових та освітніх закладів різних міст України, Росії, Білорусі та Польщі. 28-а Міжнародна краєзнавча конференція, у підготовці якої взяв участь Центр краєзнавства, минулого року також відзначилася значною кількістю учасників (109 осіб). «Кирило-Мефодіївські читання», одним із співорганізаторів яких виступив Центр болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова, у 2010 р. отримали статус міжнародної конференції. Серед учасників конференції були гості з Молдавії та Франції.

20-25 вересня 2010 р. студенти історичного факультету взяли участь у II Міжнародній осінній студентській школі «Історико-культурна спадщина євросходу «Слобожанщина» на базі Белгородського

державного університету. Цей захід вже став традиційним, і в 2011 році наш факультет буде приймати гостей з Бєлгорода.

Минулого року на історичному факультеті було опубліковано чотири збірки робіт молодих науковців, серед яких матеріали трьох міжнародних конференцій та щорічник «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії». При цьому збірники тез доповідей за результатами «Кирило-Мефодіївських читань» та Краєзнавчої конференції були опубліковані на сайті історичного факультету. Сподіваємося, що це стане традиційною практикою. Найкращі доповіді студентських конференцій у вигляді наукових статей публікуються у збірнику «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії», який минулого року пройшов процедуру перереєстрації у ВАК України. У грудні 2010 р. вийшов черговий (13) випуск збірника. Зазначимо, що в ньому вперше було надруковано перелік тем дипломних робіт магістрів і спеціалістів, які захищалися минулого року.

У 2010 р. молоді науковці історичного факультету брали активну участь у різноманітних конкурсах, програмах міжнародного обміну. Так, студент 5 курсу історичного факультету П. Єремєєв здобув перше місце на Всеукраїнському конкурсі студентських робіт за напрямом «історія», а Д. Шалигіна (студентка 4 курсу) – перше місце на Харківському міському конкурсі. Крім того, Д. Шалигіна отримала стипендію і брала участь у «Літніх курсах» при університеті м. Байройт (Німеччина). К. Артамонова (студентка 5 курсу) навчалася за освітньою програмою з вивчення грецької мови на острові Калімнос (Греція). Студентка 5 курсу В. Свіриденко брала участь у семінарі з болгарської мови при Шуменському університеті (Болгарія). Е. Матяш (студент 5 курсу) навчається в Аньхойському університеті (м. Хефей, КНР) за програмою мовної підготовки. О. Шеметов (студент 3 курсу) отримав грант на навчання у Каліфорнійському університеті (США).

Таким чином, у 2010 р. історичний факультет не тільки зберіг стабільно високі показники наукової роботи, але й накреслив шляхи для подальшого розвитку.

Хроніка подій на історичному факультеті у 2010 р.

Іващенко В. Ю.

- **15 січня** на черговому засіданні Вченої ради історичного факультету деканом історичного факультету на третій термін було обрано проф. С. І. Посохова.
- **25 січня** історичний факультет провів науково-практичний семінар «Луньовські читання» на тему «Музейна педагогіка: досвід, проблеми, перспективи». В обговоренні актуальних проблем сучасної музейно-виховної роботи взяли участь співробітники музеїв, митці, викладачі, краєзнавці.
- **25 січня** декану історичного факультету проф. С. І. Посохову було присуджено почесне звання «Заслужений працівник освіти України».
- **28 січня** проф. В. В. Петровському було присуджено почесну відзнаку Вченої Ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна з врученням мантиї та диплому.
- **3 лютого** на історичному факультеті відбувся III (обласний) етап учнівської олімпіади з історії. Участь в інтелектуальному змаганні взяли найсильніші учні більшості районів Харківщини.
- **10 лютого – 11 березня** з робочим візитом історичний факультет відвідав професор Стамбульського університету Ф. М. Фурат. Підсумком візиту стало підписання Протоколу про співпрацю між факультетом мистецтв Стамбульського університету та історичним факультетом Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна на 2010–2011 рр.
- **12 лютого** здобувач кафедри історії України В. В. Склокін захистив кандидатську дисертацію «Військові обивателі Слобідської України: інтеграція до імперського суспільства (1765–1798 рр.)».
- **12 лютого** здобувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків А. М. Токарев захистив кандидатську дисертацію «Витоки та становлення офіційної ідеології принципату імператора Цезаря Августа».
- **17 лютого** студенти історичного факультету відвідали Харківську філармонію, де мали можливість поспілкуватися з її директором і головним диригентом Ю. В. Янко.
- **18 лютого** в межах роботи Наукового семінару імені О. С. Федоровського відбулася зустріч з провідним спеціалістом відділу обліку та паспортизації пам'яток археології та архітектури Управління охорони пам'яток Туркменістану А. А. Шайимовою,

- яка виступила з доповіддю «Маргіана: мозаїки Гонур-депе та їх реставрація».
- **5 березня** у Музеї історії університету було відкрито виставку «Жінки – заслужені професори Харківського університету».
 - **7 березня** студенти історичного факультету зустрілися з випускницею факультету, директором Харківського національного академічного театру Опери та балету ім. М. Лисенка Л. Г. Морозко.
 - **10 березня** у Музеї історії університету відбулась зустріч керівників музеїв вузів м. Харкова з Харківською міською радою ветеранів війни з приводу підведення підсумків конкурсу, присвяченому відзначенню 65-річчя Великої Перемоги.
 - **12 березня** на історичному факультеті відбувся круглий стіл молодих вчених «Кохання в добу античності та середньовіччя: історична традиція та сучасні парадигми» за участю соціологів і психологів.
 - **12 березня** Музей археології та етнографії Слобідської України спільно з Ізюмським краєзнавчим музеєм імені М. В. Сибільова відкрив виставку «Скіфи та Елліни».
 - **12 березня** аспірантка кафедри історії України А. В. Скиданова захистила кандидатську дисертацію на тему «Розвиток стаціонарної торгівлі у Харківській губернії (друга половина XIX – поч. XX ст.)».
 - **12 березня** здобувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків М. В. Фомін захистив кандидатську дисертацію «Поховальний обряд та поховальна традиція у візантійському Херсоні (IV–X ст.)».
 - **23 березня** в ЗОШ № 94 м. Харкова відбувся Турнір юних істориків. Членами журі були викладачі та аспіранти, ведучими – студенти історичного факультету.
 - **25-26 березня** студент історичного факультету П. Єремєєв здобув перше місце на Всеукраїнському конкурсі студентських робіт за напрямом «історія».
 - **8-9 квітня** історичний факультет спільно з Інститутом історії України Національної академії наук України, Інститутом історії Болгарської академії наук, Східним інститутом українознавства імені Ковальських, Харківським міським товариством болгарської культури імені М. Дринова провів Міжнародну наукову конференцію VI Дриновські читання «Болгарія – Україна: від євразійських імперій до Європейського Союзу (XVII – початок XXI ст.)».
 - **9 квітня** аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та археології М. В. Григор'єва захистила кандидатську дисертацію «Історія студентських організацій університетів Наддніпрянської України другої половини XIX – поч. XX ст.».

- **9 квітня** аспірантка кафедри історії України О. С. Гур'єва захистила кандидатську дисертацію «Зернова проблема та криза хлібозаготівель в сільському господарстві УРСР 1928–1933 рр.».
- **15-26 квітня** у Музеї історії університету працювала виставка до Дня випускника університету – 2010 «В объективе – 1972 год: факультеты, события, лица». Відвідувачі отримали можливість ознайомитись з унікальними альбомами фотографій факультетського життя, створеними спеціально до відкриття Музею історії Харківського університету в 1972 р.
- **17 квітня** в рамках святкування Дня випускника Харківського університету на історичному факультеті було організовано фотовиставку «Істфак – це ми».
- **23 квітня** на історичному факультеті відбулась Міжнародна конференція молодих вчених 63-ті «Каразінські читання (історичні науки)». У роботі конференції взяли участь 290 студентів, аспірантів та молодих вчених, які представляли більш ніж п'ятдесят наукових та освітніх закладів різних міст України, Росії, Білорусії та Польщі.
- **27-28 квітня** в науково-дослідній лабораторії Германо-Слов'янської археологічної експедиції університету відбулась робоча нарада зі спільного проекту «Інфраструктура області дніпро-донецького вододілу у пізньоримський час та в Добу великого переселення народів». У нараді взяли участь археологи, ландшафтознавці, ґрунтознавці, кліматологи, геологи із Берліна (Євразійське відділення Германського археологічного інституту), Москви (Інститут археології РАН), Києва (Інститут археології НАНУ, Національний університет імені Т. Г. Шевченка), Белгорода (Державний університет), Сум (Управління культури).
- **29 квітня** в Музеї історії університету відбулося відкриття виставки до 65-річчя Великої Перемоги «Будемо пам'ятати завжди», підготовленої за сприяння Харківського історичного музею.
- **13 травня** проф. В. М. Духопельников був нагороджений відзнакою Міністерства освіти і науки України – нагрудним знаком «Петро Могила» за значний особистий внесок у розвиток вищої освіти.
- **13 травня** на історичному факультеті відбулися відкриті лекції науковців Російського державного гуманітарного університету: доц. О. В. Гушнін прочитав лекцію «Російське зарубіжжя: історія та сучасність», доц. О. С. Левченков – лекцію «Особливості інтеграційних процесів на пострадянському просторі».
- **15 травня** відбулось відкриття археологічної міні-виставки Музею археології та етнографії Слобідської України в гімназії № 45 м. Харків.

- **18 травня** у Всесвітній день музеїв у приміщенні Валківського краєзнавчого музею урочисто відкрилася виставка «Валківщина у Добу великого переселення народів», на якій були представлені знахідки із розкопок поселення та могильника черняхівської культури біля с. Війтенки 2004–2009 рр.
- **21 травня** історичний факультет спільно з Центром краєзнавства та Центром болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова провели Міжнародну наукову конференцію молодих вчених «Х Кирило-Мефодіївські читання», присвячену Дню слов'янської писемності та культури.
- **21 травня** на історичному факультеті відбувся 4-й турнір з давньогрецької мови серед студентів 3-5 курсів.
- **28 травня** здобувачка кафедри історіографії, джерелознавства та археології Ю. Л. Селевич захистила кандидатську дисертацію «Діяльність Харківської духовної консисторії в XIX – на початку XX ст.».
- **28 травня** відбулось святкування Дня історичного факультету.
- **Травень** – обов'язки голови Харківського відділення Національної спілки краєзнавців покладено на проф. С. М. Куделка.
- **5 червня** кафедра історіографії, джерелознавства та археології спільно з Харківським гуманітарним університетом «Народна українська академія» провела Міжнародну наукову конференцію «Наукознавство та історія історичної науки» (XI Астаховські читання). У конференції взяли участь науковці з України (Харкова, Одеси, Дніпропетровська, Києва) та гості з Росії (з Москві, Ростова-на-Дону, Белгорода, Омська, Рязані).
- **10 червня** в Центрі краєзнавства було відкрито етнографічну виставку «Слобожанщина: етнографічні візерунки» (з фондів Музею археології та етнографії Слобідської України). Автор та упорядник експозиції Г. М. Шпорт.
- **1 липня** історичний факультет спільно з Центром болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова провів Міжнародний візантікознавчий симпозіум «НОМО BYZANTINUS серед ідей та речей».
- **1 липня** відбулося святкування Дня випуску та вручення дипломів магістрам та спеціалістам історичного факультету.
- **17 липня** проф. С. М. Куделко був нагороджений Грамотою Верховної Ради України «За заслуги перед Українським народом».
- **22-25 липня** професор Університету Трумена (США) Д. Робінсон відвідав історичний факультет і базу Германо-Слов'янської археологічної експедиції в с. Війтенки.
- **Вересень** науково-методичний центр Харківського університету в межах проведення X виставки-конкурсу навчальної літератури нагородив дипломом авторський колектив студентів історичного

- факультету за науково-популярне видання для школярів «Харківщина: перші та вперше. 50 розповідей».
- **16 вересня** в межах Публічних читань фонду Тіссена «Німеччина – Росія – Європа. Історична думка в епоху глобалізації» проф. М. Штолльайс прочитав лекцію «Тривале розлучення з XIX століттям – цезури суспільства, права і конституції». Для участі в дискусії був запрошений завідувач відділу новітньої історії і політики Інституту історії України Національної Академії наук України, професор Києво-Могилянської академії Г. В. Касьянов. Разом з проф. М. Штолльайсом Харківський університет відвідали голова Фонду Ф. Тіссена Ю. К. Регге, директор Німецького історичного інституту в Москві Н. Катцер та ін.
- **17 вересня** засновник Германського історичного інституту в Москві, почесний доктор Харківського університету Б. Бонвеч прочитав на історичному факультеті публічну лекцію «Весна – заморозки – відлига. Досвід і спостереження. 1968–2008 роки» і був нагороджений медаллю імені В. Н. Каразіна.
- **18 вересня** Музей археології та етнографії Слобідської України спільно з Красноградським краєзнавчим музеєм імені П. Д. Мартиновича та Слобідською археологічною службою відкрив виставку археологічних знахідок з фондів Музею археології та етнографії Слобідської України («Загадковий світ давньої кераміки») та за результатами археологічних досліджень курганного могильника «Куми».
- **19 вересня** в межах семінару з доісторичної археології (Vorgeschichte-Seminar) при Науково-дослідній лабораторії Германо-Слов'янської археологічної експедиції на базі експедиції біля с. Війтенки відбувся польовий семінар «Геоманітна зйомка в польових археологічних дослідженнях».
- **19 вересня** співробітники факультету взяли участь у святкуванні 265-ї річниці з часу заснування Харківської області. За активну участь у заходах з цієї нагоди проф. С. М. Куделко був нагороджений Почесною грамотою Харківської обласної ради.
- **20-25 вересня** студенти історичного факультету взяли участь у II Міжнародній осінній студентській школі «Історико-культурна спадщина євро регіону «Слобожанщина» на базі Белгородського державного університету (РФ).
- **4 жовтня** в Музеї історії університету розпочала роботу виставка «До дня народження відомого фізика-теоретика, професора Харківського університету, академіка О. І. Ахісзера».
- **6 жовтня** співробітник факультету К. В. Мизгін захистив в Інституті археології НАН України (Київ) кандидатську дисертацію «Античні монети на пам'ятках черняхівської культури».

- **12-13 жовтня** історичний факультет спільно з Інститутом історії України НАНУ провів наукову конференцію «Історія повсякденності: «наукова територія», методи дослідження, успіхи і перспективи в Україні», в якій взяли участь науковці з Харкова, Києва, Полтави.
- **22 жовтня** на щорічному конкурсі творчості першокурсників Alma Mater-2010 команда історичного факультету виборола третє місце.
- **26 жовтня, 25 листопада** науковий співробітник Музею археології та етнографії Слобідської України Т. М. Крупа в рамках роботи Наукового семінару імені О. С. Федоровського та спільно с Харківським міським національним об'єднанням казахстанців «БІРЛІК» провела публічні лекції.
- **28 жовтня** в Музеї історії університету з нагоди 66-ї річниці звільнення України від німецько-фашистських загарбників був проведений круглий стіл «Видання Харківського університету, присвячені подіям Великої Вітчизняної війни» за участю співробітників музею, науковців історичного факультету та ветеранів Великої Вітчизняної війни.
- **28-29 жовтня** історичний факультет спільно з Харківським обласним історико-археологічним товариством провели VII Міжнародну наукову конференцію «Проблеми історії та археології України» за участі науковців з України (Харкова, Києва, Полтави, Запоріжжя, Херсона, Донецька, Сімферополя) та Росії (Москви, Санкт-Петербурга, Воронежа, Білгорода, Ростова-на-Дону). Конференція завершилася урочистим відкриттям археологічної виставки за результатами польового сезону 2010 року.
- **17 листопада** біля Північного корпусу Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна було відкрито пам'ятник видатному історику Д. І. Багалію.
- **24 листопада** на історичному факультеті відбувся методичний семінар «Vox emissa volat, litera scripta manet: організація письмових контрольних робіт на історичному факультеті».
- **25 листопада** історичний факультет разом з Центром болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова, Центром краєзнавства, МАЕСУ провів Міжнародний науковий симпозиум «Протоболгари в етносоціальних і політичних структурах середньовіччя», в якому взяли участь учені з України та Росії.
- **29 листопада** історичний факультет відвідав його випускник, відомий журналіст, історик, експерт відділу двосторонніх зв'язків Ізраїлю та СНД Ш. Бріман.
- **30 листопада** на історичному факультеті відбулася зустріч студентів з випускником факультету боксером С. Федченком, Інтерконтинентального чемпіона за версією IBF та Чемпіона Європи за версією WBO.

- **3 грудня** на історичному факультеті прочитав лекцію президент Варшавської Ради з охорони пам'яті боротьби та мучеництва (Польща) проф. А. Кунерт.
- **8 грудня** на історичному факультеті відбулася презентація книг вчених Дніпропетровського університету ім. О. Гончара: Петро Калнишевський та його доба / За ред. В. Грибовського та ін. – К., 2009; Панченко В. Формування економічної платформи українського націоналістичного руху в 1920–1950-х рр. – Дніпропетровськ, 2009; Репан О. Іржа на лезі: лівобережне козацтво та російсько-турецька війна 1735–1739 рр. – К., 2009, та подальша дискусія.
- **10 грудня** на історичному факультеті відбувся круглий стіл молодих вчених «Карибська криза 1962–1963 рр.: у пошуках істини» за участю Обласної організації ветеранів локальних війн.
- **10 грудня** в Музеї історії університету в рамках роботи клубу університетських історій відбулась презентація книги, присвяченої доценту кафедри історії стародавнього світу та середніх віків В. О. Латишевій «Маслины – античное поселение в Северо-Западном Крыму: Статьи и воспоминания».
- **15 грудня** історичний факультет спільно з Харківським обласним історико-археологічним товариством та за участі науковців із Харківського державного технічного університету будівництва і архітектури В. В. Моора та І. А. Снитко провели методичний семінар «Методика архітектурного комп'ютерного моделювання в дослідженні археологічних об'єктів стародавніх часів та середньовіччя».
- **17 грудня** на історичному факультеті відбулася XXVIII Міжнародна краєзнавча конференція молодих вчених, в якій взяли участь молоді науковці з України (Харкова, Києва, Донецька) та Росії (Белгород, Волгоград). Організаторами виступили історичний факультет, Центр краєзнавства та Студентське наукове товариство історичного факультету.
- **17 грудня** доц. О. Г. Павлова стала Лауреатом творчої премії імені Дмитра Багалія Харківського міськвиконкому в галузі краєзнавства.
- **24 грудня** у приміщенні Музею історії університету відбулась традиційна виставка, присвячена Дню архівіста. На виставці були представлені документи та матеріали за темою «Харків та університет в роки революцій, громадянської війни (1918–1920 рр.) та реорганізації освіти» із фондів Музею історії, відділу колекцій рідкісних видань та рукописів ЦНБ та Державного архіву Харківської області. До святкування Дня архівіста були залучені студенти історичного факультету, які представили спільний з ДАХО проект зі створення віртуальних виставок.

**Публікації викладачів, співробітників
та аспірантів історичного факультету
ХНУ імені В. Н. Каразіна у 2010 році**

Кафедра історії Стародавнього світу і середніх віків

Бардола К. Ю.

- Особенности обложения подымным налогом в Византии. Капникон // Древности – 2010: Харьк. ист.-археол. ежегодник. – X., 2010. – С. 58-69.
- Принципы византийского налогообложения // Проблемы истории и археологии Украины: материалы VII Междунар. науч. конф., Харьков, 28-29 окт. 2010 г. – X., 2010. – С. 81-82.

Голубкін Ю. О.

- Вклад Мартина Лютера в создание немецких духовных песен // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908. Сер.: Історія. – Вип. 42. – С. 272-280.
- Возвращение Мартина Лютера из Вартбурга // Историк и его дело. – Ижевск, 2010. – Вып. 8. – С. 77-85.

Домановський А. М.

- Византийская «торговля с врагом» в VIII–X вв.: государственный контроль за внешнеторговыми сношениями сквозь призму «трапезунтского инцидента» // Проблемы истории и археологии Украины: материалы VII Междунар. науч. конф., Харьков, 28–29 окт. 2010 г. – X., 2010. – С. 84-85.
- Візантійсько-болгарська торгівля у VIII–IX ст.: засоби державного контролю та регулювання // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. пр. – 2010. – № 1 (1). – С. 38-46.
- Володимир Миколайович Варфоломєєв – людина, науковець, викладач. – X.: ХНАДУ, 2010. – 44 с.
- Дистанційне викладання гуманітарних дисциплін у ВНЗ: проблеми і перспективи (на прикладі досвіду ХНАДУ) // Актуальні проблеми гуманітарної підготовки фахівців у вищих навчальних закладах України у світі реалізації принципів і завдань Болонського процесу: зб. матеріалів Всеукр. наук.-метод. конф., Харків, 11-12 листоп 2010 р. – X., 2010. – С. 25–28.
- Методичні вказівки до самостійної роботи з дисципліни «Історія України» (розділ «Українська національно-демократична революція (1917–1920 рр.)»). – X.: ХНАДУ, 2010. – 72 с.
- Микола Якович Говорушенко – життя в науці. – X.: ХНАДУ, 2010. – 48 с.

- Незламні башти цитаделі на сторожі часу // Автоторожник. – 2010. – 25 листоп. – С. 12.
- Стаєрський старт, марафонський потенціал // Автоторожник. – 2010. – 25 листоп. – С. 9.
- Херсонес Таврійський. 2010 рік // Харк. ун-т. – 2010. – 2 листоп. – С. 3.

Д'ячков С. В.

- Бригандина арбалетчика из Чембало // Древности – 2010: Харьк. ист.-археол. ежегодник. – X., 2010. – Вып. 9. – С. 273-289.
- Генуэзский камень из Балаклавы // Universitates = Университеты: Наука и просвещение. – 2010. – № 1. – С. 80-86.
- О камнях «прашевиках» из раскопок генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.) // Проблемы истории и археологии Украины: материалы VII Междунар. науч. конф., Харьков, 28-29 окт. 2010 г. – X., 2010. – С. 85-86.
- Проблемы исследования и охраны культурно-исторического наследия Украины. Итоги полевых исследований 2009 года // Древности – 2010: Харьк. ист.-археол. ежегодник. – X., 2010. – Вып. 9. – С. 380-388.
- Сапоги тачал пирожник...: Заметки на полях «монументальных» трудов Б. Н. Кузька и Ю. В. Яковца / С. В. Д'ячков, В. В. Скирда // Древности – 2010: Харьк. ист.-археол. ежегодник. – X., 2010. – Вып. 9. – С. 365-370.

Кадеев В. І.

- Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: у 2 т. Т. 2 / уклад. Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадеев [та ін.]; наук. ред. С. І. Посохов. – X.: САГА, 2010. – 550 с.

Литовченко С. Д.

- Царство Софена в восточной политике Помпея // Проблемы истории и археологии Украины: материалы VII Междунар. науч. конф., Харьков, 28-29 окт. 2010 г. – X., 2010. – С. 57.

Мартем'янов О. П.

- Латышева В. А. Маслины – античное поселение в Северо-Западном Крыму: статьи и воспоминания / В. А. Латышева; сост. А. П. Мартемьянов, А. Н. Токарев; отв. ред. А. П. Мартемьянов. – X.: ХНУ им. В. Н. Каразіна, 2010. – 176 с.
- Из истории крестьянства фракийских земель в первых веках н. э. // Древности – 2010: Харьк. ист.-археол. ежегодник. – X., 2010. – Вып. 9. – С. 50-57.
- Общинные отношения в селах Фракии и Нижней Мезии в первых веках нашей эры // Вестн. древней истории. – 2010. – № 2. – С. 48-70.

- Сельское самоуправление во фракийских землях в первых веках н. э. // Древности – 2009: Харьк. ист.-археол. ежегодник. – X., 2009. – Вып. 8. – С. 137-148.
- Carmina, III, 24: из истории дискуссии об осведомленности Горация в «гетском вопросе» // Проблемы истории и археологии Украины: материалы VII Междунар. науч. конф., Харьков, 28–29 окт. 2010 г. – X., 2010. – С. 58-59.

Ручинська О. А.

- Біля витоків харківського антикознавства: Володимир Францевич Цих // Украс, 2009: укр.-серб. зб. – К., 2010. – Вип. 1 (4). – С. 49-59.
- Опыт исследования античной истории в Харьковском университете в 20-30-х гг. XIX вв. // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908. Сер.: Історія. – Вип. 42. – С. 336-348.
- Эллинская «пайдейя» в северопонтийской интерпретации // Проблемы истории и археологии Украины: материалы VII Междунар. науч. конф., Харьков, 28-29 окт. 2010 г. – X., 2010. – С. 47.

Сергеев І. П.

- О политической позиции городов Римской империи в «смутные времена» I–III вв. н. э. // Город в Античности и Средневековье: общеевропейский контекст. – Ярославль, 2010. – Ч. 1. – С. 56-58.
- О роли сената в борьбе за императорскую власть в Римской империи в 238 г. н. э. / И. П. Сергеев // Древности – 2010: Харьк. ист.-археол. ежегодник. – X., 2010. – Вып. 9. – С. 339-342.
- Советско-партийные школы и бюджет Наркомпроса (1920–1925 гг.) // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908. Сер.: Історія. – Вип. 42. – С. 212-226.

Сорочан С. Б.

- Византия в трудах историков украинских земель Российской империи в 1874–1885 гг. // Stratum Plus. Культурная антропология и археология. – СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2009. – № 5 (2005–2009): Русское время. – С. 500-523.
- Два лика «пещерного храма» Херсонеса/Херсона // Херсонесский колокол: сб. науч. ст., посвящ. 70-летию и 50-летию науч. деятельности В. Н. Даниленко / под ред. Э. Б. Петровой. – Симферополь, 2008. – С. 344-351.
- Еще раз о времени создания византийской фемы в Крыму // Классическая и византийская традиция. 2009: материалы III Междунар. науч. семинара, Белгород, 1-2 окт. 2009 г. – Белгород, 2009. – С. 179-181.

- Еще раз о монументальном архитектурном комплексе в южном районе византийского Херсона // Боспорские исследования. – Симферополь; Керчь, 2010. – Вып. 24. – С. 436-456.
- К вопросу о времени создания фемы Климата // Проблемы истории и археологии Украины: материалы VII Междунар. науч. конф., Харьков, 28-29 окт. 2010 г. – X., 2010. – С. 90-91.
- Меморий Воскресения и мартирий св. мученика Василея в византийском Херсоне // Боспорские исследования. – Симферополь; Керчь, 2010. – Вып. 23. – С. 463-494.
- Мой друг Виталий Михайлович Зубарь // Боспорские исследования. – Симферополь; Керчь, 2010. – Вып. 23. – С. 3-32.
- О византийском принципе перенесения сакрального пространства на примере херсонского храма Богородицы Влахернской // Древности – 2009: Харьк. ист.-археол. ежегодник. – 2009. – Вып. 8. – С. 168-178.
- О паломническом комплексе во имя мученика Климента Римского в округе византийского Херсона // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908. Сер.: Історія. – Вип. 42. – С. 29-39.
- О соляном и рыбозасолочном промыслах византийского Херсона VI–VII вв. // XI Боспорские чтения «Боспор: Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Ремесла и промыслы». – Керчь, 2010. – С. 423-426.
- Об архитектурном комплексе большой агоры византийского Херсона // Византийский временник. – 2009. – № 68 (93). – С. 170–193.
- [Рецензия] // Древности – 2010: Харьк. ист.-археол. ежегодник. – X., 2010. – С. 350-357. – Рец. на кн.: Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху / А. В. Буйских // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии: Supplementum. – Симферополь, 2008. – Вып. 5. – 424 с.
- Судьба и книги. Памяти Виталия Михайловича Зубаря (5.II.1950.–20.III.2009) // Историк и его дело: межвуз. сб. науч. тр. – Ижевск, 2009. – Вып. 8. – С. 113-127.
- Судьба и книги. Памяти Виталия Михайловича Зубаря (5.II.1950.–20.III.2009) // Stratum Plus. Культурная антропология и археология. – СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2010. – № 4: Рим и варвары: от Августа до Августула. – С. 311-320.

Токарев А. М.

- Латышева В. А. Маслины – античное поселение в Северо-Западном Крыму: статьи и воспоминания / В. А. Латышева; сост. А. П. Мартемьянов, А. Н. Токарев; отв. ред. А. П. Мартемьянов. – X.: ХНУ им. В. Н. Каразіна, 2010. – 176 с.
- Место лозунга res publica restituta и политики restitutio в политико-идеологическом урегулировании Октавиана 28–27 гг. до н. э. // Древности – 2010: Харьк. ист.-археол. ежегодник. – X., 2010. – С. 37-50.

- Пропаганда Октавиана накануне Актийской битвы и «республиканизм» // Проблемы истории и археологии Украины: материалы VII Междунар. науч. конф., Харьков, 28-29 окт. 2010 г. – X., 2010. – С. 61-62.

Грибанов Д. В.

- Боспорские агораномы (по материалам магистратских клейм) // Вопр. эпиграфики. – М., 2010. – Вып. 5. – С. 190-214.
- Греческое имя Эпикрат в ономастике боспорской аристократии // Проблемы истории и археологии Украины: материалы VII Междунар. науч. конф., Харьков, 28-29 окт. 2010 г. – X., 2010. – С. 41-42.
- Полисные магистратуры на спартокидовском Боспоре // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908. Сер.: Історія. – Вип. 42. – С. 50-60.
- Сравнительная характеристика социально-правового статуса гражданина и подданного на спартокидовском Боспоре банов // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 63-ї Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 23 квіт. 2010 р. – X., 2010. – С. 90-91.
- Эпикраты боспорские и Эпикраты милетские: к вопросу о родственных связях метрополии и её колоний [Электронный ресурс] // Материалы Междунар. молодеж. науч. форума «Ломоносов-2010» / отв. ред. И. А. Алешковский, П. Н. Костылев, А. И. Андреев, А. В. Андриянов. – М., 2010. – Режим доступа: http://lomonosov-msu.ru/arhiv/Lomonosov_2010/History/Грибанов.pdf. – Загл. с экрана.

Литовченко А. М.

- О настенных мозаиках византийского Херсона VI–X вв. // Классическая и византийская традиция, 2009: материалы III Междунар. науч. семинара. – Белгород, 2009. – С. 160-166.
- О символике напольных мозаик византийского Херсона // Одиссоc. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Одеса, 2010. – Вип. 2. – С. 209-211.
- О реконструкции гробничного мавзолея Св. Василия из ранневизантийского Херсона // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 63-ї Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 23 квіт. 2010 р. – X., 2010. – С. 205-206.

Пархоменко М. В.

- Находки медицинских инструментов в средневековом Херсоне // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 63-ї Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 23 квіт. 2010 р. – X., 2010. – С. 244.

Пастушенко А. О.

- Любовь Джона Оксенхама и испанской леди (1575–1577 гг.): вымысел или реальность // Белгородский диалог – 2009. Проблемы российской и всеобщей истории: сб. науч. тр. Междунар. науч. конф. студ., магистров и асп., 15 – 16 апр. 2010 г. – Белгород, 2010. – С. 61-66.
- История форга «Каролина» (1564–1565 гг.) // Іст. вісн.: зб. наук. пр. – Донецьк, 2010. – Вип. 1. – С. 87-93.
- О специфике толкования каперства в раннее Новое время // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908. Сер.: Історія. – Вип. 42. – С. 188-198.
- Об организации экипажей каперских кораблей республики Объединенных провинций (1566–1609 гг.) // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 63-ї Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 23 квіт. 2010 р. – X., 2010. – С. 267-268.

Сорочан К. С.

- О специализации в сфере производства и торговли кожаными изделиями и обувью в Византии IV–IX вв. // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 63-ї Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 23 квіт. 2010 р. – X., 2010. – С. 319-320.

Сурун Н. О.

- Об использовании бальзамариев как одной из составляющих погребальной традиции Херсонеса // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 63-ї Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 23 квіт. 2010 р. – X., 2010. – С. 323-324.
- О церемонии погребения в античном Херсоне // Классическая и византийская традиция, 2009: материалы III Междунар. науч. семинара Белгород, 1-2 окт. 2009 г. – Белгород, 2009. – С. 63-66.
- Об особенностях кремации в античном Херсоне // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 62-ї Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 24 квіт. 2009 р. – X., 2009. – С. 317-318.

Кафедра нової та новітньої історії

Йолкін А. І.

- Российские военные инвалиды в славянских странах в 20-30-е XX в. // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908. Сер.: Історія. – Вип. 42. – С. 180-188.

Миколенко Д. В.

- В память о харьковском профессоре // Харк. історіогр. зб. – X., 2010. – Вип. 10. – С. 362-364.
- Звіт про результати науково-дослідної роботи на історичному факультеті ХНУ імені В. Н. Каразіна за 2009 р. / В. О. Куліков,

Д. В. Миколенко // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908. Сер.: Історія. – Вип. 42. – С. 370-375.

- Македонське питання у 1878–1919 рр.: метод. рек. до спец. курсу. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – 24 с.

Пуґач Є. П.

- Нова книга з історії боротьби словаків за визнання своєї самобутності // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: наук. зб. НАН України. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 393-402.

Страшнюк С. Ю.

- Сербське підгрунтя Харківського університету: Атанасіє Стойкович // Украс, 2009: укр.-серб. зб. – К., 2010. – Вип. 1 (4). – С. 14-37.

Тумаков О. І.

- Методичні рекомендації для написання курсових та кваліфікаційних робіт освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр», «спеціаліст» та «магістр» студентами історичного факультету / М. З. Бердута, О. І. Тумаков. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – 19 с.

Чернявський Л. С.

- Політика ВЦСПС в отношении профсоюзного движения Финляндии (1944–1959 гг.) // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908. Сер.: Історія. – Вип. 42. – С. 248-259.

Чижев О. П.

- Ідеологічна боротьба у російській еміграції в Болгарії (1903–1907 рр.) // Вісник руської академічної спілки в Болгарії. – Софія, 2010. – С. 186-197.
- Олександр Олександрович Чувпило – професор Харківського національного університету: біобібліогр. покажч. / уклад. О. П. Чижев. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – 28 с.

Чувпило О. О.

- Вивчення історії Сходу в Харківському університеті: О. П. Рославський-Петровський // Східний світ. – 2010. – № 4. – С. 109-117.
- Дослідження сучасної індійської філософії в працях О. Д. Літмана // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908. Сер.: Історія. – Вип. 42. – С. 299-310.
- Утворення та діяльність Ліги радикальних конгресистів // Зб. наук. пр. / ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Сер. Історія та географія. – Х., 2010. – Вип. 38. – С. 97-101.

Біла О. А.

- О. фон Бисмарк и польский вопрос // Дні науки історичного факультету: матеріали III Міжнар. конф. молодих учених, 22–23 квіт. 2010 р. / КНУ імені Т. Г. Шевченка. – К., 2010. – С. 8-11.
- Пангерманский союз и польский вопрос в 1891–1907 гг.: (К постановке проблемы) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр. / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – 2010. – Вип. 13. – С. 42-49.
- Пангерманский союз и польский вопрос в 1894–1914 гг. (по материалам пангерманской прессы) // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 63-ї Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 23 квіт. 2010 р. – Х., 2010. – С. 32-33.

Грянк В. О.

- Історична югославістика в Харківському державному університеті імені О. М. Горького // Украс, 2009: укр.-серб. зб. – К., 2010. – Вип. 1 (4). – С. 126-137.

Дмитрієва О. Є.

- Становище військовополонених чехів і словаків у Росії у роки Першої світової війни // Збірник наукових праць / ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Сер. Історія та географія. – Х., 2010. – Вип. 38. – С. 92-97.
- Чеські та словацькі військовополонені у російських таборах (1914–1918 рр.) // Краєзнавство і учитель – 2010: матеріали Міжнар. наук. конф., Харків, 26 лют. 2010 р. / ХНПУ імені Г. С. Сковороди. – Х., 2010. – С. 13.

Лихачова Т. М.

- Особливості розміщення польських біженців у внутрішніх губерніях Російської імперії в роки Першої світової війни // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 63-ї Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 23 квіт. 2010 р. – Х., 2010. – С. 208-209.
- Польські організації допомоги жертвам війни в системі державної та суспільної опіки над біженцями на Сході (1914–1921 рр.) // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku. – Olszyn-Charkow, 2010. – С. 33-50.
- Эволюция политики российского государства в беженском вопросе во время Первой мировой войны // Материалы науч. конф. «Ломоносовские чтения» 2010 г. и Междунар. науч. молодеж. форума «Ломоносов – 2010». – Севастополь, 2010. – С. 364-366.

Мазурика Ю. В.

- Восстание ихэтуаней и Российская Духовная Миссия в Китае в 1898–1901 гг. // Экстремизм, конфликты. Войны: история и современность: тр. междунар. конф. – Воронеж, 2010. – С. 157-161.

- «Миссионерский вопрос» в Китае во второй половине XIX в. // Материалы Междунар. молодеж. науч. форума «Ломоносов – 2010»: Востоковедение и африканистика. – М., 2010. –1 электрон. опт. диск (CD-ROM). – Назв. с тит. экрана.
- Проблемы финансирования Российской духовной миссии в Китае во второй половине XIX века // Государственно-конфессиональные отношения: теория и практика: сб. ст. Междунар. науч.-практ. конф., Оренбург, 30 мар. 2010 г.: в 2 т. – Оренбург, 2010. – Т. 2. – С. 69-75.
- Религия versus наука или деятельность иезуитов в Восточной Азии во второй половине XVI–XVII ст. // Духовные ценности в науке, культуре, образовании: сб. материалов науч. конф. – Ярославль, 2009. – С. 124-128.
- Св. Николай Японский и русско-японская война 1904–1905 гг.: опыт примирения сквозь призму веры // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр. / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – 2009. – Вип. 12. – С. 168-177.
- Учреждение Православной духовной миссии как попытка осуществления российского «культурного влияния» в Корею // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 63-ї Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 23 квіт. 2010 р. – Х., 2010. – С. 225-226.
- Христианство и корейские религии в письменном наследии русских православных миссионеров в Корею в начале XX в. // Россия и Восток: язык – культура – ментальность: материалы Междунар. науч. конф. студ., аспирантов и молодых ученых, Владимир, 8 апреля 2010 г. – Владимир, 2010. – С. 78-86.

Пастухова К. А.

- Співпраця між Харківським і Сараєвським університетами (1969–1991 гг.) // Украс, 2009: укр.-серб. зб. – К., 2010. – Вип. 1 (4). – С. 138-147.

Роговий Є. С.

- До ювілею Євгена Петровича Пугача // Міжнародні зв'язки України: наук. пошуки і знахідки: міжвід. зб. наук. пр. / НАН України; Ін-т історії України; відп. ред. С. В. Віднянський. – К., 2010. – Вип. 19 – С. 23-26.
- К вопросу об отношении органов государственной безопасности к Глинковской гвардии в период становления Словацкой республики (1939–1940 гг.) // Дні науки історичного факультету: матеріали III Міжнар. конф. молодих вчених, Київ, 22-23 квіт. 2010 р. / КНУ імені Т. Г. Шевченка. – К., 2010. – С. 204-206.
- Немецкий фактор в процессе становления словацкой государственности и его восприятие общественностью в 1939–

- 1941 гг. // Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. Історія. – Ужгород, 2010. – Вип. 25. – С. 229-240.
- Общественное восприятие первого опыта словацкой государственности в 1939–1942 гг. // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 63-ї Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 23 квіт. 2010 р. – Х., 2010. – С. 294-295.
- Rogovyy Y. Sociálno-ekonomické aspekty procesu slovakizácie v rokoch 1938–1941 // Život v Slovenskej republike. Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov. – Bratislava, 2010. – Diel IX. – S. 36-44.

Сайпанова А. О.

- Особистий архів професора С. І. Сидельникова // Проблеми слов'язознавства. – Львів, 2010. – Вип. 59. – С. 229-235.
- Педагогическая деятельность С. И. Сидельникова в Харьковском университете // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр. / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – 2009. – Вип. 12. – С. 266-274.
- Политическая деятельность Г. С. Раковского в освещении С. И. Сидельникова // Българите в Северното Причерноморие. – Одеса; В. Търново, 2009. – Т. 10. – С. 127-135.
- С. И. Сидельников – декан исторического факультета Харьковского университета // Харк. історіогр. зб. – Х., 2010. – Вип. 10. – С. 275-284.

Тавиунський О. М.

- Бельгийское Конго в годы Первой мировой войны // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 63-ї Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 23 квіт. 2010 р. – Х., 2010. – С. 324-325.
- Дипломатия Леопольда II накануне Берлинской конференции 1884–1885 гг. // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908. Сер.: Історія. – Вип. 42. – С. 227-236.
- Вооруженные силы Независимого государства Конго (НГК) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр. / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – 2009. – Вип. 12. – С. 100-106.
- Колониальная политика Бельгии (1909–1914 гг.) // Материалы Междунар. молодеж. науч. форума «Ломоносов – 2010»: Востоковедение и африканистика. – М., 2010. –1 электрон. опт. диск (CD-ROM). – Назв. с тит. экрана.
- Неправительственный этап борьбы за реформы в Конго (1890–1904 гг.) // Белгородский диалог – 2010. Проблемы российской и всеобщей истории: сб. науч. тр. Междунар. конф. студ. магистров и аспирантов, Белгород 15–16 апр. 2010 г. – Белгород, 2010. – С. 81-85.
- Про створення приватної колонії розміром із пів-Європи (колоніальна політика Бельгії в другій половині XIX ст.) //

Сходознавство / НАН України: Ін-т сходознавства імені А. Кримського. – 2009. – № 45-46. – С. 127-133.

Кафедра історії України

Бердута М. З.

- Методичні рекомендації для написання курсових та кваліфікаційних робіт освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр», «спеціаліст» та «магістр» студентами історичного факультету / М. З. Бердута, О. І. Тумаков. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – 19 с.

Журавльов Д. В.

- Военная техника Советского Союза и Германии. Война брони и моторов: науч.-попул. моногр. – Х.: КСД, 2010. – 416 с.

Калініченко В. В.

- Альтернатива колгоспній системі в українському селі – земельна громада (20-ті роки ХХ ст.) // *Культура та інформаційне суспільство ХХІ століття: матеріали Всеукр. наук.-техн. конф., Харків, 22-23 квіт. 2010 р.* – Х., 2010. – С. 48-59.
- Запровадження колгоспного кріпацтва в Україні в 1929–1933 рр. та його наслідки // *Голодомор 1932–1933 рр. Пам'ятаємо!:* матеріали наук.-практ. конф. «Сторінки пам'яті: трагедія Українського народу 1932–1933 рр.» – Х., 2010. – С. 9-15.

Куліков В. О.

- Звіт про результати науково-дослідної роботи на історичному факультеті ХНУ імені В. Н. Каразіна за 2009 р. / В. О. Куліков, Д. В. Миколенко // *Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна.* – 2010. – № 908. Сер.: Історія. – Вип. 42. – С. 370-375.
- Использование баз данных при анализе массовых визуальных источников (на примере исследования советских и немецких плакатов Второй мировой войны) / Д. Л. Шальгина, В. А. Куликов // *История и компьютер: информ. бюл. Ассоциации* / под ред. И. М. Гарсковой. – М., 2010. – № 36 – С. 80-81.
- Технологии борьбы с плагиатом в студенческих работах по истории. Сравнительный опыт Харьковского и Майями университетов / В. А. Куликов, И. С. Посохов // *Метод. вісн. іст. ф-ту* / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 8. – С. 55-66.
- Украинская тематика в советских политических анекдотах / Е. А. Еремеева, В. А. Куликов // *История и компьютер: информ. бюл. Ассоциации* / под ред. И. М. Гарсковой. – М., 2010. – № 36. – С. 114-115.

Мигаль Б. К.

- Харківський університет ХІХ – початку ХХ ст. у спогадах його професорів та вихованців: у 2 т. Т. 2 / уклад. Б. П. Зайцев,

В. Ю. Івашенко, В. І. Кадєєв, [та ін.]; наук. ред.: С. І. Посохов. – Х.: САГА, 2010. – 550 с.

- Харківський університет у роки Великої Вітчизняної війни: моногр. / Ю. Й. Журавський, Б. П. Зайцев., Б. К. Мигаль. – 2-е вид., випр. і допов. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – 200 с.

Наумов С. О.

- З історії одного симбіозу: організаційні відносини «Спілки» і РСДРП / С. О. Наумов // *Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна.* – 2010. – № 908. Сер.: Історія. – Вип. 42. – С. 114-123.
- Микола Міхновський в українських політичних організаціях дореволюційного періоду (1890–1916 рр.) // *Вісн. Харк. держ. акад. культури.* – 2009. – Вип. 27. – С. 38–47.
- Український націоналізм початку ХХ ст.: шукання ідентичності, пошук лідера // *Галичина.* – Івано-Франківськ, 2009. – Ч. 15-16. – С. 30-37.

Посохова Л. Ю.

- Православні колегіуми в історико-культурному середовищі України ХVІІІ ст. // *Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна.* – 2010. – № 908. Сер.: Історія. – Вип. 42. – С. 124-133.
- Православні колегіуми України ХVІІІ ст.: дискусії про ознаки моделі // *Харк. історіогр. зб.* – Х., 2010. – Вип. 10. – С. 224-234.
- Православные коллегиумы Российской империи (вторая половина ХVІІІ – начало ХІХ вв.): между традициями и новациями // *Ab Imperio.* – 2010. – № 3. – С. 1–29.
- Сакральне і світське: алегоричні зображення та символи пізнання у православних колегіумах України (ХVІІІ – початок ХІХ ст.) // *Київська Академія.* – К., 2010. – Вип. 8. – С. 111-121.
- «Територія просвіти» в місті: локуси православних колегіумів України ХVІІІ ст. // *Праці центру пам'яткознавства / Центр пам'яткознавства НАН України, УТОПСК.* – К., 2009. – Вип. 16. – С. 177-190.

Греков В. Д.

- Загальна типологізація комплексу наступального озброєння Південно-Західної Русі Х–ХІІІ ст. // *Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 63-ї Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 23 квіт. 2010 р.* – Х., 2010. – С. 89-90.
- Комплекс вооружения Юго-Западной Руси накануне битвы при Грюнвальде / *Танненберге // Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: материалы междунар. конф., Санкт-Петербург, 22-24 окт. 2010 г.* – СПб, 2010. – С. 89-93.
- Светлая сталь темных веков // *Родина.* – 2010. – Вип. 7. – С. 36-37.

Іванов С. Ю.

- Адаптація сільських мігрантів до умов життя в Харкові (1950–1980-ті роки ХХ ст.) // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 63-ї Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 23 квіт. 2010 р. – Х., 2010. – С. 137-139.
- Навчальна міграція сільського населення до Харкова (1945–1991 рр.) // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908. Сер.: Історія. – Вип. 42. – С. 323-336.

Кочарян С. Г.

- Вірменська наукова інтелігенція міста Харкова (друга половина ХХ ст. – поч. ХХІ ст.) // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 63-ї Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 23 квіт. 2010 р. – Х., 2010. – С. 174-175.
- Науково-педагогічна діяльність харківських вірмен у другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст. // Зб. наук. пр. / ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Сер. Історія та географія. – Х., 2010. – Вип. 38. – С. 145-150.

Луїка Т. О.

- Голод 1946–1947 рр. – катастрофа українського повоєнного села // Матеріали ІІІ Волинської Міжнар. іст.-краєзнав. конф. 12-13 листоп. 2010 р. – Житомир, 2010. – С. 176-179.
- Сільське господарство Харківщини в післявоєнний період на тлі голодомору 1946–1947 рр. // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 63-ї Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 23 квіт. 2010 р. – Х., 2010. – С. 215-217.
- Сільське господарство Харківщини на тлі Голодомору 1946–1947 рр. // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 906. Сер.: Історія України. Українознавство: історичні та філософські погляди. – Вип. 13. – С. 141-146.

Олянич В. В.

- Кооперативні заготівлі селян в УСРР у 20-х рр. ХХ століття // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 63-ї Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 23 квіт. 2010 р. – Х., 2010. – С. 258-260.

Онацький М. Ю.

- Національний склад приватних підприємців Харківщини за даними Всесоюзного перепису населення 1926 р. // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908. Сер.: Історія. – Вип. 42. – С. 125-130.
- Підприємці та робітники приватного сектору у Харкові в роки непу: суперечливість відносин // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 63-ї Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 23 квіт. 2010 р. – Х., 2010. – С. 260-261.

Радченко Ю. Ю.

- Знищення нацистами населення на окупованих теренах СРСР за допомогою газвагенів // Зб. наук. пр. / ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Сер. Історія та географія. – Х., 2010. – Вип. 38. – С. 158-166.
- Знищення нацистами населення на окупованих теренах СРСР за допомогою газвагенів (1941–1943 рр.) // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 63-ї Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 23 квіт. 2010 р. – Х., 2010. – С. 290-292.
- Знищення харківських євреїв органами ГФП та СД в роки Другої світової війни // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908. Сер.: Історія. – Вип. 42. – С. 134-144.
- Нацистская оккупация и Холокост в Харькове. Воспоминания Керы Солонинкиной / вступ., публ. и примеч. Ю. Ю. Радченко // Голокост і сучасність. – 2010. – № 1. – С. 154-164.

Кафедра історії Росії**Волосник Ю. П.**

- Культура кооперативної торгівлі в Харкові в роки непу (1921–1929) / Ю. П. Волосник, І. В. Шляхова // Чорноморський літопис. – 2010. – Вип. 1. – С. 71-74.
- Нова буржуазія України в умовах непу // Повсякденне життя в непівській Україні: у 2 ч. / Ін-т історії України НАН України; під ред. В. А. Смоля. – Ч. 2. – К., 2010. – С. 343-348.
- Первое исследование раннего этапа отечественной медиевистики // Іст. архів. – 2010. – Вип. 4. – С. 122-124. – Рец. на кн.: Идеи в латах: Запад или Восток? / С. И. Лиман. – Х.: ХГАК, 2009. – 688 с.
- Радянський Союз наприкінці 1940-х – середині 1960-х рр.: від кризи до хрущовської «відлиги»: метод. вказівки до семінар. занять з іст. Росії для студ. 3 курсу іст. ф-ту. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – 10 с.

Духопельников В. М.

- К вопросу о Дворянском землевладении в Харьковской губернии (вторая половина XIX – начало XX ст.) / В. М. Духопельников, Н. В. Проць // Российская империя в исторической ретроспективе: сб. науч. тр. V Междунар. науч. конф., Белгород, 28-29 янв. 2010 г. – Белгород-Чернигов, 2010. – С. 107-113.
- Крымская война. – Х.: Фолио, 2010. – 121 с.

Лантух В. В.

- Умови розвитку вітчизняного підприємництва (історико-економічний аспект) // Сучасні тенденції розвитку світової економіки: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., 19 листоп. 2010 р. – Х., 2010. – С. 77-78.

Любичев М. В.

- «Горизонт Боромля» как область «праславянской» культурной провинции середины III – начала IV в. (ступени C1b – C2) // *Germania-Sarmatia*. – Калининград, 2010. – С. 101-129.
- Керамика из могильника и поселения Войтенки 1 (Восточная Украина): сравнительный анализ / М. В. Любичев, Е. Шульце // *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов*. – Тула, 2010. – Т. 2. – С. 23-54.
- О хронологии горизонта Боромля (датировка фибул группы VII О. Альмгрена в комплексах Центральной и Восточной Европы) // *Древности – 2010: Харьк. ист.-археол. ежегодник*. – Х., 2010. – С. 136-155.
- Погребения и отдельные находки Эпохи великого переселения народов из археологического комплекса Войтенки 1 (Восточная Украина) // *Проблемы истории и археологии Украины: материалы VII Междунар. науч. конф.*, Харьков, 28-29 окт. 2010 г. – Х., 2010. – С. 74.
- Сарматские элементы на могильниках черняховской культуры днепро-донецкой лесостепи // *Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень*. – К., 2010. – С. 45-48.
- Archaeoceramological studies of pottery from Vojtenki, Chernjakhov culture (Ukraine) / E. Schultze, M. Liubichev, M. Daszkievicz [et al.] // *Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. BAR International Series*. – London, 2010. – Vol. 2185 (II). – P. 1023-1032.

Мызгин К. В.

- Античні монети на пам'ятках черняхівської культури: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.04 «Археологія». – К., 2010. – 18 с.
- Античные монеты в собрании Змиевского краеведческого музея / К. В. Мызгин, М. И. Саяный, Г. В. Бейдин // *Древности – 2010: Харьк. ист.-археол. ежегодник*. – Х., 2010. – Вып. 9. – С. 334-338.
- К проблеме источников поступления римских монет к носителям черняховской культуры // *Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень*. – К., 2010. – С. 56-61.
- Монетно-вещевые клады на территории черняховской культуры // *Проблемы истории и археологии Украины: материалы VII Междунар. науч. конф.*, Харьков, 28-29 окт. 2010 г. – Х., 2010. – С. 75-76.
- Находки боспорских монет в ареале черняховской культуры / К. В. Мызгин, Г. В. Бейдин // *Germania-Sarmatia*. – Калининград, 2010. – С. 101-112.

- Подвески из римских монет в ареале черняховской культуры восточнее р. Прут // *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов*. – Тула, 2010. – Т. 2. – С. 87-108.
- Римские монеты из раскопок Малоповелецкого / К. В. Мызгин, С. Д. Лысенко, С. В. Диденко // *ΣΥΜΒΟΛΑ. Античный мир Северного Причерноморья. Новейшие находки и открытия*. – М.; К., 2010. – Вып. 1. – С. 277-280.

Потрашков С. В.

- Генерал А. П. Торماسов на завершающем этапе Отечественной войны 1812 года // *1812 год: война и мир: материалы Всерос. науч. конф.*, Смоленск. – Смоленск, 2009. – С. 127-135.
- Российская провинция накануне нашествия Наполеона (на материалах Юго-Западных губерний) // *Российская империя в исторической ретроспективе: сб. науч. тр. V Междунар. науч. конф.*, Белгород, 28-29 янв. 2010 г. – Белгород; Чернигов, 2010. – С. 96-103.
- Харьковский полк в боях на Смоленской земле в Отечественной войне 1812 г. // *1812-й год: Война и мир: сб. науч. тр. Междунар. науч. конф.*, Смоленск, дек. 2009 г. – Смоленск, 2010. – С. 24-30.
- Энциклопедия русского военного костюма // *История одежды и вооружения российских войск / А. В. Висковатов*. – М., 2009. – С. 5-7.

Білостоцький М. О.

- Ідеологічна дискусія з питань мовознавства та її вплив на науку та культуру повоєнного Харкова // *Людина, культура, техніка у новому тисячолітті: матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф.* – Х., 2010. – С. 101-104.
- Справа КР та ідеологічні кампанії в Харкові у повоєнний період // *Вісн Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна*. – 2010. – № 906. Сер.: *Історія України. Українознавство: історичні та філософські погляди*. – Вип. 13. – С. 123-133.

Варачова К. Г.

- Глиняные кубки Черняховской культуры из археологического комплекса Войтенки 1 // *Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна*. – 2010. – № 908. Сер.: *Історія*. – Вип. 42. – С. 18-28.
- Место стеклянных и глиняных кубков в «сервизе» погребений на могильниках Черняховской культуры днепро-донецкой лесостепи // *Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень*. – К., 2010. – С. 16-20.

- Погребения с глиняными кубками на могильниках Черняховской культуры днепро-донецкой лесостепи // Древности – 2010: Харьк. ист.-археол. ежегодник. – Х., 2010. – Вып. 9. – С. 254-264.

Дейнеко С. М.

- Штаты Департамента таможенных сборов. На примере складочных таможен // Белгородский диалог – 2010. Проблемы российской и всеобщей истории: сб. науч. тр. Междунар. конф. студ, магистров и аспирантов, Белгород, 15-16 апр. 2010 г. – Белгород, 2010. – С. 174-181.

Третьяк К. Л.

- Участие населения Харьковской губернии в выборах сельских советов в нач. 1920-х гг. // Конструируя советское. Политическое сознание, повседневные практики, новые идентичности: материалы науч. конф. студ. и аспирантов, Санкт-Петербург, 15-16 апр. 2010 г. – СПб., 2010. – С. 117-122.

Троїцький Ю. О.

- Развитие автомобилестроения СССР и его влияние на повседневную жизнь советского общества в послевоенный период (1945–1965 гг.) // Дні науки історичного факультету: матеріали II Міжнар. наук. конф. молодих вчених, присвяч. 65-річчю Перемоги у Великій Вітч. війні: у 4 ч. – К., 2010. – Вип. 3, ч. 4. – С. 161-162.
- Участие населения Харьковской губернии в выборах местных советов в нач. 1920-х гг. // Науки: Економіка, політологія, історія: наук. вісн. / Одес. держ. екон. ун-т; Всеукр. асоціація молодих науковців. – 2010. – № 7 (108). – С. 19-29.

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

Буйнов Ю. В.

- Основные вопросы генезиса марьяновской культуры // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908. Сер.: Історія. – Вип. 42. – С. 7-17.
- К вопросу о генезисе памятников малобудковского типа финала бронзового века // Проблемы истории и археологии Украины: материалы VII Междунар. науч. конф., Харьков, 28–29 окт. 2010 г. – Х., 2010. – С. 16.
- Деякі поради організаторам роботи з історичного краєзнавства серед учнівської молоді / Ю. П. Буйнов, Н. І. Буйнова, В. А. Сушко / Харківська облСЮТур. – Х.: Стиль-издат, 2010. – 45 с.
- До 90-річчя Бориса Андрійовича Шрамка // Археологія. – 2010. – № 4. – С. 136-138.
- Курган з похованнями скіфського типу біля смт. Старий Мерчик / Ю. П. Буйнов, В. М. Окатенко // Археологія. – 2010. – № 1. – С. 78-90.

- Охоронні дослідження на поселеннях доби бронзи. Завод «Комсомолец» та Мерефа-4 на Харківщині / Ю. П. Буйнов, К. Ю. Пеляшенко // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. – К., 2010. – С. 324-326.

Бутенко В. І.

- Инновационная проектная технология обучения как результат объединения «метода проектов» и электронной связи (из опыта исторического факультета ХНУ им. В. Н. Каразина) // Метод. вісн. іст. фак-ту / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 8. – С. 23-30.
- Універсальна і кредитна кооперація в системі сільськогосподарської кооперації українського села періоду непу / В. І. Бутенко, К. В. Філіппов // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908. Сер.: Історія. – Вип. 42. – С. 71-80.

Зайцев Б. П.

- Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: у 2 т. Т. 2 / уклад. Б. П. Зайцев, В. Ю. Івашенко, В. І. Кадєєв [та ін.]; наук. ред. С. І. Посохов. – Х.: САГА, 2010. – 550 с.
- Харківський університет у роки Великої Вітчизняної війни: моногр. / Ю. Й. Журавський, Б. П. Зайцев., Б. К. Мигаль. – 2-е вид., випр. і допов. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – 200 с.

Іващенко В. Ю.

- «Вільні семінари»: варіативність навчання при викладанні навчального курсу «Спеціальні історичні дисципліни» / С. І. Посохов, В. Ю. Іващенко // Проблеми дидактики історії: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Вип. 2. – С. 38-44.
- Історія солодкого життя. Нариси з історії виробництва солодоців у Харкові / В. Ю. Іващенко, О. С. Марченко; ред. А. А. Коваленко. – Х.: РА «Іріс», 2010. – 240 с.
- Колекція усної історичної джерел Музею історії Харківського університету: особливості комплектування та зберігання // Збереження культурної спадщини в інформаційному суспільстві. – Х., 2010. – С. 37-38.
- Тіссенівські читання // Харк. ун-т. – 2010. – 2 листоп. – С. 1-3.
- Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: у 2 т. Т. 2 / уклад. Б. П. Зайцев, В. Ю. Івашенко, В. І. Кадєєв [та ін.]; наук. ред. С. І. Посохов. – Х.: САГА, 2010. – 550 с.

Каплін О. Д.

- Архиепископ Антоний (Храповицкий) и Харьковская епархия в апреле–декабре 1917 г [Электронный ресурс] / А. Д. Каплин, прот.

- М. Матвеевко. – Режим доступа: <http://www.rusklina.ru/analitika/2010/10/29>.
- Русский народ и его творческое слово / П. А. Безсонов; предисл., примеч., имен. слов. А. Д. Каплин. – М.: Ин-т рус. цивилизации, 2010. – 608 с.
 - Грозный Царь Иван Васильевич [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rusklina.ru/analitika/2010/03/17/>.
 - Выдающийся русский экономист, счетовод, мыслитель, общественный деятель Ф. В. Езерский (1836–1916) // Российская империя в исторической перспективе: сб. науч. тр. – Белгород; Чернигов, 2010. – С. 37-42.
 - Значение богословских воззрений славянофилов для современного православно-католического диалога [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rusklina.ru/analitika/2010/11/02/>.
 - И. Л. Солоневич и славянофилы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rusklina.ru/analitika/2010/04/19/>.
 - Ильин о «сопротивлении злу мечом» и православное понимание войны // Религия в современной системе международных отношений. – СПб., 2010. – С. 212-216.
 - К 200-летию со дня рождения В. Н. Лешкова (2.15.08.1810 – 21.01(03.02)1881) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rusklina.ru/analitika/2010/8/13/>.
 - К 200-летию со дня рождения Ивана Дмитриевича Беляева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rusklina.ru/analitika/2010/7/28/>.
 - Краткое жизнеописание священника-новомученика И. Н. Жукова // Збереження культурної спадщини в інформаційному суспільстві. – Х., 2010 – С. 41-42.
 - Русский народ и государство / В. Н. Лешков; предисл., примеч., имен. слов. А. Д. Каплин. – М.: Ин-т русской цивилизации, 2010. – 688 с.
 - Никита Петрович Гиляров-Платонов и ранние славянофилы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rusklina.ru/analitika/2010/10/26/>.
 - О книге В. Суворова (В. Резуна) «Тень Победы» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rusklina.ru/analitika/2010/04/28/>.
 - Российская историческая наука XIX – нач. XX вв. об Александре Невском [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rusklina.ru/analitika/2010/05/13/>.
 - РУСКА ПРАВОСЛАВНА МИСАО О ЈЕЗУИТИМА И ЊИХОВ ОДНОС ПРЕМА РУСИЈИ // Борба за веру.– 2010.– 15 February. – С. 16.

- РУСКА ПРАВОСЛАВНА МИСАО О ЈЕЗУИТИМА И ЊИХОВ ОДНОС ПРЕМА РУСИЈИ // Збилья-Reality. – Београд, 2010. – № 1.
- Русская православная мысль об иезуитах и их отношении к России [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rusklina.ru/analitika/2010/02/11/>.
- Слово о Петре Алексеевиче Безсонове [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rusklina.ru/analitika/2010/06/26/>.
- Тютчев о России и революции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rusklina.ru/analitika/2010/04/23/>.
- Ярослав Мудрый и укрепление духовных основ православной государственности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rusklina.ru/analitika/2010/03/23/>.

Куделко С. М.

- Аристократы в Харьковском университете // Universitates = Университеты: Наука и просвещение / Харьк. нац. ун-т имени В. Н. Каразина. – 2009. – № 4. – С. 83.
- Вкарбовані в літопис науки / уклад. С. М. Куделко, А. В. Григор'єв. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – 208 с.
- Ее ценили и уважали коллеги и ученики // Маслины – античное поселение в Северо-Западном Крыму: Статьи и воспоминания / В. А. Латышева; сост. А. П. Мартемьянов, А. Н. Токарев; отв. ред. А. П. Мартемьянов. – Х., 2010. – С. 153-154.
- Життєвий шлях археолога, заслуженого діяча науки і техніки України В. К. Міхеєва // Культурна спадщина Слобожанщини. – 2010. – № 8. – С. 55-57.
- Історія відкриття першого православного університетського храму в Україні / С. М. Куделко, В. Г. Марьонкіна // Культурна спадщина Слобожанщини. – 2010. – № 8. – С. 70-74.
- История Украины: учеб. пособие / С. М. Куделко, Н. Н. Савченко, Р. И. Филиппенко. – Х.: Тимченко, 2010. – 272 с.
- Теоретико-методологічні дискусії з питань історичного краєзнавства в 20-ті – на початку 30-х рр. ХХ ст. / С. М. Куделко, О. Ю. Кашаба // Краєзнавство. – 2009. – № 3-4. – С. 21-27.
- Харківський університет ХІХ – початку ХХ ст. у спогадах його професорів та вихованців: у 2 т. Т. 2 / уклад. Б. П. Зайцев, В. Ю. Івашенко ... С. М. Куделко [та ін.]; наук. ред.: С. І. Посохов. – Х.: САГА, 2010. – 550 с.
- Харьков: хроника столетий / С. М. Куделко, Л. И. Тарасова. – Х.: САГА, 2010. – 394 с.
- Короткий нарис життя, наукової та громадської діяльності В. К. Міхеєва / С. І. Посохов, С. М. Куделко // Хазарський альманах. – 2009. – Т. 8. – С. 17-19.

- Археолог-медиевист профессор В. К. Михеев: из калейдоскопа впечатлений / С. М. Куделко // Хазарский альманах. – 2009. – Т. 8. – С. 55-57.

Павлова О. Г.

- Інноваційні можливості історико-культурного туризму в Харківській області // Туризм в системі пріоритетів регіонального розвитку: моногр. / заг. ред. проф. В. В. Александрова. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – С. 105-121.
- Шануючи пам'ять наших учителів // Universitates = Университеты: Наука и просвещение / Харьк. нац. ун-т имени В. Н. Каразина. – 2010. – № 1. – С. 87-94.

Посохов С. І.

- Від редактора // Харьк. іст. зб. – Х., 2010. – Вип. 10. – С. 368-371.
- «Вільні семінари»: варіативність навчання при викладанні навчального курсу «Спеціальні історичні дисципліни» / С. І. Посохов, В. Ю. Івашенко // Проблеми дидактики історії: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Вип. 2. – С. 38-44.
- Научные школы Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина: из прошлого в будущее / В. С. Бакиров, И. И. Залюбовский, С. И. Посохов // О научных исследованиях и научных школах. Евразийское пространство. – М., 2010. – С. 61-69.
- «Наша історія має бути різнокольоровою» // Слобід. край. – 2010. – 24 серп. – С. 6.
- Передмова // Історичні автографи. З фондів Державного архіву Харківської області / Держ. архів Харк. обл, Харьк. музей приватної садиби; уклад. О. С. Гнездило, О. С. Коптева, Л. А. Панасенко, О. В. Сафонеова. – Х., 2010. – С. 7.
- «Перше місце для нас не самоціль...» // Харьк. ун-т. – 2010. – 23 лют. – С. 3.
- Попечители Харьковского учебного округа первой половины XIX века: попытка реабилитации // Universitates = Университеты: Наука и просвещение / Харьк. нац. ун-т имени В. Н. Каразина. – 2009. – № 4. – С. 40-50.
- Розмова про себе та свій фах / С. І. Посохов // Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2010. – Вип. 10. – С. 368-371. – Рец. на кн.: Вступ до історії / Н. М. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 375 с.
- Символы и эмблемы Харьковского университета // Вспомогательные исторические дисциплины в пространстве гуманитарного знания: материалы XXI Междунар. конф. – М., 2009. – С. 291-294.
- У пошуках кращого університету (дискусії у російській публіцистиці др. пол. XIX – поч. XX ст. (про використання досвіду західних університетів) // Российская империя в исторической ретроспективе. – Белгород; Чернигов, 2010. – С. 92-96.

- Університет як тип інтелектуального співтовариства: міркування про «університетський дух» // Ейдос: альм. теорії та історії іст. науки. – К., 2009. – Вип. 4. – С. 125-137.
- Харківська область // Знайома та незнайома Харківщина. – Х., 2009. – С. 219-222.
- Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: у 2 т. Т. 2 / уклад. Б. П. Зайцев, В. Ю. Івашенко ... С. І. Посохов [та ін.]; наук. ред. С. І. Посохов. – Х.: САГА, 2010. – 550 с.

Скирда В. В.

- Верхньосалтівський комплекс: 110 років досліджень // Старожитності Лівобережного Подніпров'я: зб. наук. пр. і матеріалів X наук.-практ. семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології», Комсомольск, 14-16 серп. 2010 р. – К.; Полтава, 2010. – С. 116-117.
- Володимир Кузьмич Михеев (1937–2008 рр.) // Харьк. іст. зб. – Х., 2010. – Вип. 10. – С. 392-394.
- Жизнь и деятельность академика Я. М. Эндзелина в Харькове // Многообразие культур: неоклассика и контркультура. – Х., 2010. – С. 144-145.
- Определение этнической принадлежности средневековых памятников на I-VII Археологических съездах // Проблемы истории и археологии Украины: материалы VII Междунар. науч. конф., Харьков, 28-29 окт. 2010 г. – Х., 2010. – С. 77.
- Сапоги тачал пирожник... Заметки на полях «монументальных» трудов Б. Н. Кузьки и Ю. В. Якова / С. В. Дьячков, В. В. Скирда // Древности – 2010: Харьк. ист.-археол. ежегодник. – Х., 2010. – С. 365-370.

Шрамко І. Б.

- Античная керамика по материалам раскопок на Бельском городище / И. Б. Шрамко, С. А. Задников // Старожитності Лівобережного Подніпров'я: зб. наук. пр. і матеріалів X наук.-практ. семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології», Комсомольск, 14-16 серп. 2010 р. – К.; Полтава, 2010. – С. 105.
- Археологічні розвідки в м. Харків і Харківській обл. у 2008 р. / І. В. Голубева, С. А. Задніков, В. М. Окатенко, К. Ю. Пеляшенко, И. Б. Шрамко // Археологічні дослідження в Україні 2008. – К., 2009. – С. 325-328.
- Бельское городище: основные этапы развития // Проблемы истории и археологии Украины: материалы VII Междунар. науч. конф., Харьков, 28-29 окт. 2010 г. – Х., 2010. – С. 3.

- «Загадочный мир древней керамики», «Охранные исследования курганов могильника «Кумы»: буклет / Т. Н. Крупа, С. А. Задников, И. Б. Шрамко. – Х.: [Цифра-плюс], 2010. – 2 с.
- Исследование зольника-10 на Западном укреплении Бельского городища в 2008 г. // Археологічні дослідження в Україні, 2008. – К., 2009. – С. 323-324.
- К вопросу о первых контактах населения Бельского городища с античным миром / С. А. Задников, И. Б. Шрамко // Боспорский феномен. Искусство на периферии античного мира: материалы науч. конф., Санкт-Петербург, 1-3 дек. 2009 г. – СПб., 2009. – С. 473-477.
- Магнитные исследования скифских зольников Западного Бельского городища в 2005–2007 гг. / К. М. Бондарь, И. В. Виршило, Р. В. Хоменко, С. А. Задников, И. Б. Шрамко // Археология и геоинформатика / Ин-т археологии РАН, Отд. охранных раскопок, группа «Археол.-геогр. информ. системы». – М., 2008. – Вып. 5. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM). – Назв. с тит. экрана.
- Новые находки ранней античной керамики на Бельском городище / С. А. Задников, И. Б. Шрамко // СΥΜΒΟΛΑ. – М.; К., 2010. – Вып. 1. – С. 294-300.
- Охранные исследования многослойного поселения Песочин-Мобиль – 2 под Харьковом в 2008 г. / С. А. Задников, И. Б. Шрамко // Археологічні дослідження в Україні, 2008. – К., 2009. – С. 329-331.

Гречишкіна М. В.

- Археологічні дослідження О. І. Тереножкіна у Середній Азії (1929–1941 рр.) // Археологія. – 2010. – № 2. – С. 102-107.

Бондаренко С. К.

- З історії читання на Харківщині: народні бібліотеки та їхні читачі наприкінці XIX – на початку XX ст. // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 63-ї Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 23 квіт. 2010 р. – Х., 2010. – С. 48-49.
- Особливості культури читання в народних бібліотеках Харківщини (кінець XIX – початок XX ст.) [Електронний ресурс] // З архіву краєзнавчих читань. – Х., 2010. – Режим доступа: <http://korolenko.kharkov.com/kray/Bondarenko.html>.

Кисельова Ю. А.

- Истоки становления историографии как учебной и научной дисциплины в Харьковском университете: первая треть XIX века // Харк. іст. зб. – Х., 2010. – Вып. 10. – С. 244-265.

Кулікова А. С.

- Некоторые уточнения и дополнения к биографии М. М. Лунина (до начала его педагогической и научной деятельности в Харьковском

- университете) // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908. Сер.: Історія. – Вип. 42. – С. 289-299.
- Из неопубликованного научного наследия М. М. Лунина // Харк. історіогр. зб. – Х., 2010. – Вип. 10. – С. 354-360.

Музей археології та етнографії Слобідської України

Задников С. А.

- Античная керамика по материалам раскопок на Бельском городище / И. Б. Шрамко, С. А. Задников // Старожитності Лівобережного Подніпров'я: зб. наук. пр. і матеріалів Х наук.-практ. семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології», Комсомольск, 14-16 серп. 2010 р. – К.; Полтава, 2010. – С. 105.
- Античная керамика третьей четверти 7 в. до н. э. из раскопок на Бельском городище // Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное и хазарское время: сб. ст. по материалам XII междунар. науч. конф. – Ростов-на-Дону, 2009. – С. 15-21.
- Античные тарные амфоры IV в. до н.э. из раскопок на Бельском городище // Проблемы истории и археологии Украины: материалы VII Междунар. науч. конф., Харьков, 28-29 окт. 2010 г. – Х., 2010. – С. 31.
- Археологічні розвідки в м. Харків і Харківській обл. у 2008 р. / І. В. Голубева, С. А. Задников, В. М. Окаєнко, К. Ю. Пеляшенко, И. Б. Шрамко // Археологічні дослідження в Україні, 2008. – К., 2009. – С. 325-328.
- «Загадочный мир древней керамики», «Охранные исследования курганов могильника «Кумы»: буклет / Т. Н. Крупа, С. А. Задников, И. Б. Шрамко. – Х.: [Цифра-плюс], 2010. – 2 с.
- К вопросу о первых контактах населения Бельского городища с античным миром / С. А. Задников, И. Б. Шрамко // Боспорский феномен. Искусство на периферии античного мира: материалы науч. конф. Санкт-Петербург, 1-3 дек. 2009 г. – СПб., 2009. – С. 473-477.
- Магнитные исследования скифских зольников Западного Бельского городища в 2005–2007 гг. / К. М. Бондарь, И. В. Виршило, Р. В. Хоменко, С. А. Задников, И. Б. Шрамко // Археология и геоинформатика / Ин-т археологии РАН, Отд. охранных раскопок, группа «Археол.-геогр. информ. системы». – М., 2008. – Вып. 5. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM). – Назв. с тит. экрана.
- Новые находки ранней античной керамики на Бельском городище / С. А. Задников, И. Б. Шрамко // СΥΜΒΟΛΑ. – М.; К., 2010. – Вып. 1. – С. 294-300.
- Охранные исследования многослойного поселения Песочин-Мобиль – 2 под Харьковом в 2008 г. / С. А. Задников,

- И. Б. Шрамко // Археологічні дослідження в Україні, 2008. – К., 2009. – С. 329-331.
- Раскопки зольника-13 в 2008 г. на Западном укреплении Бельского городища // Археологічні дослідження в Україні. – 2008. – К., 2009. – С. 50-52.
 - «Скифы и Эллины»: Буклет / С. А. Задников, Т. М. Крупа. – Х.: [Цифра-плюс], 2010. – 2 с.

Крупа Т. М.

- «Загадочный мир древней керамики», «Охранные исследования курганов могильника «Кумы»: буклет / Т. Н. Крупа, С. А. Задников, И. Б. Шрамко. – Х.: [Цифра-плюс], 2010. – 2 с.
- Исследование археологической органики из скифского кургана Блинец-2 // Блинец-2: скифский аристократический курган в Днепровском правобережном Надпорожье / В. А. Ромашко, С. А. Скорий. – Днепропетровск, 2009. – С. 151-156.
- Исследование образцов текстиля золотоордынского времени из могильников «Мамай-Гора» и «Мамай-Сурка» // Степи Европы в эпоху средневековья / под ред. А. В. Евглевского. – Донецк, 2010. – С. 341-357.
- Кожа из археологических раскопок 2009 года на городище Сидак / Т. Н. Крупа, Е. Б. Смагулов // История Турана / под ред. Х. Н. Бабабекова. – Ташкент, 2010. – Ч. 1-3. – С. 79-82.
- Место гибели Тамерлана [Электронный ресурс] // Вокруг света. Телеграф. – 18.05.2010. – Режим доступа: <http://www.vokrugsveta.ru/telegraph/globe/1161/>.
- Находки из Сидака: прясла или пуговицы? / А. А. Ержигитова, Т. Н. Крупа // Интеграция археологических и этнографических исследований: сб. науч. тр. / под ред. Н. А. Томилова. – Казань, 2010. – Ч. 1. – С. 115-119.
- Предварительные исследования археологического текстиля первой половины XVII в. из раскопок Свято-Николаевской церкви в Глухове // Сіверщина в історії України: матеріали VII наук.-практ. конф., Глухів, 23-24 жовт. 2008 р. – Суми, 2008. – С. 54-56.
- «Редкий» текстиль Нетайловского могильника салтовского времени: к вопросу о методике археолого-полевых исследований могильников и их последствиях // Интеграция археологических и этнографических исследований: сб. науч. тр. / под ред. Н. А. Томилова. – Казань, 2010. – Ч. 1 – С. 343-345.
- «Скифы и Эллины»: Буклет / С. А. Задников, Т. М. Крупа. – Х.: [Цифра-плюс], 2010. – 2 с.

Скирда І. М.

- XII Археологічний з'їзд у м. Харкові та наукові академічні традиції в Україні // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908. Сер.: Історія. – Вип. 42. – С. 349-363.
- Історія України. Документи. Матеріали. 7-9 кл. / упоряд. І. М. Скирда. – Х.: Ранок, 2010. – 256 с.
- Історія України. Документи. Матеріали. 10-11 кл. / упоряд. І. М. Скирда. – Х.: Ранок, 2010. – 256 с.
- Всесвітня історія. 10 кл. Експрес-контроль. – Х.: Ранок, 2010. – 80 с.
- Всемирная история. 10 класс: Экспресс-контроль. – Х.: Ранок, 2010. – 80 с.
- Історія України. 10 клас. Експрес-контроль. – Х.: Ранок, 2010. – 80 с.
- Історія України. 7 кл.: Уроки нового покоління (Конструктор уроку). – Х.: Ранок, 2010. – 128 с.
- Історія України. 10 кл. Рівень стандарту: Уроки нового покоління (Конструктор уроку). – Х.: Ранок, 2010. – 128 с.
- Історія України. Схеми і таблиці / Т. Ю. Земерова, І. М. Скирда. – Х.: ФОП Співак В. Л., 2010. – 512 с.

Шпорт Г. М.

- Бібліотека – важлива складова Харківського університетського Етнографічного музею (1905–1919 рр.) // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908. Сер.: Історія. – Вип. 42. – С. 364-370.

Музей історії університету

Марченко О. С.

- Історія солодкого життя. Нариси з історії виробництва солодоців у Харкові / В. Ю. Іващенко, О. С. Марченко; ред. А. А. Коваленко. – Х.: РА Іріс, 2010. – 240 с.

Півень В. О.

- Динаміка чисельності та структури населення Харківщини в 1970–1991 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр. / Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – 2010. – Вип. 13. – С. 166-171.

Список сокращений

BAR – British Archaeological Reports
 CAH – Cambridge Ancient History
 CIE – Corpus Inscriptionum Etruscarum
 CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum
 CQ – Classical Quarterly
 DAGR – Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines / Ch. Daremberg et Edm. Saglio
 DHA – Dialogues d'histoire ancienne
 FrGH – Die Fragmente der griechischen Historiker / Hrsg. F. Jacoby
 G&R – Greece and Rome
 GRBS – Greek, Roman and Byzantine Studies
 JHS – The Journal of Hellenic Studies
 JRS – Journal of Roman Studies
 LSJ – Liddell H. G., Scott R., Jouns S. A Greek-English Lexicon. – Oxford, 1996.
 MAAR – Memoires of the American Academy in Rome
 RE – Pauly's Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaften / Hrsg. von G. Wissowa
 RhM – Rheinisches Museum für Philologie
 SE – Studi Etruschi
 TCo – Tabula Cortonensis
 TLE – Testimonia Linguae Etruscae
 АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України
 АМА – Античный мир и археология
 ВДИ – Вестник древней истории
 ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации
 ДБ – Древности Боспора
 ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
 ИАК – Известия императорской археологической комиссии
 КБН – Корпус боспорских надписей. – М.; Л., 1965.
 КСИА – Краткие сообщения института археологии АН СССР
 МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
 МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
 МИАДЛ – Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья
 НЗХТ – Национальный заповедник “Херсонес Таврический”
 ОАК – Отчеты Археологической комиссии
 С. сб. – Сугдейский сборник
 СА – Советская археология
 САИ – Свод археологических источников
 Х. сб. – Херсонесский сборник
 ХГБ – Харківська громадська бібліотека
 ХГВ – «Харьковские губернские ведомости»
 ХДНБ – Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка

Відомості про авторів

Арзуманова Тетяна Володимирівна – канд. іст. наук, доцент кафедри українознавства та політології Харківського державного технічного університету будівництва й архітектури

Бабкова Надія В'ячеславівна – аспірант Харківської державної академії культури

Бондаренко Станіслав Костянтинович – аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Буйнов Юрій Володимирович – канд. іст. наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Волосник Юрій Петрович – докт. іст. наук, професор кафедри історії Росії історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Гоков Олег Олександрович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

Гречишкіна Марія Вікторівна – аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Грибанов Денис Вікторович – аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Гушін Олександр Володимирович – доцент кафедри країн пострадянського зарубіжжя Російського державного гуманітарного університету, заст. завідувача кафедри країн пострадянського зарубіжжя

Домановський Андрій Миколайович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Зайцев Борис Петрович – канд. іст. наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Іващенко Вікторія Юрївна – канд. іст. наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології, заступник декана з

наукової роботи історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Йолкін Анатолій Іванович – канд. іст. наук, доцент кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Каріков Сергій Анатолійович – канд. іст. наук, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Національного університету цивільного захисту України

Кисельова Юлія Анатоліївна – аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету, науковий співробітник Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Левченков Олександр Станіславович – доцент кафедри країн пострадянського зарубіжжя Російського державного гуманітарного університету, заст. голови управління з гуманітарної взаємодії з країнами пострадянського зарубіжжя

Любичев Михайло Васильович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії Росії, завідувач науково-дослідною лабораторією Германно-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Миколенко Дмитро Валерійович – канд. іст. наук, доцент кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Мусієнко Ірина Володимирівна – канд. іст. наук, доцент кафедри політичної історії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

Пастушенко Андрій Олександрович – аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Посохов Сергій Іванович – доктор іст. наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології, декан історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Радченко Юрій Юрійович – аспірант кафедри історії України історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Ручинська Оксана Анатоліївна – канд. іст. наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Сергєєв Іван Павлович – доктор іст. наук, професор кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Скляр Володимир Миколайович – докт. іст. наук, професор кафедри політичної історії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

Солошенко Олена Михайлівна – канд. іст. наук, доцент кафедри українознавства та політології Харківського державного технічного університету будівництва і архітектури

Сорочан Сергій Борисович – доктор іст. наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Страшнюк Сергій Юрійович – канд. іст. наук, доцент кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Токарєв Андрій Миколайович – канд. іст. наук, старший викладач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Чернявський Леонід Сергійович – канд. іст. наук, доцент кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Чувпило Олександр Олександрович – докт. іст. наук, професор кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Шпорт Ганна Михайлівна – канд. іст. наук, науковий співробітник Музею археології та етнографії Слобідської України історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Янко Андрій Леонідович – здобувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, асистент кафедри філософії і соціально-політичних дисциплін Полтавського національного технічного університету імені Ю. В. Кондратюка

Наукове видання

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

№965
Серія «ІСТОРИЯ»
Випуск 43

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання М. В. Проценко
Макет обкладинки І. М. Дончик

Підписано до друку 28.07.2011. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк ризографічний.
Ум. друк. арк. 17,16. Обл.-вид. арк. 21,45.
Тираж 300 пр. Ціна договірна.

61022, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна